

Юрій Збанацький

ТАЄМНИЦЯ СОКОЛИНОГО БОРУ

ПОВІСТЬ

Для середнього
шкільного віку

«Таємниця Соколиного бору» — хвилююча повість про складний внутрішній світ хлопчаків Тимка, Василька, Мишка і Слави, які ростуть і мужніють в умовах жорстокої битви з ворогом. Це розповідь про хлопчаків, які знайшли своє місце в боротьбі радянського народу з фашизмом.

Повість набула широкої популярності серед юних читачів, вона кілька разів перевидавалася українською мовою та мовами народів СРСР.

ХУДОЖНИК
А Б Р А М Р Е З Н И Ч Е Н К О

КНИГА ПЕРША

СОН В РУКУ

Вже з тиждень за селом точилися жорстокі бої. Сивіючий генерал з червоними від безсоння очима і простим обличчям донецького робітника не спав у ці дні жодної години. Весь час він був серед бійців в окопах. Переходив з підрозділу в підрозділ, і змучені безсонням та надлюдським напруженням солдати зустрічали його ледве помітною радісною усмішкою.

— Як тут у вас, братки? — весело звертався він до них.— Жарко?

— Жарко, товаришу генерал.

— Вистоїмо?

— Що за питання, товаришу генерал! Не вперше.

— Ну, ну, братки! На нас дивиться вся Вітчизна.

— Знаємо, товаришу генерал.

Цієї ночі генерал дістав подяку за блискуче виконане завдання Верховного командування. Одночасно він одержав і наказ: негайно, але непомітно для ворога вийти з бою і відступити на нову лінію оборони.

* *

Мишко, хлопчик з прифронтowego села, довго не міг заснути, все дослухався до гуркоту недалекого бою, і вже тільки перед світанком його зборов неспокійний, повний кошмарних видінь і пєбачених страхіть, важкий сон.

На Мишка йшов ворог. Він був зовсім не подібний до людини. На його гадючій голові незграбно стирчав круглий високий кашкет. З-під кашкета вибивався віхоть розпатланого волосся. А тіло ворога скидалось на велетенського удава і вигиналося зловісною чорною свастикою.

Страшна потвора, гримлячи гадючими кільцями і рикаючи громовим голосом, наближалася.

Переляканий Мишко зажмурився. На нього війнуло холодом смерті, дрож пройняв аж до кісток. Пісок, в якому лежав хлопця, став холодним і сковував тіло, мов застигаючий гіпс. Підійшовши впритул, ворог заревів ще більш несамовито.

Жадоба життя раптом підняла на ноги знесиленого хлопця, і він блискавкою метнувся вперед. Вже почав злітати в повітря і через хвилину закрилив би вгорі могутнім птахом, але саме цієї хвилини Мишко прокинувся.

Сон затуманив хлопцеві розум. Він спочатку ніяк не міг пригадати, де він і що діється навколо. Був у непроглядній пітьмі. Гарячково нишпорив навколо. Швидко підвівшись на ноги і озирнувшись, він пригадав, що цієї ночі ліг спати на горіщі, у свіжо-му запашному сні.

До нього долинув якийсь невиразний шум і раптом — важкий вибух, мов віддалений удар грому. Майнула думка: фронт зовсім уже біля села.

Згадав, як учора з Тимком і Савою домовлялись ще до схід сонця йти вудити рибу. Ні, тепер, мабуть, не доведеться. А вже небагато лишилось літніх днів — скоро настане осінь. Тепер так добре беруться язї, червоноперки, а пізніше вода схолодне і риба піде на дно. Не вірилось, що прийде сюди загарбник, думалось, що ось-ось поженуть його назад. Та ворог весь час наближався. Які ж тут рибні лови!

Мишко навіпмамацьк поліз до виходу. Підповз на край горіща, знайшов знайоме бильце драбини. Обережно спустився в сні, залиті молочним ранковим світлом, що пробивалося крізь широкі щілини.

Вийшов на подвір'я. Тут було вже зовсім видно, хоч сонце ще й не зійшло. Схід палав рожевими фарбами, в глибокій блакиті неба пливли легенькі хмаринки. Не вперше Мишко прокидався так рано. Не раз схід сонця заставав його на річці. Та хіба був тоді час дивитись на рожеві заграви, на безкрає небо, на оці хмарки, кучеряві й рухливі! Перед очима тремтіли тільки прозори, мов живі, хвилі, а по них стрибав сонячним зайчиком поплавець з гусячої пір'їнки. Десь там, у незмірній глибині, на дні ріки, теж синіло небо, пливли хмарч, тремтіли рожеві сонячні стрічки, але чи до них було тоді Мишкові! Він тільки й знав свії поплавець і не зводив з нього очей.

Йому здалося, що лише ось тепер він уперше побачив навколишній світ в усій його неосяжній красі: і ці гарячі барви літнього ранку, і це чудове небо, і вербу, що звісила густе гілля на старі, вкриті зеленим мохом ворота, і велетенський осокір, на якому щоранку і щовечора клекотіли поважні делеки. Яке воно все чудове, яке рідне, близьке серцю! І певже не буде всього

цього? Невже зруйнує, поглине все це невинний ворог? Ні, не може цього бути, не може!

Ревнули гармати. Десь так близько, край села. Заболіло серце, стисло горло.

Мишко почув голос матері. Тепер тільки запримітив її журну постать біля тину під розлогою калиною. Вона зверталась до сусідки через вулицю.

— Іде наше горе,— казала вона. І слова ці бриніли болючою скаргою.

— Іде...— луною відкликала через вулицю сусідка.— Куди тільки податись, де подітись?

— А може, втечімо, Мотре, поки не пізно?

— Ой сусідонько, куди ж утікати! Все покинути? Хату, господарство?.. Хай все ворогу дістанеться?

— Ой Мотре,— говорила мати,— коли б знала, що він тут довго буде, нічого б не пожаліла. Запалила б хату — і в дорогу.

— Не буде він тут довго, сусідонько. Виженуть його, як пса скаженого.

— А виженуть!

— Негоже свою кривавицю ворогові кидати. Бреше, не поїсть уся — удавиться!

Мишко підійшов до матері. Очима, повними туги, глянула на сина, не сказала ласкавого слова, як бувало раніше. Сувора і мовчазна була мати всі ці дні.

— Мамо! А може, ще їх і відіб'ють, не пустять сюди? А ви журитесь...

Мати притулила до себе сина, погладила шорсткою рукою по голові. Мишко завжди любив материні пестощі, він тягся завжди до них, мов до теплих променів сонця. Тепер вони йому здалися недоречними і недозволеними. В нього спалахнуло незадоволення і собою, і матір'ю, і всім навколишнім. Вислизнув з рук і поспішно вийшов на вулицю. Мати лише сухими скорботними очима дивилась услід синові. Повернувши погляд на сусідку, сказала:

— Пам'ятаю ту війну. Малою ще була... Прошло все, мов у сні.

— Ох, буде, мабуть, і старим, і малим. У могилі б ці дні перележати — ото було б щастя,— важко зітхаючи, не відповіла, а простогнала сусідка.

Мишко вирішив на власні очі побачити, що там робиться за селом. Мати помітила, що син вже далеко. Вона схаменулася.

— Мишко! Мишко! — гукнула вона.— Куди ти в такий час? Повернись!

Та Мишко вже — за рогом вулиці. Тривожні вигуки матері розтанули в ранковому повітрі.

ТИМКО І САВА

Шелестячи кукурудзяним листям, пригинаючись під соняшниками, поспішали через городи Тимко і Сава. Мишко побачив їх тоді, коли вони вийшли на вулицю.

— А ми до тебе! — ще здалека гукнув Тимко і побіг до Мишка, тоді як Сава і не подумав прискорити кроку: він ішов спокійно, поважно.

Тимко і Сава — нерозлучні друзі: один в одного днювали й ночували, разом ходили до школи, разом ловили рибу, навіть разом виконували всі роботи, загадані матерями. Їх розмови були безперервною суперечкою. Тимко був запальний, схильний до фантазування, всі події, речі і явища любив перебільшувати, а інколи й перекручувати до невпізнання. Сава ж, навпаки, був розважливий, мовчазний, більше слухав, ніж говорив. Він завжди терпляче до кінця слухав гарячі фантазії свого приятеля лише для того, щоб потім цілком їх розбити.

— А дід Макар вчора впіймав двопудового лина, — говорив, бувало, Тимко. — Як ніс його додому, перекинувши через плече, то хвіст аж по землі волочився. От, Сава, коли б нам спіймати таку рибину: самого жиру можна пуд натопити.

Сава спокійно дивився великими синіми з прозеленню очима на воду, намагаючись не моргнути, щоб не прогавити, коли ворухнеться поплавець. Жодним рухом не виявляв свого ставлення до сказаного, здавалось, нічого не чув і не бачив, окрім свого поплавця.

І вже тоді, коли Тимко закінчував одну казку, щоб розпочати іншу, ще більш фантастичну, Сава тихим, спокійним голосом запитував:

— Ти сам бачив?

— Кого бачив? — насторожувався Тимко.

— Та лина ж.

— Якого лина? — дивувався той.

— А що дід Макар впіймав.

— Був мені час дивитись! Люди казали.

— Ну й набрехали.

— Такий чоловік говорив, що правда, — вперто захищався

Тимко.

Та не менш впертим був тепер і Сава.

— Неправда! Двопудових линів не буває.

Тимко зрозумів, що наговорив забагато. Але не був би він Тимком, коли б так легко відступив від сказаного.

— Та хіба ж лина? С-о-ома! Знаєш, соми які бувають?

— Все одно неправда.

— Скажеш, не буває таких сомів?

— Соми бувають і більші, але пуд жиру з нього все одно не натопиш.

Тимко бачив, що вивернутись нелегко.

— Не будемо сперечатись,— відступав він.— Ходімо в село, і тоді побачиш, чия правда.

Тимко завжди вправно переводив розмову на щось інше. Спокійний і неблаганий Сава знову розбивав його неправдоподібні, хоча й цікаві вигадки.

Цю слабкість Тимкову легко забував не лише його задушевний приятель Сава — дарували її всі. Тимка любили за дотепність, буйний політ фантазії, а головне, за те, що був з нього не лише говорун, а й майстер на всі руки. І вірша кращого від нього ніхто не напише, і казки ніхто не розкаже, і планера ніхто не змайструє.

Мишко дуже зрадив друзям. Знав, що вони теж не менш за нього схвилювані сьгоднішніми подіями і теж шукають відповіді на все. А можливо, вони вже щось знають.

— Чуєш? — допитувався в Мишка Тимко, очима вказуючи в той бік, де за селом рывкали гармати. І сам відповів на питання: — Іде, гад!..

Мишко не заперечував. Не заперечував цього разу і Сава. А схвилюваний Тимко питав друзів:

— Що ж робити?

Не чекаючи відповіді, він сам зразу ж висунув план дії:

— Негайно йти до червоноармійців і попросити зброю,— підемо бити фашиста. Чого ти дивишся? Думаєш, не вмію стріляти? Мій дядько Михайло, що майором у Червоній Армії, коли у відпустку приїздив, давав мені стріляти. І з рушниці двоствольної, і з пістолета. Я ще дику качку як стукнув — тільки пір'я посипалось.

— А качка полетіла,— вставив Сава.

— Куди полетіла? Від мене полетіла? Ну, брат, дудки! Ми її з дядьком Михайлом додому принесли.

Мишко спалахнув:

— Та що ти мені тут брешеш про качки! Тут ворог іде, а він бреше. Дядько Михайло так і дав би йому стріляти — хіба в нього патрони даровані?

— Ану вас! Говори вам,— насупився незадоволений Тимко. Він замовк і відвернувся, як людина, несправедливо ображена в своїх найглибших почуттях.

Тоді заговорив Сава.

— Якщо ворог і справді прийде, підемо з нашими військами,— порадив він.

У Мишка вуглинками спалахнули очі, але раптом блиск цей погас, і він промовив безнадійно:

— Не візьмуть.

— Візьмуть! — впевнено сказав Сава.

Тимко забув про свою образу.

— Слово честі, візьмуть. Я бачив в одній частині ще меншого за нас хлопчика. Малюк — років десять. У шинелі, кашкет із зіркою і шабля. Маленька така. Та що там говорити — щоб свої та не взяли!

І Тимко почав палко змальовувати всю привабливість життя їх, трьох друзів, у військовій частині на всіх правах військово-службовців.

Його промову знову перебив Мишко:

— Ще казала Настя — як удасться, а ти вже, мов дурень, думкою багатієш. Ще треба упросити, щоб узяли.

Тимко цього разу не образився.

— Та візьмуть же. Той хлопчик говорив, що його навіть запросили...

У суперечку втрутився Сава.

— Чого там сперечатись... Ходім за село, довідаємось, що там робиться, а тоді буде видно.

Підбігцем, мов на веселу розвагу, хлопці манівцями помчали за село.

— А як же матері? Що з ними? — переводячи подих від швидкої ходи, запитав Тимко.

Але Мишко і Сава тільки насупили брови.

За селом, десь на Дніпрі, ревли гармати, і тягуча безперервна луна від вибухів важко клекотіла в ранковому повітрі.

НА БЕРЕЗІ РІЧКИ

З високого горба було далеко видно. Вибравшись на його вершину, хлопці оглянулись навколо. Ніяких змін ніде вони не замітили — все було так, як і завжди.

Артилерійська канонада припинилась: навколо стало так тихо і спокійно, що здавалось, ніби не було поблизу ніякої війни, а тільки велика гроза відгриміла і десь пройшла стороною.

Хлопці вдивлялись удалину. Вся заплава річки, що протікала під горою, підковою огинаючи село, була закутана в легенький серпанок туману. Туман плів, колихався, золотився під промінням сонця, що вже визирнуло красчком з-за далекого обр'ю. Непроглядна далечінь нагадувала безкраю ріку або, вірніше, море з чорними островами.

Хлоп'ята насторожено вслухались у тишу, намагаючись щось почути в повитій туманом долині. Вони промацували очима всі острівки в уявному морі. Дивились туди з цікавістю й острахом.

Тимкові привиділись серед туману, що вже почав поволі розвіюватись, якісь химерні постаті, рухливі тіні, і він вперто доводив, що це фашисти. Сава мовчав, а Мишко не хотів і слухати такі дурниці.

За селом, з-за обр'ю, поряд з чорним кістяком нерухомого вітряка, легко випливало червоне, як жар, сонце. Безкрас туманне море вмить зажеврило, спалахнуло, заграло барвистими переливками. Чим вище підбивалось угору сонце, тим швидше розвіювався туман. Він уже не нагадував моря. Через його прозору завісу, мов через матове скло, пробивались зелені приземкуваті кущі, клаптики нескошених луків, потолочених худобою, тисячами людських ніг і коліс; удаліні чорнів великий бір. Знайома річка була тепер немов на долоні; вона плинула поза село тихо і спокійно, виблискуючи ланцюгом своїх округлих озер, що сполучались одне з одним вузькими протоками.

Від того місяця, де через річку переп'явся дерев'яний міст, весь час доносилося якесь приглушене гудіння, немов шум водопаду, на який хлопці спочатку не звернули ніякої уваги. Тепер вони все зрозуміли: по мосту, тихо видзвонюючи сотнями підків, безпервною стрічкою пересувалась військова колона.

Не змовляючись, хлоп'ята рушили до мосту. В повітрі заджеркотів мотор літака, але самої машини ще не було видно.

— Фріц! — визначив Тимко, і йому ніхто не заперечив.

Тут він, безумовно, не помилився. За ці місяці війни хлопці безпомилково навчилися по звуку розрізняти свої і ворожі літаки. Пильно вдивлялись у небо, намагаючись побачити у вишні ненависну машину.

— Припинити рух! Маскуйсь! — почувалась від мосту команда.

На мосту заметушилися люди. Вони кудись зникали, немов провалювались крізь міст або під землю. Кінські упряжки поспішали під розлогі шатра придорожніх верб. В якусь мить навколо стало тихо і порожньо. Тільки десь за річкою без угаву стрекотіла сорока і доносилося з села собаче завивання. Угорі, немов настирливий шершень, гув ворожий літак.

Хлопці спинились в нерішучості: вони хотіли порадитись, як їм бути і що робити далі.

— Гей, ви там, орли! — пролунав раптом десь з зарослів вільшини голос. Вигук, безумовно, стосувався їх.— Чого там стовбичите, мов на виставці? Швендяєте тут, тільки демаскуєте місцевість.

Хлопці побачили солдата, що своїм маскувальним халатом зливався з зеленими кущами.

— А до вас, дядю, можна? — першим знайшовся Тимко.

— Ідіть, — дозволив солдат.

Хлопці бігцем рушили до вільшини.

— Та не біжіть, чортенята! Ідете, то йдіть уже по-людському. Бачите — рама.

В голосі солдата вже не було попередніх жартівливих нот, топ його тепер був різкий і навіть злий.

Почувши цей категоричний оклик, хлопці негайно перейшли на гусячий крок. Солдат розсміявся, побачивши, як вони, мов гуси, затупцювали на місці, витягуючи шії вперед і закусивши губи.

Низько, здавалось, просто над головою, проплив ворожий розвідник. Хлоп'ята від жаху втягнули голови в плечі, боячись підвести очі. А що коли візьме, чортяка, та кине бомбу? Але бомби він не кинув, а, зробивши ще одне коло над селом і знизившись над безлюдним мостом, зник за обрієм.

Мостом знову рушили військові обози й солдати.

Хлопці заговорили з солдатом, який хоч і мав сердитий та гучний голос, але виявився добродушною людиною.

— Що ж ви робитимете в нас, такі малі? — запитував він, явно підсміюючись і кепкуючи з незвичайних добровольців.

— Та ми що завгодно... в огонь і воду... — палко запевняв Тимко.

— Хіба що в огонь і воду, а більше, по-моєму, ні на що не здатні. Корів ми не маємо, щоб хвости їм крутити...

— Ми і стріляти вміємо. Ось спитайте у мого дядька Михайла, як я з двоствольної...

— О, ложкою з миски стріляли б добре, — жартував солдат.

— Не смійтеся, товаришу червоноармієць, — заговорив Мишко. — Ми знаємо, що вояки з нас погані, але що ж нам робити? Не кинете ж нас фашистові на наругу?! Наші батьки — і мій, і Тимків, і Савин — теж воюють проти ворога...

Солдат перестав сміятися. Спохмурнів, задумався. Він розумів переживання цих малюків і не жартував більше.

— Воювати ви ще малі: мало каші їли. Але в тил... по-моєму, вас можна одвезти. — І, ніби виправдуючись перед хлопцями, сказав: — Але я тут молодший чин, від мене це не залежить. Хіба ось що... Поведу вас до старшого лейтенанта. Як він скаже, так і буде.

Дорогою, мов старий і добрий вчитель, повчав:

— Ви йому тільки по всій формі, щоб без сліз, значить, та іншого. Так, мовляв, і так, товаришу старший лейтенант, не хоче-

мо гинути від фашиста клятого! Він зрозуміє. А головне — не плакати.

— Та ми...

— Цсс...

Хлопці побачили старшого лейтенанта. Він сидів під вербою на пні, а до нього підбігали бійці, командири і, козиряючи, доповідали про щось. Хлопці розгублено спинились неподалік. Навіть сміливий і говіркий Тимко не знав, що йому тепер робити.

Всю справу врятував знайомий солдат. Вибравши момент, коли біля командира нікого не було, він відрпортував:

— Добровольці тут з'явилися, товаришу старший лейтенант.

Старший лейтенант повернув у їхній бік стомлене обличчя, глянув здивовано сухими стомленими очима на хлопців. Від цього погляду у хлопців мороз пішов поза шкірою, захололи серця. Старший лейтенант сказав:

— Знову добровольці?

— Знову, товаришу лейтенант,— випалив Тимко.

— Вже втрюх. Був один, а тепер уже троє?

— Ні, це самі по собі,— почувся голос збоку, і з-за кущів виїшов невеликий на зріст хлопчик.

— А, бригадир! — зустрів його радісним вигуком старший лейтенант. На стомленому обличчі старшого лейтенанта пробіг легенький усміх, очі стали теплими і веселими. Вони блищали, іскрились.— Ти мені, бачу, приведеш у частину всю свою бригаду.

Хлопчик вступив у ділову розмову з командиром. Це був Василь Іванович, п'ятнадцятирічний хлопець, якому всі давали на перший погляд не більше дванадцяти років.

Василько просив командира:

— Хлопці вони хороші, товаришу командир. І Мишко, і Тимко, і Сава були в минулому році премійовані за збирання колосків на полі. А цього року, самі знаєте, не збирали. Але вони возили зерно на станцію, працювали по-військовому. Візьміть і їх, товаришу командир, ці не підведуть.

Хлоп'ята росли у власних очах. Були впевнені: коли вже за них просить бригадир, то відмовити їм ніхто не насмілиться. Командир посміхнувся:

— Та що ж я робитиму з твоєю бригадою? Сам добре знаєш, що колосків ми не збираємо. Тут голови люди гублять.

— Ми не боїмося, товаришу командир,— просив і Тимко, пильно вдивляючись в обличчя командира.

Але той, здавалось, не почув його слів.

— Нелегкий труд солдата. Не під силу він вам, хлопці.

— Ми працюватимемо. Давайте яке завгодно завдання,— сказав Мишко, не зрозумівши слів командира.

Старший лейтенант хотів ще щось сказати, але раптом немов застиг, до чогось прислухаючись. Насторожились і хлопці. Обличчя старшого лейтенанта стало знову суворе, геть зникли сліди пожвавлення і мрійного настрою, нав'язаного розмовою з хлопцями. Він різко повернув голову в бік колони:

— В укриття! В окопи!

Нічого не розуміючи, хлоп'ята спостерігали, як розповзалась в усі боки колона, як велика маса людей і обозів тагула на очах. Командир суворим поглядом слідкував за тим, що діялось навколо, зовсім, здавалось, забувши про хлопців. Вони стояли позаду і здивовано поглядали на командира, ніби він всю цю метушню підняв для того, щоб наочно показати їм, який важкий труд солдата.

Зрозуміли все лише тоді, коли командир повернувся до них. Очі йому спалахнули гнівом, і він напустився на оторопілих хлопців так, ніби вони були тут у всьому винні:

— Чого стовбичите? Ану марш в окопи! Зараз дізнаєтесь, що таке війна. Вояки!..

У цю мить долинув приглушений рев багатьох моторів. З заходу летіла зграя ворожих літаків, поблискуючи на сонці металевими крилами.

Хлопці кинулись до глибоких покручених траншей, тільки тепер зрозумівши, навіщо їх копали.

Чули за собою слова командира:

— Втискуйтесь у землю, хлопці, в землю! Вона одна тепер... Кінця фрази вони вже не почули.

З ЯСНОГО НЕБА

Земля тремтіла і стогнала від вибухів. Над річкою знялася чорна завіса пороху та диму.

Вже давно заплава річки вкрилася срібними краплинами вбитої риби, міст запнула чорна завіса диму й куряви, а знахабнілі шуліки все шугали й шугали над землею, ревучи й розтинаючи свистом моторів повітря. Вони розперезались тому, що на цій невеличкій переправі не було зенітної артилерії: вона була зосереджена десь на Дніпрі, куди фашистські льотчики літали не дуже охоче.

Розвантажившись на переправі, літаки тепер низько гасали над селом, густо поливаючи землю кулеметним дощем. Село запалало. Чорні стовпи диму потяглися до неба. Грім затих, але буря

росла, лютувала. Поволі танула над річкою хмара диму, а над селом, навпаки, вона росла, розбухала.

Мирне село горіло. Висушена за літо гарячим сонцем солома, дерево спалахували, як порошок; смолоскипами палали хати, хліви. Догоряли одні, спалахували інші. Все навколо тріщало й ревло. Люди не брались навіть гасити страшної пожежі, вони поспішно тікали з села, перелякано оглядаючись на пекельну пожежу.

Бомбардування закінчилось. Ворожі літаки, як злодії, притискуючись до землі, поквалливо зникали на заході, а наші «добровольці» ніяк не могли отямитись. Недалеко від їхнього бліндажа розірвались поряд дві важкі бомби. Хлопців закидало землею, оглушило вибухом. Вони були ні живі ні мертві. Повернув їх до свідомості голос знайомого солдата.

— Ну, орли, живі ви тут? Убитих, поранених нема? — пробасив він над головами хлопців.— Впізнайте, війна скінчилась!

Хлопці підвели голови. Здивовано дивились на солдата нерозуміючим поглядом — мабуть, не впізнавали його. Був увесь він у сажі, лише білки очей та зуби виразно блищали на запорошеному спітнілому обличчі.

Хлопці підвелись на ноги, вилізли з окопу. Оглянулись навколо й остовпіли: там, де росли верби і густа вільшина, лежали купи потрошених дерев, земля зяяла глибокими ранами. Над селом стояв густий дим, закривши половину неба. Навколо спомурніло, мов під час затемнення сонця.

Коли хлопці лежали в окопі, у них була одна лише думка — ніхто не зостанеться живий, загибель прийшла па весь світ. Хотілось тільки одного: щоб швидше все це скінчилось. Тепер побачили, що вони вийшли живі з цього пекла, що навколо них уже ворухаться люди. У вухах хлопцям весь час дзвеніло. Здавалось, у повітрі висять сотні літаків і дзвенять безупинно, мов пастирливі шершні.

Під усілілою вербою побачили командира. Здавалось, що він нікуди й не ховався. До старшого лейтенанта підбігали бійці й командири. Поруч уже стояв Василько. А хлопці добре пам'ятали, що в окопі він був з пими.

Пішли до командира. По дорозі спинились. Хлопці побачили розірване осколком бомби тіло людини. Зпайомий хлопцям солдат з товаришем виносили з окопу тяжко пораненого бійця. Ноги у дітей підкошувалися, в обличчях не було й кровинки. Тимко не витримав, скривився.

— На війні не плачуть! — почувли хлопці.

До них підходив старший лейтенант.

— А ще воювати зібрались!.. — присоромив він їх.

— Ми... нічого, — виправдувався Мишко.

— Це від диму,— пробурмотів Тимко і брудним кулачком розтер на щоках сльози.

Командир усміхнувся. Хотів ще щось сказати, та саме в цей час підбіг якийсь солдат. Він доповів, що за мостом лишилась одна гармата, бо під час бомбардування коні розбіглися.

— Візьміть бійців. Гармату негайно переправити!

— Єсть,— крикнув боєць.— Як накажете бути з кіньми?

— Треба найти.— Командир повернувся до Василька: — Ну, бригадире, виручай. Коні в тебе є?

— Всіх відправили. Ще позавчора,— винувато потупив очі в землю бригадир.

— Ех ти, начальник! — покартав його старший лейтенант.

Василько ожив. Його чорні, як перестиглі вишні, очі спалахнули радістю:

— Коні зараз будуть, товаришу командир!

— Будуть, кажеш? — недовірило перепитав командир.— Ну, давай! Де ти їх візьмеш?

— Ми зараз. Під землею знайдемо ваших коней. Вони далеко не забігли, а ми тут знаємо кожен куц. Правда, хлопці, знайдемо? — звернувся він до друзів.

— Враз знайдемо! — хором заявили ті.

Хлопці вже рушили на розшуки.

— Тільки швидко! — наказав командир.

— Єсть швидко! — вигукнув вже на ходу Тимко і навіть підніс руку до запорошеного кашкета.

Командир усміхнувся і мимоволі потягся рукою до козирка.

Хоч як не лютували ворожі пілоти, хоч скільки бомб не скинули, а міст стояв неушкоджений. Лише у багатьох місцях був так пошкрябаний осколками, ніби по ньому хтось протяг велику борону з залізними зубцями. Хлопці побігли через міст, весело посміхаючись до бійців, які з великим напруженням котили на цей берег важку гармату.

«ПРОЩАЙ, САВО!»

Було вже за південь. Хлопці стомились, а справа не йшла на лад. Коли далеченько відійшли од мосту, вони хвилину постояли, зажурено оглядаючи рідне село, що пломеніло в страшній пожежі. Там горіли рідні оселі, можливо, загинули матері, братики й сестрички. Жаль стискав хлопцям серця, сльози набігали на очі. Та нічого не зробиш — війна. Вони сьогодні віч-на-віч зустрілися з нею. Вони тепер — бійці, і командир дав їм важливий наказ.

Та все склалося проти них, не так, як хотілось. Коні були перед ними, мов привиди, манили до себе, але не давались до рук.

Василько помітив їх, тільки-но відійшов од села. Через півгодини хлопці були вже зовсім біля мети. Серця в них радісно калатались: хвилина — і коні будуть спіймані...

— Ге, що то скаже командир! — вже мріяв уголос Тимко, забувши про все.— Молодці, скаже, хлопці, сідайте на тачанку або ставайте до гармати. А ти знаєш, Сава, як треба відповісти командирові?

Сава похмуро відповів:

— Аби ти знав.

— А я знаю! Служу трудовому народові! — ось як треба казати.

— Ну й добре. Ти ось краще заходь збоку, бо, бачиш, той чорт з лисиною перелякався і дивиться вовком.

Здоровенний, відгодований кінь з лисучою шерстю на спині і великою білою лисиною на лобі справді, глухо хропучи, скошував зелене око на незнайомих дітей. Він повернув до них голову і застиг, як вирізьблений. Василько вже зовсім був наблизився до нього, та кінь раптом так копірснув землю, що груддя геть обліпило Василькові сорочку. Другий кінь підхопився й собі, і за хвилину Тимкові рожеві мрії розтанули, як віск.

Коні побігли лугом в напрямі до Соколиного бору. Хлопці забули про все. Вони гнались за кіньми. Вже добре стомились, а коні й не думали даватись до рук. Повертатись ні з чим — краще вже крізь землю провалитись.

Спинились, щоб обміркувати становище.

— Коні — вони розумні,— сказав Сава.— Думаєте, добрий кінь піде до незнайомого? Тато розповідав, що військовий кінь лише свого хазяїна знає.

— І в цирку так... тільки хазяїна,— втрутився Тимко.— Дядько Михайло...

— Та чекай ти з своїм цирком,— осік його Василько і звернувся до Сави: — Ну, що там про військових коней? Давай!

— Військовий кінь не піде до того, хто його не доглядає. Тут хитрість якась потрібна. Коли б торбина з вівсом або цукру грудочка — вони люблять. Тато говорив, що в нього кінь був — такий ласун, що сам з кишені цукор діставав. Бійці ніколи не жалують цукру коням.

— Торбину з сорочки можна зробити,— вголос подумав Мишко.

Василько схопився за цю думку.

— Правильно. Рвіть траву.

Він швидко зняв з себе обидві сорочки, ножиком відрізав од спідньої рукав. Набили його напівсухою, пожовклою за літо травою. Тепер у Василькових руках був мішечок, що мав принадити котрогось із коней.

За Василевим наказом хлопці розійшлися в різні боки, оточили копей, які стояли біля густого куща з сонно примруженими очима й ритмічно мотали головами, відганяючи настирливих оводів. Хлопці зімкнули навколо них бойове коло. Коли воно так звузилось, що коням нікуди було тікати, Василько почав пестливо кликати гнідого, сумирного на вигляд, пропонуючи йому поласувати вівсом із торбини.

Кінь блимнув на хлопця жовтим оком, підозріло глянув па привабливу торбину і, здавалось, вже був не від того, щоб скористатися з частування. Він простяг до торбини свою довгу красиву голову і, широко роздуваючи ніздрі, сухою губою потягся до принад. Та, мабуть, своєчасно зрозумів оману, бо ображено пирхнув. І саме в цю хвилину Василько, мов кіт на мишу, кинувся до кінської гриви.

Та біда була в тому, що військовим коням гриви підстригають коротко. Василькова рука лише погладила атласну шию коня, і в ту ж мить ловець відлетів, далеко відкинутий кінським боком, а гнідий мчав геть від хлопців, ведучи за собою і вороного.

— За шию, було б за шию хапати! — повчав Тимко.

— За шию, за шию!.. Чого ж стояв, розкривши рота? Було б хапати за хвіст, коли ти такий спритний.

Суперечка швидко погасла. Власне, цим справи не врятуєш. Вони стали думати над тим, що робити далі.

Мишко радив:

— Так їх не візьмеш. Коли б довга шворка та кусень хліба — тоді б, може...

Думка подобалась, але де ж усе це взяти?

Василько знову схопився за цю пораду.

— Сава, негайно біжи до села. Візьми шворку та хліба і бігом назад. Не забудь сказати командирові, що коней знайшли і зараз приведемо.

Всі пристали на цю думку — як вона їм раніше не прийшла в голову? Сава підбігцем попрямував до села.

— Та ногами ж, ногами! — гукнув йому вслід Тимко.

Василько, Мишко і Тимко не поспішаючи рушили за кіньми — хай звикають до їхньої присутності, але зовсім близько вирішили не підходити, щоб не лякати.

Минуло з півгодини. Коні спокійно переходили з місця на місце, пощипуючи молоді куці трави. Хлопці ліниво перекидалися словами, думаючи кожен про своє. Вони згадали про те, що

нічого не їли ще зрапку. Тепер збирали молоде листя шавлю, соковиті лопуцьки, жадібно гризли, висмоктуючи кислу, терпку вологу. Раптом Мишко, показуючи рукою у бік коней, скрикнув:

— Дивіться, дивіться, що з ним?

Хлопці глянули на коней. З лисим діялось щось незвичайне: він тупцював на місці, мов підстрелений, конвульсійно підкидаючи одну ногу. Друга була прив'язана до голови.

— Заступив! Ногою заступив!..— здогадався перший Тимко.

Справді, лисий передньою ногою випадково заступив короткий повід вуздечки і тепер крутився, мов звір у капкані.

Через кілька хвилин лисий був у руках Василька. Згодом і гнідий покірно йшов під Мишком. На гнідому позаду Мишка вмотився Тимко.

Стомлені, але горді собою, щасливі хлопці поспішали до командира.

...А Сава тим часом біг, не переводячи подиху. Він почав знеsilюватись. Адже сьогодні ще й рiски не було в роті. Пережиті бомбардування, невдале полювання за кіньми заглушили голод. Лише тепер на самоті Сава відчув скимління під серцем. Там щось до болю смоктало, зникали сили. Та все ж, обливаючись потом і похитуючись, мов п'яний, він не зупиняв бігу.

Якось забулося все, що сталося сьогодні. Здавалось, ніби все було звичайним, не було ніякої війни. Ось прийде додому. Маленька сестричка Вірочка запитає про рибу. А мати докорятиме, що, не ївши, ходить десь по дурних стежках. А далі все піде по старому, як і було раніше.

Згадка про матір і сестричку болісно стисла серце. В уяві хлопця знову виник сьогоднішній ранок. Сонна сестричка, мати з притиснутими до грудей руками. «Не ходи з дому, не час! — наказувала, коли збирався йти.— Бачиш, погибель людська су-не...»

Сава вийшов з чагарників, і перед очима постало село. Ще курілося пожарище, осокори простягали вгору чорні обгорілі руки.

У хлопця підкосились ноги. Він сів на траву і гірко заплакав.

Чому він покинув у такий час матір і Вірочку? Може, вони десь лежать, убиті бомбою; може, згоріли в страшній пожежі... А він їм не допоміг, не врятував від смерті!..

Розпач і жаль знову підняли Саву на ноги.

— Мамо! Вірочко! Ріднесенькі мої! — промовляв він крізь слези.

Він знову побіг між кущами. Хотів розповісти, чому не міг залишитися з ними, що він не винен ні в чому. Не міг він інакше! Тепер він у Червоній Армії, він битиме фашистів!..

— Малий? То що з того, що малий!..

«Ге, якби ви знали, мамо, яке важливе доручення він виконує зараз! Ви б не думали, що Сава десь собі дурнів ганяє. «Молодець Сава!» — сказали б ви...»

Він згадав, куди й чого поспішає.

«Думаєте — один я, мамо? — продовжував свою німу розмову з матір'ю. — А хто зі мною? І Тимко, і Мишко, і навіть бригадир Василь Іванович. А ви знаєте, мамо, що ми робимо? Еге, коли б ви тільки знали!»

Сава вже забув, що село згоріло, що, може, матері й живої немає. Зараз він бачив її перед собою такою заклопотаною і ласкавою, як завжди. Ось він зараз прийде додому. На суворий, докірливий погляд матері він відповість весело, невимушено, як той солдат, що заходив якось:

«Водички попить не дасте, хазяєчко? А-а, молочка! Спасибі, не відмовлюсь і від молочка. Тільки не забудьте дати і хліба, бо й Тимко, і Мишко, та Василь Іванович теж голодні, як вовки. І коней нам треба спіймати. Нелегна, знаєте, мамо, робота в солдата... Який з мене солдат? То мало важить, мамо. Щоб фашиста бити — всім до бою ставати треба. Всім бити ворога треба, щоб земля під ним горіла. То даремно, що тільки дванадцять років. Роки — не головне, чи ви розумієте це, мамо? А що головне? Головне те, що не хочу я під ворогом жити. Ненавиджу його. На рабів він нас поверне, мамо. Ви ж самі розповідали не раз, як повісив він, проклятий, у вісімнадцятому році вашого тата. А я не хочу, щоб він повісив вас. Думаєте, тоді в школу можна буде ходити? Еге ж, якраз потрібно фашистам, щоб ваш син Сава вчився. Худобиною хай росте. А вас, думаєте, в сільраду оберуть, а тата в Москву пошлють? На панцину поженуть. Хіба ви не читали, не знаєте, мамо?..»

Сава забув про голод. Його серце було сповнене ненависті і гніву до ворога.

Не помітив, як наблизився до села. Ще трохи — і переправа.

Сава згадав про командира, якому треба було доповісти про коней. Почав добирати слова, якими він звернеться до старшого лейтенанта. Та вони в нього не клеїлись. От Тимко — той би сразу.

На переправі метушилися люди. Від села хтось ніс дерев'яні балки. Чувся дзенькіт сокир.

«Що там роблять? — майнула думка. — Невже фашисти знову бомбили переправу?»

Сава добре пам'ятав, що міст був цілий, коли пішли за кінями. Тепер на місці мосту з води сгирчали обгорілі палі.

Нічого не розуміючи, наближався до переправи. Туди, підіймаючи кураву, якось незвичайно фіркаючи, підкотив мотоцикл. На ньому сидів хтось дебелий, у сплюснутій касці.

Страшна думка обпалила мозок Сави.

Він зупинився. Придивився. У тіні покалічених верб побачив ряд великих, накритих брезентом автомашин.

Хлопець не зважувався підійти ближче. Приглядався до руху на переправі. І раптом, скоріше інстинктом, ніж розумом, збагнув, що то вороги. Ось один з них махає до нього рукою, щось кричить.

Як дике каченя, що спритно тікає від мисливця, з новими силами, які не знати звідки взялись, кинувся від ворогів.

Від переправи застрочив кулемет. За ним — другий. Навколо Сави засвітіли кулі. Він ніколи не чув їх цвюхання, але відразу зрозумів, що це таке.

Даремно було кричати, кликати на допомогу. Він припав до землі. Але жах знову підняв його на ноги.

Василько, Тимко і Мишко саме в цей час виїхали з кущів. Почувши стрілянину, спинились.

Бачили, як по луговій рівнині біг хлопчик. Зразу впізнали Саву. Він, мабуть, побачив їх, бо замахав руками, а потім враз звалився на землю, мов підтята сокирою гілка.

Більше Сава не зводився.

— Фашисти... — прошепотів Василько.

Мишко й Тимко перелякано і недовірко глянули на товариша.

— Де?

— Та ви що? Не бачите? Саву вбили.

У цей час кулі засвітіли у них над головою і збоку.

Василько повернув лисого в долину.

— За мною! — гукнув він. — Не відставать!

Мишко погнав за ним коня. Він боявся тепер відстати. За його плечі, обливаючись сльозами, міцно тримався Тимко. Його бліді уста шепотіли:

— Прощай, Сава!

ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ

Василь погнав коня до Соколиного бору. Коні, немов відчуваючи небезпеку, слухняно бігли туди, куди їх поганяли хлопці.

Під'їхали до лісу. Щоб схватись у його гушавині, треба було переправитись через річку. Знаючи тут усі броди, Василько вибрав наймілкіший і спрямував коней до річки.

Кони охоче зайшли по коліна в воду і почали пити, повільно цідячи воду через губи; хлопцям здалося, що вони п'ють занадто довго. Через хвилину вершники стали на другому березі і швидко сховались у густих дубових кущах.

Глибокі урвища Соколиного бору, порослі густими чагарниками, ніколи не бачили сонця за високою стіною дубів та грабів; в густих зарослях завжди стояли сутінки, пахло прілим листям і травами. Сотнями барв мінилося розкішне осіннє мереживо лісу. Тисячі пташиних голосів зливались у чарівну лісову симфонію. Великими уступами, мов східцями, можна було спуститись до річки. За річкою — луки, річечки й озера, а десь там, удалині, — повноводий Дніпро.

Василько, Мишко й Тимко переходили з місця на місце, здирали шкіру на руках та обличчі і тягли за собою коней. Чагарник здавався їм не досить густим, гущавина — не досить надійною.

Нарешті вибрали місце, яке здалось їм найгустішим і найкращим у всьому бору, і спинились. Прив'язали коней до дерев, підкинули їм під ноги молодого лісової трави і сіли спочити.

Мишко й Тимко з радістю дивились на Василька. Адже він був старшим, комсомольцем, перейшов у дев'ятий клас і навіть працював у колгоспі помічником бригадира. Останній рік Василько навчався в місті, а це в очах у хлопців значило багато.

Васильків дядько жив у місті. Він працював інженером на заводі і кожного літа приїздив у гості до свого брата, Василькового батька. Дядько любив хлопця, як рідного сина.

Коли Василько закінчив у своєму селі на «відмінно» сім класів, дядько умовив батьків віддати хлопця йому.

Батько не вагаючись згодився, бо в їхньому селі ще не було середньої школи. Її мали відкрити лише через рік, і Василькові довелося би ходити в сусіднє село або зробити па рік перерву у навчанні. Хлопець виїхав разом з дядьком.

Останні три роки Василько був головою ради піонерського загору, добре організовував там роботу. Піонери його загону вчилися лише добре та відмінно. А які цікаві ігри влаштували весною!

Збирався за селом, на узліссі Соколиного бору, ділились на дві групи, і починалась захоплююча військова гра. «Противники» розходились у різні боки, зайнявши «бойові» позиції, маскувались, вели старанно розвідку, висліджували «ворога». Котилася тоді лісом стоголоса луна — то київ там «смертельний» бій.

Улітку Василько любив рибалити; ходив з братами, які приїздили у відпустку, з товаришами. Йому завжди щастило: в його ятери потрапляли карасі й лини, на вудку навперейми чіплялись сріблясті верховодки.

Коли ж у колгоспі починалися жнива й косовиця, Василькові було не до риби. Він скликав тоді з усього села піонерів, і вони з ранку до вечора вибирували в полі колоски. Не давали загинути жодній зернині.

Йому шкода було розлучатися з товаришами, з річкою, з учителями, але ще більше хотілося вчитись.

Васильків батько був у колгоспі бригадиром. Його бригада завжди і в усьому вела перед. Він добре розумівся на агрономії, читав наукові книжки й журнали, і на його ділянці завжди був зразковий порядок.

Старанно виховував батько своїх дітей. Всі вони мали вищу освіту. Батько прищепив їм любов до праці, до народу, до Вітчизни.

Ніби жартома батько називав Василька «Василем Івановичем», але насправді цим він підкреслював свою пошану до людини, хай ще й малої, але вільної, радянської.

Деякі з сусідів сміялися з цього дивацтва, але в душі заздрі були на такого сина, часто ставили його в приклад своїм дітям.

— Куди тобі, лобуряко, до бригадирового! — говорив якийсь з батьків, вичитуючи синові за провину. — Той на зріст мов гриб, а дурниць не робить. Ти ж у мене виріс під стелю, а в голові ще вітер віє.

Восьмий клас закінчив Василько теж на «відмінно». Одного вечора, коли він прийшов додому, збіглися до нього друзі й урочисто вивісили на стіні восьму Василькову похвальну грамоту.

Через кілька днів після цього почалася війна. Батько зібрався на фронт. До них у хату зайшов голова колгоспу. Він побажав батькові бойового щастя, а потім звернувся до матері:

— Що ж, Софіє Петрівно, доведеться тобі бригаду приймати, коли така справа. Тепер мої кадри — ваш брат, жінки.

Мати спокійно відповіла:

— Та вже якось буде. Нічого не поробиш — такий час.

Вона глибоко зітхнула.

— Вася тобі всі справи поведе, Софіє, допомагай тільки йому, — сказав батько.

— Так, так, — згодився голова колгоспу. — Івановича призначаю тобі в помічники. Одне старе, друге мале — та й буде якраз одне доросле.

Василько з головою поринув у роботу. Бригада його батька залишалась першою в колгоспі. Колгоспники любили й поважали молодого помічника бригадира, дивувалися спочатку з його кмітливості і недитячого підходу до кожної справи, а згодом і дивувались перестали — Василь Іванович передчасно ввійшов у коло дорослих. Усі колгоспники звали його лише на ймення й по батькові;

ровесники поглядали на товариша з пошаною, наслідували у всьому.

Бригада Василя Івановича першою зібрала та обмолотила хліб і вивезла на станцію. І в цьому він сам брав найактивнішу участь.

Якось за тиждень до цього ранку в село приїздив секретар районного партійного комітету товариш Сидоренко. Він довго розмовляв про щось з головою колгоспу, з іншими людьми, потім викликав Василька.

Зустрів його, мов знайомого, хоч і бачились вони вперше.

— Так ось ти який, бригадир! Ну, будьмо знайомі. Привітання тобі шле дядько Степан.

Василько дуже зрадів звістці про дядька і схвильовано промовив:

— Дякую. А де ви його бачили?

— Дзвонив мені з міста сьогодні. Ми з ним давні друзі — вчилися колись разом. Передав тобі, щоб ти негайно виїздив до нього. Їхній завод евакуюється, і післязавтра він їде з заводом. Хочє забрати тебе з собою. Я пообіцяв улаштувати тебе на машину.

Василь Іванович глянув на секретаря. Він весь час відгонив від себе думку про те, що сюди можуть прийти німці, і тепер його до глибини душі вразили слова цієї людини. За ними Василько відчув багато того, що не було сказано. Секретар ніби прочитав його думки.

— Нашу територію може з дня на день окупувати ворог (вперше тоді почув хлопець ці страшні слова), можливо, сюди прийдуть фашисти. Тобі треба евакуюватись. Поїдеш у глиб країни, там вчитимешся.

Серце Василькові боляче стислось. Відчув себе спустошеним, стомленим, не знайшов навіть слів, щоб відповісти секретареві.

— Швиденько збирайся, через півгодини їдемо, — сказав секретар, прийнявши його мовчанку за згоду.

Василько ніби прокинувся. Досі якось ні разу не подумав про те, що тут не буде йому місця, що доведеться кидати рідне село, тікати кудись від ворога. А тепер треба було подумати. Вчитись? Коли всі воюють, страждають? Ні, не може він учитись у такий час. Він буде воювати. Бригадиром зміг — зможе й солдатом.

Твердо відповів секретареві:

— Я не поїду.

— Чому? — здивувався той.

— Піду в армію.

— Краще б виїхати. Малий ще.

Василько не поїхав.

І от сьогодні ранком він був на переправі, допомагав і домовився з командиром, що його візьмуть з собою.

Та не довелось Васильку піти разом з солдатами. Він опинився разом із своїми юними друзями в Соколиному бору, і треба було думати про своє і їх майбутнє.

ВОВК СКИДАЄ ВОВЧУ ШКУРУ

Минуло понад дві години, як хлоп'ята пішли по коні. Вже всі підрозділи перейшли річку, а «добровольців» усе не було.

Старший лейтенант хвилювався, занепокоєно поглядав на луг, але нічого не міг побачити серед густих кущів та хвилястих складок рельєфу. В душі він шкодував, що дав згоду на ці розшуки. Йому дуже сподобались бойові хлопці, і було шкода залишати їх самих.

Але робити нічого. Війна є війна. Він дістав розпорядження спалити міст і поспішно відходити далі. На ранок треба було дістатись до нової лінії нашої оборони. Міст облили бензином, і через хвилину він запалав, повитий густим димом.

Хвилину п'ятнадцять стояв потім старший лейтенант на березі, спостерігав, як горів міст, і час від часу кидав на луг зажурений погляд. Але там було безлюдно й тихо. Тоді командир скочив на баского коня і рисую рушив слідом за батальйоном.

Через деякий час до переправи обережно підкотили німецькі мотоциклісти. Постояли хвилину, про щось порадились, один підбіг був до спаленого мосту, а потім двоє з них повернули назад і дуже швидко зникли з очей.

Згодом луговою дорогою до переправи посунули танкетки й великі автомашини, набиті солдатами. Позаду похитувалось кілька легкових. Передні спинились, не доїхавши до берега. З кузовів спішно вистрибнули сапери, кинулись на берег, несучи гумові човни, сокири, пилки.

Розвантажившись, машини відійшли в укриття.

Незабаром фашисти вже нищпорили на околицях села. Зайнявши оборону, наводили переправу. Два найближчі до берега хліви і хата, що вціліли від пожежі, були швидко розкидані і лягли нерівним помостом через припущку річку.

Село стало невідомим, безлюдним. Дотлівали жарини на згарищах, легенький вітерець крутив попелом, роздухував червоні вуглини; подекуди ще курились хати. Здавалось, цей шматок землі враз укритися мініатюрними вулканічними сопками.

Лише місцями уціліли хати і господарчі будівлі, які стояли осторонь.

Рятуючись від пожежі і примітивши вдалині ворога, люди бігли до лісу. Тільки дід Макар, колгоспний пасічник, лишився на селі. Простоволосий, стояв він серед подвір'я і очима, сповненими гніву, дивився на догоряючу хату.

Колгоспну пасіку евакуювали, лише в нього стояло в садку кілька власних вуликів: не міг жити дід без бджіл. Дивився заклопотано на вулики, де бджоли, сполохані димом, тривожно гуділи, збившись в один колючий клубок.

— Діду Макаре! — гукнув хтось із вулиці. — Ідіть з нами!

Дід подивився вицвілими очима, похитав по-старечому головою:

— Ге, дітки, мені вже... Не боюсь я й самого диявола... Ідіть собі... Я вже тут... сторожитиму село.

Але не один дід Макар, як думали всі, лишився в селі.

На одному з подвір'їв, у глибокому і просторому укритті, побудованому спеціально для захисту від снарядів та бомб, сиділо кілька чоловік.

У той час, коли над селом почали гасати літаки, поливаючи його свинцевим дощем, коли спалахнули перші пожежі, з хліва вибігла людина і, пригинцем перебігши подвір'я, мов ховрах, шмигнула в укриття. То був Лукан.

Нічим не примітна була ця людина в селі, хіба що своєю хитрістю, проирилістю й лукавством. Недаремно прозвали його Хитрим.

Лукан Хитрий був людиною середніх літ, присадкуватий, кремений, з очима кольору рудої глини.

Він не боявся загарбників. Ще тоді, коли почалася війна, говорив сусідам:

— Я німців знаю. П'ять років з ними пробув.

Всі знали, що Лукан у дні імперіалістичної війни був у німецькому полоні.

☞ Добрячий народ, — продовжував Лукан. — Багата країна — там усі пани. Ці наведуть і в нас порядок. Ось побачите, сусідо, через місяць самого краму в крамницях буде хоч греблю гати.

Сусід скоса поглядав на Лукана, а той, не помітивши цього, провадив далі:

— Дурень я, що з полону тоді повернувся. Пристав би до багатой німкені — паном був би.

Мовчазний сусід відходив від Лукана.

На призовний пункт Лукан з'явився акуратно, пішов з командою у військову частину, а днів через п'ять уже був дома. Пробрався на своє подвір'я, тихо постукав у вікно... Потім заховався у хліві.

Його горласта жінка щоденно або через день ходила в колгосп або в сільраду і лементувала на все село:

— Що ж це робиться? Що це за власть? Чоловіків забрали, посиротили дітей, а ти тут сиди голодна. Забрали чоловіка — давайте хліба, картоплі. З чого я житиму? Може, його кісточки вже десь приють, а ви тут сидите, морди наїдаєте.

Підбурювала жінок.

— Чого ви дивитесь, жіночки? Коли чоловіків забрали, то хай роздають увесь хліб, худобу — все одно кудись чорту в зуби спроваджують.

Її умовляли, давали допомогу, і нікому їй на думку не спадало, що Луканові кості приють не в землі, а у вологому снігу.

Коли в селі стало безлюдно, Лукан виліз з укриття і пробрався на край городу. Він дивився на переправу. Там виблискували сокири, чути було стукіт, повзали людські постаті.

Лукан стояв, затамувавши подих, потім помітив рух машин і кинувся бігом до сім'ї.

— Все в тебе готове, стара? — крикнув у отвір.

— Давно готове.

— Ну, то вилазьте з богом.

Надвечір переправа була наведена, і по свіжому настилу пішли машини, танкетки. У спустіле і спалене село вступив ворог.

Через пожарища, тримаючи наперевіс зброю, ішли зелені фігури. Головною вулицею повзла колона.

Назустріч німцям вийшла група мальовничо одягнених людей. Попереду йшов помолоділий Лукан у білій сорочці в півнях, широких синіх штанах і поруділій від часу синій шапці з китицею, Поряд ішла його дочка — грудаста дівка в картатій запасці і сорочці з широченними вишитими рукавами. З другого боку, трохи відстаючи від них, човгаючи ногами, дріботіла суха, почорніла жінка Лукана. Позаду йшли Луканові родичі: дядько з величезною люлькою в зубах та кілька бабів.

На білому вишиваному рушнику Лукан ніс хліб-сіль, мордаста дочка — пучок квітів, а Луканиха — сулію горілки.

Дід Макар довго кліпав червоними від диму очима і, коли впізнав Лукана, незадоволено щось пробурмотів і сплюнув убік.

Недалеко від Макарового подвір'я відбулася зустріч Луканової процесії з окупантами.

Наблизившись до колони, Лукан спинив свою рідню, скинув гайдамацьку шапку, вклонився і широким жестом запросив:

— Милості просимо, панове!

Колона спинилась. До Лукана підбіг унтер. Не звертаючи уваги на хліб-сіль, запитав:

— Во польшевик? Во рус, рус?

-- Далеко, ваше благородіє, далеко. Втік большевик! — прокричав Лукан, мов глухому, вказуючи рукою вдаль.

Вперед вирвалась легкова машина. Дверцята її відчинились, і звідти виповзла дебела туша — фашистський майор з позолоченою сигаретою в зубах.

Лукан і вся його свита, мов по команді, вклякли перед ним у земному поклоні.

Майор, заклавши одну руку за спину, а другу за борт кітеля, важно підійшов до процесії.

— Ваше превосходительство! Прийміть хліб-сіль з рук щасливих жителів цього мальовничого села на нашій неньці-Україні. Ми, щирі українці, вірою і правдою готові служити новому порядку.

Майор, що вже не вперше був на Україні, відповів ламаною мовою на Луканове привітання.

— Гут, гут! От імені велики фюрер іх данке, тоіст блягодару роботящі, смирни нарот нашої Україн. Ми свой штик принесем вам і свобода, ви — фатерлянд хлєб, свиня, млеко. Союз наш будет благотворний.

Урочистим рухом майор прийняв хліб, поцілував велику паляницю в запашну шкоринку, передав ад'ютантові, потім пихато подав Луканові руку в чорній лайковій рукавичці.

Вхопивши її обіруч, Лукан припав губами до розпареної шкіри. Потім виструнчився і відралпортував:

— Маю честь доповісти — ваш вірний друг і слуга, козак Лукіяч Лемішка, колишній вояк «вільного козацтва» і «державної варті» його світлості гетьмана України Павла Скоропадського.

Мрійна посмішка набігла на м'ясисті губи майора.

— О, пан — то є добре. Пан — старі союзник.

— І слуга покірний, — вклонився Лукан.

— О, Пауль Скоропадскі! Іх роботаль с Пауль Скоропадскі в прошлий війна. Тяжели фремя Пауль бил фатерлянд. Жиль мой йменной дача. О, чудесна дача! Роботаль старші дворник. Старательні бил дворнік.

Лукан покосив око на дочку. Вона збагнула, в чому справа, і підійшла до майора.

— Від щирих, вдячних вам, хоробрим лицарям, українських козачок. — Вона ткнула німцеві пучок квітів. Стояла розчервоніла, не знаходячи місця рукам.

Майор поплескав її по пухлій щоці:

— Данке, українш девушка. Гут, гут, типічни українка.

Дід Макар спостерігав цю сцену, і серце його кипіло гнівом, але він не подивився сцени зустрічі до кінця, бо саме запримітив у своєму садку непрощених гостей.

Дід побачив, що біля його вуликів порались незвичайні пасічники. Кинувся рятувати своїх бджіл, але робити вже було нічого: солдати, спаливши куль соломи, не лише викурили, а й умертвили бджіл, а мед з вуликів уже переходив у їхні казанки.

Із сходу почувся знайомий рев моторів. Дід Макар бачив, як рвонула вперед майорова машина, а за нею побіг галопом Лукан, верещала дочка, випередивши батька, а позаду бігла вся Луканова рідня.

Дід підвів угору очі і побачив швидко зладжену п'ятірку червонозоряних літаків. Підніс руку і прошепотів:

— Покарайте їх, лиходіїв, синочки!

НІЧНІ РОЗМОВИ

Три дитячі постаті схилились над вогнищем. Грайливе полум'я освітлювало їхні обличчя, кидало в гущавину великі рухливі тіні. Вогнище горіло в глибокій западині — може, хтось давно тут викопав яму і вона постузово осунулась або, може, колись тут розірвався великий снаряд. Заграва від вогню не розходилась у сторони, а лише, мов промінь прожектора, освітлювала верхівки дерев.

Була північ. Над Соколиним бором висло безхмарне небо, усіяне ясными зорями. Вони, мов електричні ліхтарі на ялинці, блимали між кронами великих дерев, що шепотіли над головами хлопців.

Хлопці довго не зважувались розпалити вогнище. Їм здавалось, що сотні незримих очей стежать за кожним їх рухом.

Ще звечора, незважаючи на втому, вони пішли на найближче колгоспне поле, де росла картопля. Спотикаючись об коріння та паліччя, повернулися з картоплею до цього заздалегідь вибраного місця. Їм дуже хотілося спати, але голод і відчуття небезпеки відганяли сон. Довгий час хлопці перекидалися словами, повертались на сухому листі, здригались від дотику холодних стебел трави, сторожно вслухаючись у приглушений шепіт ночі. І все ж на якийсь час вони заснули.

Першим, увесь тремтячи від нічної прохолоди, прокинувся Мишко і розбудив товаришів.

На дні зарослої травою, закиданої перегнилим листям та сухим паліччям ями розпалити вогонь.

Біля вогнища було тепло, в гарячому попелі пеклася картопля, а навколо стояла тиха, тривожна ніч.

Між деревами плив місяць, немов розплутував вузли гілок та листочків, і поволі скочувався за обрій. Ще довго блукали по

темному лісі його холодні, мертві промені, тьмяно освітлюючи найвищу групу дерев, що здавалась велетенською горою. Куці виступали, мов якісь потвори, що застигли нерухомо, лише час від часу ворущачи своїми довгими вухами.

Та всі страхіття насунулись на хлопців тоді, коли, тріпочучи й потріскуючи, спалахнула перша глиця на вогнищі. Мишко з Тимком, що не наслідувались відірвати погляду від мовчазного лісу, побачили, як затремтіла і захиталась чорна стіна, що налягала на їхнє укриття, як розсунулось непроглядне шатро ночі. Навколишні куці, дуби та берези немов ожили і, взявшись за руки, то відступали, то наступали на яму. Тремтіли своїм темно-зеленим листям, звідки на хлопців дивились сотні блискучих очей. Вони блимали, наливались кров'ю, гасли. А трохи далі застигла незграбна, мов витесана з каменю, постать якогось велетня. Розставивши довгі вузлуваті руки, вона навалювалась усією вагою на хлопців.

— Хтось там...— блідий як смерть торкнув за плече Василька Тимко.

— Де? — здригнувся Василько.

Великими очима він довго вдивлявся крізь червону завісу вогнища в темряву, куди показував пальцем Тимко.

— То, мабуть, куц... — прошепотів Мишко.

— Та ні ж бо! — настоював Тимко, вимовляючи це самими губами. — Хтось там стоїть.

— Нічого там нема, — суворо сказав Василько і повернувся до вогню.

Тимко не здавався. Аж тоді, коли Мишко виліз із ями і, підійшовши до страховища, взяв його за одну руку, а грізна постать затремтіла і переродилась на крислату грушу, Тимко переконався, що той велетень йому привидівся.

Засоромлений, прикував погляд до вогнища і намагався більше не дивитись навколо.

Вогонь весело палахкотів. Запах картоплі викликав апетит.

— Невже наші їх не виженуть? — знову повернувся до наболілого питання Мишко.

Йому ніхто не відповів.

— А що ми робитимемо з кіньми? — запитав Мишко.

Василько глянув на нього здивовано:

— Як, що робитимемо? Передамо Червоній Армії. Що ж з того, що тут німці! Думаєш, довго будуть? Ого, ще як їх поженуть наші! Тільки пир'я з них летітиме.

— А коли наші далеко відступлять? — поцікавився Тимко.

— Відступлять, а потім наступлять. Правда ж, Василю Івановичу? — спитав Мишко.

— Напевне. Знаєте, чому наші відступають?

І, як велику таємницю, відому лише йому одному, він поспішки повідав друзям:

— Чому наші відступають? Думаєте, не побили б фашистів там, на кордоні? Побили б! Та наші не хочуть, щоб свої люди даремно гинули. Пам'ятаєте, як було в Кутузова? Там в одному Бородінському бою скільки людей загинуло! А наші хочуть заманити ворога якнайдалі, а потім вийти йому в тил, оточити і... до одного всіх! Розумієте — їх, гадів, треба до одного знищити!

Мишко й Тимко були цілком згодні. Вони були б раді, коли б уже не було в живих жодного фашиста. Але, на жаль, вони були. І Тимко радив:

— Чи не краще нам доганяти своїх, поки не пізно?

— Побачимо. Ранок, як кажуть, од вечора мудріший,— ухилився від відповіді Василько.— Тут треба подумати, розібратись, а то, дивись, фашистам у зуби попадеш.

Василько довгою палицею почав перевертати на другий бік картоплю. Спазми стисли хлопцям горло, ніздрі їх ловили приємний запах печеної картоплі. Вона пахла апетитно,— скоро можна було вже їсти.

— А я дуже люблю печену картоплю,— щиро признався Тимко, ковтаючи слину.— Ми якось із Савою пекли картоплю і... рибу.

Тяжко зітхнули хлопці, згадавши Саву. Перед очима постала така знайома постать: великі сині з прозеленню очі, що завжди з зацікавленням спостерігали все; розсічена навпіл чорна широка брова — то лошатко якось брикнуло, те саме, над яким він шефствував на колгоспній фермі...

Холодний вітерець пробіг лісом. Зашепотіло листя, на землю впали великі краплі роси. Десь у гушавині хижо скрикнула сова, тягуча глуха луна покотилась лісом; просто над головами хлопців, мабуть, спросоння затурчала горлиця. Тимко ще більше втяг голову в плечі. Йому здавалось, що за ним стоїть хтось, гарячим поглядом свердлить йому потилицю. То Сава. Великі очі дивляться з докором, а з розсіченої брови летиться червона кров...

— Я боюсь мертвих,— жалібно сказав Тимко і ближче підсунувся до Мишка.— Коли помирала бабуся, мене вночі відвели до дядька Дмитра.

— А я не боюсь,— сказав Мишко.— Подумаєш! Всі помремо.

Сказав, але в самого від тих слів пішов мороз поза шкірою.

Василько, здавалось, не чув цієї розмови. Обгорілою палицею він почав вигрібати з гарячого приску печену картоплю. Хлопці тепер теж забули про все. Перед ними лежала гаряча, обвуглена картопля. Дружно потяглися руками до неї.

— Готова! — об'явив Мишко. Він переламав велику картоплину пополам, підніс до рота і жадібно втягнув у себе запашну пару.

Здавалось, ніколи в житті вони не їли такої смачної картоплі. Як це раніше ніхто з них не знав, що вона така добра? Навіть припалені шкуринки були смачні!

Тимко за прикладом Василька м'яв кожну картоплину в долонях, потім здавлював і, надавши їй вигляду оладки, розломлював навпіл.

— Як масло! — захоплювався він.

Від печеної картоплі швидко лишилось саме лушпиння.

Поклали у вогонь решту сирої картоплі. Поївши, відчували приливи тепла і сили.

Тимко став жвавіший, упевненіший. Він розговорився.

— Коли б Соколинний бір був такий, як колись, тоді б тут нічого не було страшно. Хай би всі німці прийшли — не знайшли б нікого.

— А який він був колись? — поцікавився Мишко.

— Ого, який! Знаєте, які дуби росли тут? А граби! Вшістьох треба було б за руки взятись, щоб обняти такий дуб. День треба було конем скакати, щоб об'їхати ліс навколо. А там, де наша річка, сам Дніпро тоді протікав.

— Ну, це вже ти...

— Скажеш, неправда? А звір'я тут скільки було! Ведмеді, дикі кабани, а вже що вовків! Вдень до села приходили й забирали свиней, навіть волів. І коли б не знали люди такого слова, не було б від них життя. А то вийде чоловік на подвір'я, заб'є в колоду сокиру по топориче, скаже таке закляття — і зась вовкам до худоби.

— Звідки ти це все знаєш? — трохи насмішкувато спитав Мишко.

— Знаю вже! Дід Макар оповідав. Він мені багато різних історій розповідав на пасіці. Одного разу йому було таке, що й згадати страшно. Ходив дід Макар ще хлопчиком у Соколинний по гриби. Забрався в хаші, а там ні пройти ні вийти. Жоден промінь сонця туди ніколи не доходив. Заблудився дід Макар. «Го-го-го! — гукнув він. — Допоможіть, люди добрі!» А у відповідь тільки луна стогнала... Ніхто не почув діда Макара. Самі вовки-сіроманці. І посунули вони на нього. Та що дідові! Раз-раз, як кіт, — і вже на дереві. Зібралось їх більше сотні. Виють під деревом, підстрибують, голодними зубами клацають, очей не зводять з діда. А йому хоч би тобі що. Сидить собі на дубі, посміхається... Сидить на дубі день, сидить ніч. Йому вже не до сміху. А вовки й не думають тікати. Ще зліші стали, очима тільки

поблискують. Сидить другий день і другу ніч — не втікають. Вже дуба почали підгризати. На щастя, лісом проходив лісник з рупницею — зачули його вовки й таки розбіглись... А знаєте, чому бір зветься Соколиним?

— А ти знаєш?

— Мені дід Макар говорив. Через Сокола.

І Тимко захоплено почав оповідати.

— Був той Сокіл кріпаком у пана. Тяжко жилося тоді людям. Всі землі належали панам, не те, що тепер. Пан один, а землі багато. На землі працюють люди, а він каже: «І земля моя, і ви мої». Все забрав від людей пан, ще й бив їх здорово. А батька дідового десь за тридев'ять земель проміняв на собаку. Так от задумав пан і того Сокола проміняти на якусь сибірську кішку іншому панові. Покликав пан Сокола — той саме жито віз волами на панський тік — та й каже: «Ось ти проміняний, Соколе, цьому панові на сибірську кішку. Працюй, каже, на пана, слухайся його, бо шкіру з тебе спустить». А сам сидить, кішку ту погладжує.

Розсердився дуже Сокіл. Як держав у руках батіг, так і розмахнувся та оперіщив пана через шию, а потім другого через спину. «Караул! — заволали пани. — Рятуйте!» А він їх пужалом, пужалом. Добре одчухрав анахтемів та й зник. Пішов у ліс. Зібрав собі добрих хлопців та й почав тих панів бити. Проходу їм не давав. Геть повиганяв з їхніх маєтків. Люті були пани на Сокола, а бідні люди любили його дуже.

Жив Сокіл у цьому бору. Тут він поробив підземні ходи, і йшли, кажуть, ті ходи аж до Києва. І туди, кажуть, ходив Сокіл тими ходами і там не давав панам спокою... Та якось убили Сокола. Насипали йому товариші серед бору високу могилу. Дід Макар казав, що малим сходив на ту могилу, а з неї було видно Київську лавру. Це тепер уже вітер розвіяв і дощі розмили могилу. А то була....

В розмову втрутився Василько:

— Соколиний бір завжди був надійним місцем для тих, хто боровся за свою волю. Коли німці прийшли на Україну в вісімнадцятому році, тут збиралися партизани. Німці боялись у наші села й носа показати — так їх тут били. Розповідають, що, коли зібрався тут цілий партизанський батальйон, пішли тоді до Щорса. А в Соколинний прийшли інші люди і знову били окупантів... А потім, коли з Пилсудським воювали, в нашому лісі стояла цілий день кіннота Будьонного. Казав батько, що тут сам Будьонний бував.

У Тимка спалахнули очі:

— Хлопці! А знаєте що... Давайте ми поселимось тут і будемо фашистів бити. Як Будьонний.

Хлопцям та думка дуже сподобалась.

— А й справді, Василю Івановичу. Хіба ми не зможемо? Василько задумався.

— Та я нічого не побоюся, я качку...— заговорив Тимко.

— Мало нас,— сказав Василько.

— Думаєш, хлопці не підуть? Всі будуть тут.

— Напевне,— підтвердив Тимко.

— А зброю знайдемо,— впевнено сказав Мишко.

— Зброя не головне. Головне — знайти партизанів.

— Аби вони тільки були, то знайдемо.

У Василькових очах засвітилось щось нове, гаряче.

— Якщо не доженемо своїх — не сидітимемо склавши руки.

Забутий хлопцями вогонь почав пригасати, чорні стіни ночі знову наблизились, а на дубі знову повисли миготливі ліхтарі-зорі. В лісі прокидались птахи, час від часу пробігав легенький вітрець.

Хлопці захопились своїми планами.

Саме в час найбільшого напруження, коли Мишко й Тимко, затамувавши подих, забувши про все, слухали мову Василька про їхні майбутні справи, десь збоку тріснула гілка, зашелестіло вологе листя.

Хлопці вмиль підвели голови, і їх очі розширились від жаху: біля їх укриття стояла велетенська, мов привид, людина. І тепер це була не груша і не кач.

МЕСНИКИ

«Привид» якусь мить постояв, мов закам'янілий, потім схилив голову вниз і здивовано запитав:

— Це ти тут, бригадир?

До переляканих хлоп'ят спустилась кремезна людина. Це був секретар райкому. Василько впізнав його, як тільки той підійшов до згасаючого вогнища.

— Здрастуйте, товаришу секретар. Це ми. А ви нас так налякали! — захлинаючись від радості і хвилювання, заговорив Василько.

З темряви виринуло ще кілька озброєних людей. Вони спустились до хлопців і підсіли до вогню. Один лишився над урвищем вартувати. Секретар підкинув у вогонь кілька сухих гілок, і за хвилину вони весело запалали.

Дітям стало радісно й затишно. З любов'ю поглядали вони на цих людей, на їх зброю, туго набиті набоями патронташі, на зелені гранати.

До стор. 9.

До стор. 26.

До стор. 161.

Партизани закурили.

— Так що ж ти, Василю Івановичу, не пішов в армію? — звернувся секретар до Василя.

Той винувато опустив у землю очі.

— Коні підвели.

— Які коні?

Василько розповів, як домовився з старшим лейтенантом про вступ до армії, як бомбили фашисти переправу і як втекли коні, як вони ловили їх у лузі.

— А вони не ловились... — не витримав Тимко.

Василько глянув на нього, мов сказав: «Не втручайся, коли старші розмовляють». Потім розповідав далі:

— Поки впіймали коней, фашисти ввійшли в село.

— І Саву вбили... — знову не втерпів Тимко.

Секретар райкому був стомлений, мабуть, вже давно не спав, але слухав уважно Василькову розповідь.

— Що ж ти вирішив робити із своїми орлами? — запитав він, глянувши на хлопців.

— Та ось... чекаємо. І самі не знаємо, що робити.

— Фашистські загарбники зайняли район. Наші війська з наказу вищого командування відійшли. За один день ми опинилися в ворожому тилу, — спокійно говорив секретар. — По нашій землі тепер ходить ворог. І кожна радянська людина, навіть кожна дитина, повинна тепер знати, як діяти, де знайти своє місце в житті й боротьбі. Є всякі люди — і тих, що боротимуться з ворогом, більшість, та є й такі, що допомагатимуть йому...

— Таких, мабуть, не знайдеться, — сказав Василько.

— Будуть. Мало їх, проте будуть. Вони для народу вороги і ще страшніші від окупантів.

— Дядю, а ви партизани? — запитав раптом Тимко.

— Партизани, хлопче.

— А ми можемо бути партизанами?

Секретар райкому посміхнувся:

— Хто захоче, той буде партизаном.

— Візьміть нас, дядю, в партизани, — почав благати Тимко.

Його підтримали Василько й Мишко.

Секретар знову тепло посміхнувся:

— Я бачу, ви запальні хлопці.

— Ми не підкачаємо, — запевнив поспішно Мишко.

Секретар, як старому знайомому, підморгнув Василькові.

— Орли в тебе хлопці, бригадире!

— Як це добре, що ви натрапили на нас! Ми вже не знали, що нам робити. А тепер ми з вами, — сказав Василько, зрозумівши дружні слова секретаря як згоду прийняти їх до загону.

Та секретар раптом спохмурнів і сказав:

— Вам у партизани ще рано.

Ці слова приголомшили хлопців. Невдача за невдачею. Старший лейтенант не хотів приймати, коні зовсім підвели, а тепер і партизани не хочуть брати з собою. З того, яким тоном промовив секретар ці слова, воїни зрозуміли, що всі їх благання будуть марні. Ні, що не кажіть, а тяжко-таки жити на світі малому, хоч душа в нього й доросла.

— Та що ж нам робити? — з розпачем запитали хлопці.

— Ого, аби ваша охота! Робота знайдеться.

Очі у хлопців загорілись надією. Але Тимко, ще не знаючи, що то за робота, вже дивився на неї скептично.

— Яка там робота,— сказав він,— коли в нас і зброї зовсім нема.

— Зброя буває різна,— натякнув на щось секретар.

— Ми б краще з вами. Ми не заважатимемо,— спробував ще закинути Мишко.

— Коли партизани будуть на кожному кроці, коли весь народ підіймемо на ворога, тоді візьмемо і вас. А поки що починаємо лише ми, дорослі. А ви будете нам допомагати в цій важливій і важкій роботі.

— Як?

— Дуже просто.

Секретар взяв у руки якийсь пакунок, що досі лежав у його похідному мішку.

— Ось ці папірці серед народу розповсюджувати зможете?

— Листівки! — здогадався Мишко.

— Їх треба розповсюджувати серед народу, щоб він підіймався на боротьбу з окупантами. Треба, щоб дорослі йшли в загони народних месників. А тоді вже й ви. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— А з нами вам ще рано. Нас іще мало, доведеться багато ходити, вступати в бої, а ви хоч і хороші, але ще діти. А втім... Ви хочете бути партизанами?

— Дуже хочемо!

— Ми вас приймаємо. І даємо завдання працювати тут. Партизани повинні бути всюди.

Хлопці розуміли, що цей розумний чоловік каже правду. До того ж він не просто обіцяє, а доручає важливу і цікаву роботу: розповсюджувати листівки, підіймати народ проти ворога. О, це багато значило!

— А ви нам дасте листівок? — запитав Василько.

— Звичайно.

І на підтвердження своїх слів секретар райкому поклав перед хлопцями кілька пакунків.

— Але ви повинні бути обережними. Бути справжніми підпільниками. Знаєте, як це працювати у підпіллі?

— Таємно, значить,— вихопився Мишко,— щоб ніхто не догадався.

— Правильно. Щоб ні одна душа. Зробив справу — ніби й не ти. Сиди собі, помовкуй. А робити треба так, щоб і комар носа не підточив. Бо знаєте, що гестапівці зроблять, коли спіймають?

— Повісять.

— А повісять. Та ще катуватимуть, щоб товаришів виказав, щоб справу велику зрадив. А робити цього не можна. Якщо вже ввіймався — умри, але — ні слова. Такий партизанський закон.

Хлопці затамували подих. Тільки тепер вони збагнули все. Раніше їм здавалось, що все буде просто, а виявляється, що насправді не так.

Секретар ніби вгадав їх думки:

— Подумайте добре, якщо хто почуває себе нездатним на такі справи — краще й не братись.

Та хлопці не хотіли цього й слухати.

— Підпільна робота — небезпечна робота,— навчав далі секретар.— Хто може зважитись на неї? Тільки людина сильна, героїська. Ленін та більшовики колись боролись підпільно проти царя. Тяжка то була боротьба, але більшовики, ленінці, люди незвичайної сили і вдачі, перемогли.

— А ми піонери,— прошепотів Тимко.

Секретар почув цей шепіт.

— Ленінці — велике і почесне звання. Піонери — чудові люди. Головне — не забувайте про це ніколи.

— Ніколи!..

На сході зажеврила ранкова зоря. А секретар райкому все говорив з хлопцями, як з дорослими, і кожне його слово, мов добірне зерно, потрапляло в родючий ґрунт.

— А коней побережіть. Це вам теж завдання. Вони нам будуть потрібні. Та й взагалі не допускайте, щоб нашим добром користувались вороги.

Хлопці були готові на все.

Партизани зібрались у дорогу. Шкода було розлучатись з ними хлопцям, але вони були радісні, збуджені, бо знали, що їм тепер робити.

— Командиром вашої групи призначаю Василя Івановича. Згодні?

— Згодні!

— Лишайтеся здорові, товариші! — Партизани тисли хлопцям руки, як рівним.

А секретар говорив:

— Дивіться у мене — працюйте акуратно, з толком.

— Та ми... ого, ще як працюватимемо!

Вже вирушаючи, секретар відвів убік Василька.

— Знаю тебе, Василю, як людину розумну, ділову. Покладаю на тебе великі надії. Тобі буде з часом ще важливіше завдання.

Василько від хвилювання не знав, що сказати. Тільки дивився вдячними очима в стомлене обличчя командира партизанського загону, намагаючись збагнути, чим ця людина схожа на його батька.

— Місто ти добре знаєш?

— Ну, ще б пак! Рік там прожив.

— Отож я й говорю — з тебе ще неабиякий зв'язківець буде. Розумієш? У місті залишились паші люди. Дорослому з ними нелегко зв'язатись, а ти малій — хто на тебе подумає?

Серце в хлопця завмирало від радості і хвилювання. Значить, недаремно він тут лишився.

— Я все зроблю, товаришу секретар, — щиро прошепотів Василько, міцно тиснувши секретареві руку.

Ці слова прозвучали як клятва.

НЕВОЛЯ

Прокинувшись на світанку, хлопці нагодували і напоїли коней, сховали в надійному місці листівки.

— Це скарб Соколиного бору, — сказав Мишко.

Потім хлопці вирушили в розвідку. Вийшовши на узлісся, вони зустріли двох жінок, що прийшли по гриби. Від них дізнались, що їх матері живі, дуже побиваються за ними, думають, що й у живих нема вже. Мишкова й Тимкова й Тимкова хати згоріли, а Василькова ціла. В селі залишився, мабуть, тільки дід Макар, а всі колгоспники отаборились у невеличкому ліску за селом.

Хлопці прийшли разом з жінками до колгоспників.

Це був справжній табір. Невеличкий лісочок був заповнений людьми. Корови й телята, прип'яті до дерев, скубли листя, десь кудкудакали кури; навіть собаки присмирніли і не відходили від людей.

Першу зустріли Мишкову матір. Із сльозами кинулась вона до сина, пригорнула до себе і тримала так, не випускаючи, ніби бсялась, що його знову від неї заберуть. Хоч яка велика була її радість, проте не обійшлося без неприсмних для Мишка докорів:

— Казала ж, не ходи, Мишку,— не послухав матері — пішов. А ти тут сиди, плач та думай. Ще добре, що живий повернувся,— тепер такий час.

Їй здавалось, що коли син біля неї, то ні йому, ні їй нічого більше не загрожує. З майна вона встигла врятувати лише одну сковорідку, подушку та дві кочерги. Решта все погоріло.

Та не це турбувало матір.

— Хіба ж не горять люди? Років п'ять тому півсела громом спалило, а через рік — дивись, мов і не було пожежі, тільки де-не-де залишилась обгоріла ушула. А тепер як бути? До рідного попелища й підійти страшно...

Звістка про те, що знайшлися хлоп'ята, швидко облетіла табір. До Тимка теж підбігла заплакана мати. Вона не кинулась одразу обіймати сина, а почала гримати на нього, мов він зробив якийсь непоправний злочин.

— Коли ти тільки порозумнішаєш, лобуряко? Ну, а коли б убило де? Тоді любуйся тобою. Мало мені й так лиха? Знав би батько — він би тобі... Казала ж, не ходи з дому, так чи ж воно послухає! Діти тепер такі стали...— жалілась сусідам.

Лише Василька зустріла мати не так, як інші. Вона здивовано підвела брови, ніби не чекала його тут, уважно оглянула стомленого сина. Він за одну добу схуд, посірів увесь, ніби став старший, очі блищали якимось по-новому. Незнайомий був матері той новий блиск.

— Ти тут? — здивувалась вона. І, не дочекавшись відповіді, прошепотіла з болем у серці: — Як же ти, Васильку, га? Збирався із своїми відійти, а тепер...

— Нічого, мамо,— заспокоював її син.— Що ж зробиш — десь та треба ж бути.

Він докладно розповів матері про вчорашні свої пригоди, лише не обмовився й словом про нічну зустріч з партизанами. І хоч все так нещасливо для нього склалося, мати не відчула жалю в його словах. Василькові ніби було байдуже до того, що він залишився в лабетах ворога. Чуло материнське серце, що сталась якась зміна в синові, не було в нього попередньої ширості, запальності. Щось таїлося в його серці незрозуміле і недоступне для неї. За одну ніч ніби хто підмінив сина. Невже він розм'як, зневірився, невже не був таким, яким вона його вважала? Інакше чим же пояснити все це? В її серці заворушилась якась підозра до сина, у глибині сумовитих очей спалахнув недобрый вогник, але швидко погас. Чи ж їй, такій добрій матері, думати щось погане пре улюбленого сина, про свою кров!

Василько не помітив того, що діялось з матір'ю, не помітив і сдиної маленької сльози, що була гарячішою і тяжчою, ніж ціле

море сліз. Він жадібно накинувся на їжу, а погляд його, задумливий і неспокійний, був десь далеко, мабуть, там, де й думки.

Незвичайний табір жив своїм життям. Жінки доїли корів, напували тут же дітей молоком, бо вони весь час просили їсти і з плачем вимагали, щоб їх вели додому. Десь шкварчала сковорідка на вогні. Хтось покрикував на собак, що настирливо вишукували недоїдки, пильно заглядали у вічі і вже всім набридли, бо плутались під ногами.

Табором ішла Савина мати з Вірочкою на руках. Вона шукала когось із хлопців, щоб розпитати про Саву. Але їй так і не довелося довідатись про долю свого сина. Коли вона побачила Мишка, над табором пролунало з розпачем кинуте кимсь страшне слово:

— Ідуть!

До ліска підкотило кілька машин, з яких вискакували зелені постаті.

— Рус, рус! — галасували вони, розсипаючись по полю.— Хенде хох! ¹

Попереду йшов не німець. Перекрикуючи німців, верескливим голосом репетував:

— Виходьте, люди добрі, не бійтесь. Ідїть у село.

З голосу Василько впізнав цього чоловіка. Це був Лукан Хитрий.

«Є всякі люди...» — згадав слова секретаря райкому.

Робити було нічого. Люди підводились, ноги в них підкошувались, тремтіли, мов у хворих. Брали в руки пожитки, тупцялись на місці. Треба було йти, бо фашисти вже штовхали декого в спину прикладами.

Люди рушили, мовчазні, похмурі. Здавалось, прямує до села похоронна процесія. Тільки не було у людей сліз, очі були сухі, гострі. З ненавистю і зневагою поглядали на конвоїрів у кудих зеленх мундирах.

— Страшний суд, — шепотіла якась бабуся.

«Впіймались!» — думав Мишко. Йому хотілось негайно побачити товаришів, але не було ніякої надії, бо, по-перше, мати так тримала його за руку, що аж боляче було, а по-друге, чи знайде ж він хлопців у такому гармидері?

Натовп похмуро посувався по дорозі.

Село зустріло полонених непривітно. Воно ніби не впізнавало своїх жителів, як не впізнали й вони його. Лише подекуди стояли уцілілі будівлі, необгорілі дерева. Місцями ще й сьогодні курились пожарища, чорніли задимлені комини, жалібно простягаючи до неба обгорілі руки, стирчали дерева, високі сохи, опецькувати

¹ Хенде хох! (Нім.) — Руки вгору!

ушули. Тільки вони свідчили про те, що тут колись були теплі людські гнізда.

Чудом зберігся центр села: мабуть, тому, що більшість будинків тут були вкриті залізом та черепицею. Саме сюди, до старої школи, припровадили полонених колгоспників.

Чекати довелося довго. Чи, може, то кожна хвилинка здалась за годину. Люди збилися до гурту, жалібно плакали немовлята, матері з досадою в голосі вчитькували їх, косо поглядали на малих крикунів сусіди — мовчали б уже краще, дивись, лиха наберешся. Хтось беззвучно обливався сльозами, інші перешіптувались самими губами. Всі розуміли — добра не ждати.

До Мишка протиснувся Василько. Мишкові, руку якого не відпускала й на мить мати, стало соромно за свою слабодухість. З досадою вирвав руку.

— Куди ти?..— вжахнулась мати.

— Та що ви, мамо! — нарочито голосно заговорив Мишко.— Злякались, чи що?

— Цсс...— зашипів хтось на хлопця, а мати стала немов парализована, хотіла щось сказати, але губи їй закам'яніли. Тільки дивилась на сина так, немов його вбили на її очах.

— Розстріляють же...— шепнув хтось збоку.

— Ну й хай! — сердито мовив Мишко: йому і справді було не страшно.— Хай стріляють.

Василько, мабуть, хотів щось сказати, але всі звернули на них увагу, і він промовчав. Мишко зрозумів і замовк.

У натовпі знову почулося схлипування.

— Ввечері туди...— прошепотів на вухо Мишкові Вася. Мишко зрозумів і на знак згоди легенько хитнув головою.

Найстрашніше, що мало прийти і чого найбільше боялись, прийшло.

На ганок старої школи вийшов гітлерівець, за ним ще кілька. Похмурі погляди людей були спрямовані на одного з них, мабуть, найстаршого, бо й кашкет у нього був найвищий, і живіт найбільший, і пика найчервоніша. Постояв якусь мить, витягнувши вперед важку голову, пожував тонкими губами сигарету і виплюнув її просто перед себе.

Здавалось, він зараз зареве громовим голосом — такий мав сердитий вигляд. Та, на загальне здивування, він, не проронивши ні слова, поліз назад, мов важкий ведмідь у барліг. За ним зникла й решта. Люди полегшено зітхнули, переглянулись між собою, але не було в їх очах заспокоєння. Всі розуміли, що справа не закінчиться цією безглуздою демонстрацією.

Через хвилину почалося те найстрашніше. З приміщення вийшли два есесівці, а з ними Лукан Хитрий. Він крутився біля

них, мов пес, заглядав їм у вічі, намагаючись з одного погляду вгадати їхні бажання, і старанно уникав зустрічі з односельчанами.

«Скільки вовка не годуй — він все одно в ліс дивиться», — подумав, мабуть, кожен із колгоспників, побачивши Лукана в цій ролі. Пригріли гадину біля серця! Засудили його були перед війною за спекуляцію. Не хотів у колгоспі працювати — на легкий хліб усе дивився. Жінка тоді по селу в слезах бігала, щоб поручились. Змишувались — підписались. Випустили Лукана, а воно, бач, — зогнити б йому треба було в тюрмі.

Не з добрими намірами крутився біля загарбників Лукан. От щось йому наказали. Він, мов пес-шукач, потяг носом повітря, насторожився і вперше за весь час уп'явся поглядом жовтих очей у натовп, все ж намагаючись не зустрінутись ні з ким очима. Потім почав пробиратись між людьми. Фашисти рушили за ним.

З натовпу швидко виштовхнули двох чоловіків і жінку. Маленька дівчинка, вчепившись за материну спідницю, злякано поглядала спідлоба на тих, що тягли чогось її маму. Та раптом сердитий німець щось крикнув і, схопивши за худенькі плечі дитину, відкинув її. З диким криком дівчинка схопилась на ноги, підбігла до матері, притиснулась до неї, сховавши перекошене плачем обличчя в широких зборках спідниці. Її більше не зачіпали.

Люди розуміли — не на добре вивели цих трьох: Один з них, уже старий чоловік, партизан громадянської війни, завгосп колгоспу, був людиною надзвичайно чесною. Всі знали, що він і цей другий, молодий хлопець-каліка, виступали на суді свідками у справі Лукана. Жінка з дівчинкою — Савина мати. Вона була депутатом сільської ради і в свій час теж виступала на зборах проти Луканового шахрайства.

На ганок вийшов обер-ефрейтор, розгорнув якийсь папір. Він заговорив по-російському, плутаючи і перекручуючи слова, проте мова його була цілком зрозуміла і приголомшила всіх.

— Німецька армія принесла вам волю, — глумом, насмішкою прозвучали його слова. — Ось у цьому папері, — він підніс у руці якийсь папірець, — написано все. Ви повинні працювати, коритись німецькій владі, виконувати всі розпорядження. За порушення наказу — розстріл! Хто буде виходити з села — розстріл! Для прикладу зараз ці троє, — показав рукою на трійку, — будуть прилюдно повішені.

Серця у всіх обірвались, завмерли. Що він сказав? Може, то вони не розчули, а може, він лише так пожартував, хотів настрашити.

Тільки чого ж полів другий на ганок і прив'язує мотузяні петлі?

— Німецьке командування призначає вам старостою ось цього, — не назвавши навіть імені, показав німець рукою на Лукана.

Той низько вклонився.

— Його право необмежене. Хто не підкорятиметься старості — розстріл! — додав обер-сфрейтор.

Одвернувся, запалив сигарету, почав спостерігати роботу того, що чіпляв вірвовки.

Людей скував жах. В усіх були бліді, мов у мерців, обличчя. В очах багатьох спалахнули іскорки гніву.

Вірвовки, закріплені вмілою рукою, коливались у повітрі, мов маятники велетенського годинника. Двоє солдатів підійшли до Савиної матері. Вона стояла спокійна, з міцно затиснутими вустами, тремтячою рукою пестила голівку Вірочки. Дівчинка дивилась переляканими оченятами, мабуть, не розуміючи, що тут робиться (куди ж їй те знати!), і лише інстинктивно відчуваючи, що буде щось страшне. Її вирвали з материних рук і кинули під ноги. Вірочка знову рвонулась до матері.

Тоді вступив у свої обов'язки Лукан. Тоном, що не припускав заперечень, наказав:

— Візьміть дівча. Ну, сполняйте приказ!

Хтось підхопив дівчинку на руки, відніс у натовп. Хай краще не бачить того, що тут діється.

Жінку звели на ганок. Вона йшла спокійно, ніби не розуміючи куди й для чого. Перед нею поставили стілець. І, здається, аж тепер тільки вона прокинулась, збагнула все. Глянула на людей.

— Люди добрі! — гукнула вона голосом, що вже не належав їй. — Дивіться на муки мої! Не забудьте тільки — сьогодні я, а завтра інші!..

Її поставили на стілець. Фашист кулаком ударив в обличчя. Закривавленими вустами вона продовжувала:

— Боріться проти ворога, бо всі загинете!

— Мамо, мамочко! — кликала з плачем Вірочка.

— Донечко моя! Синку мій! Люди добрі! Не дайте моїм діткам загинути!..

Її шию, мов гадюка, обвив зашморг.

— Прощайте, дітки! Прощайте, люди! Прощай, життя! Хай живе...

Це були її останні слова.

А над натовпом, вкриваючи зітхання сотень людей, лунав зойк:

— Мамо! Мамочко! Мамо!..

ВІРОЧКА

Тимків дід-небіжчик був знаменитим садоводом. Любив цю справу і Тимків батько. В їхньому саду росли посаджені ще дідом розлогі яблуні, груші. Деякі вже почали сохнути. Але серед них були і молоденькі яблуньки, грушки, сливи. Та ще які! На одному дереві і яблука, і груші або на одній гілці — дрібненькі райки, а на другій — здоровенні перисті плапаки. Недаремно Тимків батько виростив у колгоспі великий родючий сад.

Ні в кого не було в селі такого саду, як у Тимка.

Тепер Тимко не впізнав рідного дворича, чудового саду. Хата і хлів згоріли, від саду лишилися обсмалені стовбури. Ті дерева, які не загинули у вогні, спіткала інша руїницька сила. Мов страшний ураган пройшов садом. Полягли на землю відчакнуті від дерева гілки, сльозились свіжими ранами молоді деревця. В кінці саду бігали гітлерівці, швидко збивали з дерев випадково вцілілі плоди і при цьому нещадно калічили дерева.

Страшне видовище страти зовсім приголомшило хлопця. Перед очима весь час колихались повішені. Вони переслідували Тимка. Не знати, де дівся веселий, вигадливий і дотепний хлопець. Він покійно йшов за матір'ю, механічно переставляючи ноги, безсило опустивши руки.

Аж тоді, як гітлерівці пішли з саду, він слідом за матір'ю і сестрою Софією попрямував до комірчини, що одна вціліла в їх садибі. Тут зберігались яблука. Ще дід збудував цю комірчину. В ній він щороку жив з ранньої весни до пізньої осені, тут і помер.

Двері були відчинені, від яблук лишився тільки приємний запах. Мати ввійшла в комірчину, поклала на соломі Вірочку, яка заснула в неї на руках. Дівчинка зразу ж згорнулася на соломі клубочком, сховала обличчя в долоні.

«І Сави немає... І матір повісили... — роїлись думки у Тимковій голові. — Одна вона залишилась... чотирілітня...»

Сльози стояли у нього в горлі, але очі були сухі.

Мати присіла на дубовому порозі, склала на колінах руки. Стомленим поглядом окинула зруйноване подвір'я і, наче збагнувши, що сталось, заломила руки і важко захитала головою. Вуста її щось беззвучно шепотіли.

Тимко сидів причинклий, низько опустивши голову. Йому раптом схотілося спати. Голова сама хилилась. Приліг на в'язанку соломі, і якесь напівзабуття огорнуло його. Вже не чув, як важко підвелася з порога мати, не бачив, як жалісно склались її вуста, коли глянула на нього і на Вірочку, не чув, як вона промовила до Софійки:

— Ходімо, доню, накопаємо хоч картоплі та дітям зваримо. Спалось Тимкові неспокійно. Перед очима весь час стояли фашисти. Вони то гнались за ним, і він мусив тікати, хоч не міг зрушити з місця, то тягли його до шибениці, а він опирався, гріз їм зубами руки, хотів кричати, кликати на допомогу і не міг вимовити жодного слова, жодного звуку.

З напівзабуття до свідомості повернув його чийсь плач. Підвівши голову, побачив Вірочку. Вона терла кулачками очі, по рожевих щічках текли сльози.

— Я хочу до мамі,— сказала вона Тимкові.

В уяві знову виринуло посиніле, налите кров'ю обличчя Савиної матері. Він пригорнув дівчинку:

— Не треба, не треба, Вірочко. Навіщо тобі мама? Хай собі вона..., а ти в нас...

— Я до мамі,— плакала дівчинка.

— Немає в тебе мамі,— раптом серйозно сказав Тимко.— Уже немає, розумієш?

— Мама там,— Вірочка показала кулачком на двері.

— Фашист убив твою маму. Мама померла.

— Померла? — перепитала дівчинка, відірвавши кулачки від очей і недовіриливо глянувши на Тимка.— Маму в яму?

— В яму!

— Тоді я хочу до Сави!

У Тимка болісно стислося серце. Ця згадка викликала тяжкі спогади. Він був неспроможний стримати сльози. Заплакав голосно, зовсім по-дитячому.

Тепер його розважала Вірочка:

— Не плач, Тимку, не плач! Я буду з тобою. Хочеш, підемо до Сави? Хочеш, Тимку?

Тимкові раптом стало соромно своїх сліз, навіть смішно з того, як його, такого великого, розважала маленька дівчинка. Підвів голову, спробував навіть усміхнутись крізь сльози.

— А я й не плачу, Вірочко. Це я тебе передражняю.

— А сльози чого?

Вона лукаво усміхнулася. На її очах не було сліз — вона була тією Вірочкою, з якою так любив гратись Тимко. Він витер сльози з почервонілих очей. Повеселіла Вірочка вже щебетала, як колись.

— Давай у схованку гратись, хочеш?

Вона вже схопилась на стрункі ніжки. Тимко згадав, як ще недавно він, Сава і Вірочка, веселі і безжурні, гралися на городі в жмурки і сміялись з Вірочки, що так кумедно ховалась. Підлізе під куц картоплі, затулить очі руками і дзвінко гукає: «Вже! Шукайте!»

Цей спогад розвеселив Тимка.

— Ховайся, Вірочко!

Дівчинка швидко побігла з комірчини, мов білка, перестрибнула через високий поріг і зникла за дверима.

— Ще... ще... ще...— дзвенів її голосок.

Тимко примружив очі, прикрив долонями обличчя, точвісінько так, як колись, у щасливі дні. Хотілось забути про все: про війну, про фашистів. Відгонив від себе думку про нещастя, яке скоїлось. Та цей удаваний спокій, зовнішня байдужість до пережитого не принесли йому забуття. До слуху доходив рев моторів. То по головній вулиці села йшли ворожі колони. Ні, не можна забути пережитого!

А Вірочка мовчала. Мабуть, уже сховалась. Тимко відірвав долоні від очей, усміхнувся, уявивши собі Вірочку з зажмуреними очима десь під одним з кущів смородини чи порічок.

— Уже? — голосно спитав він.

У відповідь почувлось схлипування дівчинки десь зовсім близько від комірчини. Тимко виглянув з дверей. Вірочка, безпорадно опустивши руки, схлипувала.

— Чого ти, Вірочко? Чому не ховалась?

— Так де ж мені сховатись? — жалібним голосом запитала вона, підвівши на Тимка очі, повні сліз.

Тимко обвів поглядом сад. Аж тепер він розгледів його посправжньому. Сад був витолочений, спустошений. Зім'яті колесами автомашин розквісні кущі смородини і порічок лежали на землі, висока трава була збита сотнями ніг. Сад просвічувався з кінця в кінець. На деревах майже не лишилось листя. Сховатись справді ніде було...

У Тимка защеміло серце. Та він не дав волі своїм почуттям. Піднявши Вірочку на руки, почав кружитися з нею перед дверима комірчини.

Сильний подув вітру шарпнув широко відчинені двері, ударив ними об одвірки, холодом обвіяв дітей. Тимко помітив, як велика хмара, закривши півнеба, насунула на село. Над луками стемніло. Там уже, мабуть, ішов дощ. Навколо швидко сутеніло, вітер усе настирливіше шарпав на Вірочці плаття, а потім жбурнув, мов пошно, перші краплини дощу.

Тимко і Віра сховались у комірчину. Відчинили двері. Лапатий літній дощ, без блискавки і грому, в сивий морок закутав село.

Вірочка виставляла через поріг посинілі від холоду рученята під холодні краплі дощу і приспівувала:

Дощику, дощику,
не мани, не мани
та по правді врубони!..

А Тимка знову оповила журба й задума.

Дивився на сад, спостерігав, як з'являлись на землі калюжі, як пінилися дощові бульбашки на воді. На городі, мов у тумаві, заколихались якісь постаті. То мати й Софійка бігли з городу. А це хто такий кумедний, мов качан, котиться поміж понівеченими деревами через сад? Та це ж Мишко в батьковому старому плаці-дощовику!

Тимкові раптом стало тепло на душі. Зрозумів, що його так гнітило — відсутність товаришів.

— Мишку! Мишку! Швидше, намокнеш!

Мокрий увесь як хлющ Мишко перестрибнув через поріг комірчини. З плаща струмочками збігала вода.

А Тимко щиро проявляв свою радість. Він обіймав за плечі мокрого, як горобеня, Мишка й шепотів:

— Я тут дурію сам. Якній ти молодець, що прийшов.

До комірчини підходили мати з Софійкою. Побачивши їх, Мишко прошепотів Тимкові:

— Увечері — в Соколинний. Василь Іванович наказав.

ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО

Васильків батько любив порядок. Його бригада була в усьому першою: і в дисципліні, і в урожайності. Та він не занехаяв і власне подвір'я. Їхня саднба була обнесена високим дощаним парканом, хлів рублений, двір широкий; перед вікнами завжди влітку цвіли квіти, а під розкішною липою стояв великий стіл, за яким любили працювати батько, брати й особливо Василько.

Саднба стояла край села і тому вчора збереглась від пожежі.

Василько з матір'ю стомленою ходою ішли додому. Здавалося, повертались із тривалої, далекої дороги і не знали, якою застануть рідну оселю.

Василько схуд, аж згорбився, і здавався ще меншим на зріст — так, хлопчик років одинадцяти. Мати, яка раніше була повновида і на диво довго не старілась, теж за ці дні стала невпізнанною. Її обличчя було бліде, аж воскове, посіклося глибокими зморшками. Чорні, ще й досі чудові очі хворобливо блищали з-під важко насуплених брів. Не підводячи голови, ступала вона за сином.

Трьох сипів мала, дочку, а тепер лишився один тільки Вася. Двоє старших десь в армії, дочка евакуювалась з інститутом, чоловік теж десь воює.

Наблизившись до подвір'я, мати й син спинились здивовані. Чи воно це, чи ні? Стояла сиротою хата, розгублено тулився до

оголених дерев присадкуватий хлів. Огорожа була повалена, розкидана в усі боки. Тільки липа шуміла листям, як завжди могутня, горда. Весь сад був забитий великими критими машинами, що своїми металевими боками поламали гілля. На подвір'ї поралнєся німецькі солдати. Іти чи не йти?

— Ходімо! — рішуче сказав Василько, і матері чомусь не сподобалась ця рішучість.

Солдати голосно сміялись, джерготіли по-своєму щось. Вони весело замахали на прибулих руками, запрошуючи:

— Рус! Ком, ком! ¹

У матері дрібно затремтіли руки, вона мало не випустила з них свої убогі пожитки.

— Ходімо, — тихо промовив Василько.

Мати покірно пішла за ним. Вони ввійшли на подвір'я. Пусткою і чужим духом повіяло від рідної оселі.

Василько з першого погляду зрозумів, що так смішило і цікавило гітлерівців. На землі валялись безладно розкидані ятірці, з якими він з братами кожного літа рибалив. Молодий солдат узяв один з них у руки, рот його розплився в усмішці до самих вух, і через це обличчя стало придуркувате і потворне.

Василько непогано знав німецьку мову. Він вільно розмовляв з учителькою, а тепер, чуючи її з уст самих німців, ловив лише окремі слова. Учителька говорила спокійно, а ці так поспішали, що все зливалось в якусь мішанину. Проте з часом трохи при зви чаївся.

Тикаючи пальцем на ятери, один з солдатів запитав:

— Що є?.. Вещ... куди?

Від першого переляку не залишилось у матері й сліду, в очах засвітились вогники рішучості. Вона вперше глянула на ворога із зневагою.

— Вещ, вещь!.. Не вещь, а ятір на рибу, — голосно сказала вона здивованим солдатам і рушила до хати. — Ходімо, Васильку, — кинула вона синові.

Солдати якусь хвилину розгублено дивились їм услід, потім молодий, що дурнуvато усміхався, раптом схаменувся, посмішка зникла, а натомість з'явився в очах переляк. Кількома стрибками догнавши матір, він учепився їй в руку.

— Матка! Цурюк! Гер офіцір...²

Вільною рукою він показав їй на хлів: там, мовляв, будете жити.

¹ Ком! (Нім.) — Іди!

² Цурюк! Гер офіцір... (Нім.) — Назад! Пан офіцер...

Вони пішли у хлів. Ні корови, ні бичка, ні свиней, навіть курей не лишилось, ніби й не водились вони тут ніколи. Сіно й солому теж витягли непрошені гості. Мати тихо сплеснула в долоні і голосно посилала прокльони антихристовому війську.

Василько згадав, що ввечері треба у Соколиний бір — нагодувати і доглянути коней. А може, знову прийдуть партизани — адже ж сказали, що будуть часто. О, тепер він багато чого розповів би секретареві: і як вішали, і про що говорять, і які машини їдуть на схід головною вулицею.

Прислухався до розмови на подвір'ї. Тепер вони, мабуть, знову ламали собі голову над ятерами.

— Ганс! Поклич те звіря, що в хліві, доб'ємося толку.

— Дістань, Фріц, словник, бо так ні чорта не доб'єшся.

Двері хліва розчинилися. В них з'явилась голова з усмішкою до ушей.

— Кнабе¹, ком, ком!..— поманив Ганс.

Василько підвівся. Мати вп'ялася йому в руку.

— Не бійтесь, мамо, вони про ятери.

Він їйшов на подвір'я. Мати стала в дверях, готова, коли треба, кинутись на допомогу синові. Глянула на небо, помітила, як з півдня сунула хмара.

Солдати знову крутились навколо ятерів, заглядали в словник, шукаючи потрібних слів.

— Як це зветься? — спитав, нарешті, вилицюватий єфрейтор, тикаючи хлопцеві перед очі ятерок.

— Ятір,— спокійно пояснив Василько.

Гітлерівці, повторюючи слово, знову всунули носи в словник. Перекидали сторінки, лаялись. Потрібного слова не було.

— Для чого це? — запитали згодом.

— Рибу ловити.

— Рипу?

— Рибу ж.

Знову зашелестіли листки. І раптом радісний вигук:

— О, рипа! О, рипа!

Той, що вчитав, голосно прищмокнув язиком, радісно розсміявся.

— О, чорт бери! — гукав той, що з усмішкою до ушей.— Як добре було б поїсти фаршированої рипи.

— Ідея! — раптом вигукнув волоокій.— Я вас усіх сьогодні нагодую справжньою фаршированою рипою в томаті, з морквою і цибулею. Ми спровадимо цього звірюка по рипу... Рипа! Рипа! — закричав він Василькові над вухом, ніби той був глухоні-

¹ Кнабе (нім.) — хлопець.

мій, показував рукою вдалину, туди, де мала водитись принадна риба.

Василько був задоволений. Зрозумів, що цим завданням вони давали йому пропуск на вільний вихід із села. Йому довго за словником розтлумачували завдання, а він удавав, що нічого не розуміє. Нарешті, коли йому вже набридло бавитись, він удав, що до нього все дійшло.

— Гарзд,— сказав він.— Тільки треба документи. Папір такий.

— А! Папір...

Той, що завжди усміхався, дістав з сумки блокнот, вирвав аркушик і щось написав на ньому.

Василько зібрав ятери.

— Мамо! — сказав він.— Ідіть до сусідів, бо я пішов рибу ловити...

— Подавило б їх, анахтемів! — тільки й сказала мати.

Тоді Василько, не кваплячись, склав начиння і рушив з двору.

— То я пішов, мамо.

Дужий порив вітру закрутив піском по подвір'ю.

ПІД ДОЩЕМ

Ніч була по-осінньому темна.

Ще вдень важкі хмари запнули небо, з півгодини чи з годину лив буйний літній дощ, який непомітно розпорохився в густу осінню мжичку.

Саме в це надвечір'я літо зустрілося з осінню, просльозилось останнім теплим дощем і відійшло. В повні права вступала довга дощова осінь.

Хлопці зарились у невеличкий стіжок сіна, принесеного сюди для коней. Сіно промокло, хлопці теж промокли до кісток, але їм було тепло: вода на тілі вже парувала, гріла.

У верховітті дерев вів тиху розмову з листям дрібний дощ, пестив, умивав кожен листочок, щедро напував цілющою вологою. В лісі було темно, як у підземеллі, і так тихо, як буває тільки осінньої ночі, коли монотонний шум дощу заглушує всі сторонні звуки...

По-різному добирались сюди хлопці.

Василько ще вдень вирушив з села. Поки була злива, він перестояв під чиймсь уцілілим хлівом, а потім, спокійний і впевнений, рушив за село. Кілька разів зупиняли його патрулі. Але тільки показував їм папірця — його зразу ж відпускали.

Проходячи повз школу, хотів не дивитись у той бік, але очі самі сковзнули на стару, присадкувату, почорнілу від дощів оселю. На згорбленому ганку з боку в бік повертались на вітрі три важко обвислі закостенілі трупи. По спині проповзли мурашки, вп'ялися в серце і запалили болем і зненавистю.

«Вони не перші, — подумав він, — і, мабуть, не останні...»

Може, хмари насунули густіші чи, може, вечір уже спадав на землю, тільки ще більше стемніло навколо.

Відчув: хай навіть сам повисне отак на вірвовці, як ті трое, але це не злякає його. Він усе одно буде боротись. Оці люди, перетворені ворогом на страшні, холодні трупи, кликали до помсти.

Враз хлопець почув чийсь хрипкий голос:

— Агов! Ти куди, вилупку?

Перед ним стояв Лукан Хитрий, староста.

Василько недбало кинув:

— По рибу.

— Бачу, що по рибу. Рибалка! Мабуть, на бантину схотів з набитим животом?

Василько блиснув на старосту карими очима, і в погляді тому було щось дике, не властиве Василькові.

— На бантині буде той, кому там місце.

— Ото, ото! — підхопив староста. — По тобі вона й плаче. Чув наказ — не ходити з села?

— Чув.

На дорозі з'явилося двоє патрулів. Вони були ще далеко, а Лукан, зірвавши з голови мокру шапку, підставивши дощу жовту лисину, уже застиг у поклони.

Василько задалегідь дістав з-за пазухи документ і, коли ті підійшли зовсім близько, простяг їм папірець. Патруль здивовано підняв кошлаті руді брови, узяв папірець, підніс до вузьких очей. Хлопець із злорадством переможно глянув на старосту: ну, мовляв! Той стояв, розкривши рот від здивування, занепокоєними, кольору рудої глини очима дивився на папірець.

Прочитавши, солдат дбайливо склав папірець учетверо, повернув Василькові:

— Гут, гут! ¹ Марш, марш! — І пояснив другому: — Майор бажає риби.

Василько, поглядаючи на старосту, насмішкувато сказав:

— Мене сам генерал їхній по рибу посилав, а ви, дядьку, чіпляєтесь!

¹ Г у т! (Нім.) — Добре!

Плоске Луканове обличчя розповзлось в улесливій усмішці. — Ну, йди, йди. Так, кажеш, генерал? Так би ж і говорив вразу! — Потім, коли вже хлопець рушив, широке обличчя Луканове збіглося, круглий ніс відстовбурчився, очі стали суворими: — Та дивись мені, щоб риба була перший сорт! Бо шкуру спушу!..

На хисткому човнику, схованому в осоці, вже надвечір Василько виїхав на річку. Оком досвідченого рибалки вибрав місце, де краще поставити ятери. Тепер у ньому жив лише запеклий рибалка. Повільно плив по воді, вправно гріб веслом, півячи воду, розсікаючи зелене лапате листя водяних лілей.

Поки під'їхав до Сокглиного бору, розставив усі ятери, порибальськом окинув поглядом річку, крадькома, ніби боячись, щоб хто не підгледів, глянув на затуманений мжичкою ліс. Тепер Василько вже не був рибалкою. Таємниче всміхнувшись, сторожко оглянувся навкруги і почав швидко гребти...

Мишкові з Тимком було гірше. Вийти з села вони могли лише під прикриттям ночі, ризкуючи натрапити десь на ворожий патруль. Але найважче було вирватись з-під опіки власних матерів, що не спускали тепер їх з очей.

Як на Тимка — нікуди вони не пішли б. Годі було впізнати в ньому того живого, невгамовного говоруна і фантазера. Він був понурий, весь час мовчав, жодна жива думка не йшла йому в голову. Перед ним невідступно стояв шкільний ганок, спотворене обличчя Савиної матері. Навіть зовні хлопець став не той. Сірі розумні очі з червоними повіками горіли, мов у малярика, обличчя витяглося, аж почорніло.

Мишко не так близько узяв усе те до серця. Може, тому що, затиснутий між людьми, він не бачив страти; ідучи з матір'ю, навіть не глянув на страшний ганок. Він не хотів на все те дивитись і не дивився. Може, й тому, що був завжди натурою спокійною, розважливою.

Він думав про одне: наказ Василя Івановича, їхнього командира. Авторитет Василька ще більше зріс у його очах — адже ж його знав особисто найстарший серед партизанів і призначив командиром. Тепер Мишко був готовий іти за Васильком у вогонь і воду.

Побувавши в Тимка, помітив його пригнічений стан. І якщо раніше в такому випадку зневажав би хлопця, то тепер пройнявся до нього жалем. Розумів: допомогти треба Тимкові.

Надходив вечір, а Мишко нічого не міг вигадати. Не знав, яку знайти причину, щоб відпроситись у матері. Оселились вони в погрібнику. У погребі було вогко, холодно, але погрібник, вкопаний на третину в землю, був просторий, сухий і теплий. Мати

принесла сюди соломи, постелила під сухою зеленкуватою стіною, і вони влаштувались тут жити.

Згодом прийняли до себе сусідку, ту саму, з якою ще вчора вранці мати розмовляла через дорогу. На подвір'ї в сусідки не лишилось нічого, не було навіть де сховатись від дощу. Зате вона дбайливо зберегла горшки, чавун відерний, миски, ложки і навіть великі дерев'яні ночви. Коли додати до цього велику торбину пшона, мішок гречаного борошна і три шматки старого, зжовклого сала, — вона здавалась багачкою проти Мишкової матері. Правда, на городі в матері теж було дещо закопане. Засліпило б тільки фашистам, щоб не побачили.

Тепер у погрібнику було тісно, людно, бо сусідка була не сама, а з двома дітьми, набагато меншими за Мишка, і сестрою, пристаркуватою дівкою. Було тихо й моторошно. Лише словом перекидались інколи, та й то пошепки. Прислухались до реву моторів, до дикого гикучого гикання, а головне — вслухались, чи не несе сюди чортяка котрого з гітлерівців.

Дощу зрадили: не лазитимуть здириці під дощем по подвір'ях. Та Мишкові думки були звернені на інше. Вже підійшов вечір, а він не знав, як вирватися з дому. Мати немов догадувалась про намір і пильно стежила за хлопцем. Він намагався бути байдужим, недбалим. І вже коли настав критичний момент, з'явилась потрібна думка.

— Мамо! А Вірочка Савина плаче, — сказав він таким тоном, немов тільки це його й цікавило.

— Бідна дитина...

— Ніяк не хотіла мене відпустити — вчепилась за шию! бери та й бери. — Він скосив вичікувальний погляд на матір.

Його слова потрапили в ціль. Мати витерла слюзу, серце їй краялось.

— То чому ж ти, синку, не взяв дитини? Вона ж так любить Мишка, сирітка, — сказала до сусідки.

— Піди заberi, Мишку, дитину, — озвалась і собі добросерда сусідка, — бо, може, там і нагодувати нема чим.

— А нема.

— Заberi і справді, синку.

Мишкові, власне, цього й треба було. Підвівся, нехотя взяв батьків плац, ніби намагаючись усім своїм виглядом сказати: «Якби ви знали, як мені по дощу йти оце не хочеться».

— А як не віддадуть? — спинився в нерішучості на порозі.

— То йди додому.

— Це вже знаю, що Вірочка не відпустить, — зітхнув він.

Мати, здавалось, не почула цих слів. Тоді Мишко недбало, мов сам до себе, додав:

— Доведеться, мабуть, у Тимка ночувати.

Мати щось говорила, та Мишко грюкнув дверима і залопотів босими ногами по мокрій землі...

Вже зовсім стемніло, коли вони упростили Тимкову матір відпустити хлопця ночувати до Мишка.

— У нас просторо, тепло і мати галушки варить. Дуже просила...— умовляв Мишко.

Глянувши на змарніле обличчя сина, згадавши про те, що й погодувати його нічим, а тут підвертались хлопцеві гарячі галушки, мати тяжко зітхнула й відпустила сина.

Коли хлопці зустріли Василька і знов опинилися всі вкупі, на серці в кожного стало веселіше. Їх об'єднувало одне — цікаве й небезпечне. Навіть Тимко набрав рівноваги. Небезпечна дорога його заспокоїла, він став більш упевненим у своїх силах, його вже не переслідували страшні привиди страчених. У лісовій непроглядній темряві він відчув себе спокійніше поруч із своїми друзями, ніж серед білого дня на рідному подвір'ї.

Вони терпляче дожидали партизанів.

— Прийдуть,— запевняв Мишко.

— А може, й ні. Доц такий, темінь,— сумнівався Тимко.

— Ге, побоялись би вони дощу!

— Побачимо,— сказав Василько, а в душі чомусь вірилось, що повинні прийти.

Їх розмова перескакувала, мов полум'я з гілки на гілку, то спалахуючи, то знов погасаючи.

— Невже так буде весь час? — раптом спитав Тимко.

— Як?

— Та що їх буде повще село.

— А біс їх знає,— позіхнув Василько.

— А як же з листівками? — згадав Тимко.

— От тобі й раз! — аж присвиснув Василько.— І забули! Чого доброго, ще змогли,— збентежився він.

Листівки справді змогли. Їх принесли під сіно. Одну пачку Василько розкрив, роздав хлопцям.

— Розповсюджувати треба. Хай хоч сам чорт, не те що фашисти!

Мовчали. Кожен, мабуть, думав про своє. Мишко полетів думкою до рідного подвір'я, в тепле погребнице, де спала неспокійно мати, і в думці не припускаючи, де тепер її син. Там сухо, тепло, дощ не капає за комір, як ось тут, у лісі. У голові блиснула чудова думка. Запально прошепотів товаришам:

— А що я надумав!

— Що?

— Зробити землянку. Ну, погріб. І листівки будуть, і ми...

Та його вже добре зрозуміли.

— Оце так! — аж сміявся з радості Тимко.

— Правильно! — схвалив думку Мишка Василько.

Перед світанком Василько випровадив Мишка й Тимка додому.

— Мені ще треба ятери подивитись, — сказав на прощання, а в самого жевріла надія, що, може, десь на світанку придуть партизани.

Але вони так і не прийшли.

ТРОЄ В ЖАБ'ЯЧІЙ ШКУРІ

Підтримуючи рівновагу веслом, Василько витягав з води один по одному свої ятери. У човник лилась вода, з почорнілої сітки падали рясні краплі, між густими вічками ятера блищали тоненькі водяні перетинки, мов шибки у мініатюрних вікнах. Але в жодному з ятерів риби не було. І тільки в двох останніх Василько знайшов два линки та невеличкого карасика.

Невдача ніколи не принесе розчарування справжньому рибалці, бо коли б рибалки розчарувались при кожній невдачі, давно б уже перевелись вони на світі. Василько належав саме до справжніх рибалок. Він обережно поставив у воду останній ятір і аж тоді кинув оком на улов.

«Ну що ж, з таким уловом і не вертатися в село, — подумав він. — Староста Лукан обіцяв шкуру спустити, але поки б йому це вдалося, вважай, що пан офіцер із своїми любителями рибних страв попередять».

Доводилось чекати вечора: можливо, вдень щось здуру і влізе в ятір. А спати так хотілось. Не довго думаючи, Василько приплив до берега, втяг у високу чіпку осоку човника, підпушив у ньому мокре сіно і вже через кілька хвилин спав міцним сном.

А тим часом у селі сталися великі зміни. О, якби хоч сорока на хвості принесла Василькові в човник ці вісті!..

Довго чи мало спав Василько — сказати було важко: лягав — небо було затягнуте хмарами, і прокинувся — теж. Тільки тоді менший дощ накрапав, а тепер сів, мов через густе сито.

Виїхав на річку, повільно, мов граючись, пустив човник за водою і поплив до села. Вітер гуляв у прибережній осоці і старанно її розчісував, пригинаючи аж до землі.

Село було мов на долоні. Вдвляючись і вслухаючись, Василько намагався розгадати, що там робиться. Його турбувала доля матері. А що як почнуть мститись їй за те, що він не приніс риби? Чого від них чекати іншого!

У селі було тихо. Не чути реву моторів, не йшли обози через міст. Он хтось вийшов з села, попрямував до річки; за плечима кулемет чи рушниця. Може, то його йдуть розшукувати? На всякий випадок приплив до берега, втиснувся в осоку, почав спостерігати. Та то був якийсь запізнілий косар. Він заходився викошувати лелеху над річкою. Від нього й довідався Василько, що і пан офіцер, і його молодий ад'ютант, і вся частина на світанку вийшла з села. Ця дорога була глуха, і ворожі тили пішли сусіднім шосе, кілометрів за дванадцять звідси.

Єдиною владою в селі залишився Лукан та троє німців з тилової господарської частини.

Гроза пройшла. Лишилась тільки бридка осіння мряка. І хтозна, надовго чи ні. Та все ж люди полегшено зітхнули. Хоч менш тинялось по селу зелених мундирів.

Василько повертався додому радісний, збуджений. Мати давно вже виглядала сина.

— Винесло? — ще здалеку гукнув до неї Василько.

— А хай їх вітром по світу, як попід, рознесе. Одних чортів винесло, а інших принесло: Зимувати, мабуть, у хліві, як худоба, будемо.

Виявилось, що і ці троє зупинились в їхній хаті.

Вислухавши новину, Василько недбало кинув:

— Винесло тих, винесе й цих.

* * *

Підійшовши до хати, Василько зіткнувся з незвичайною людиною, що, мов гарбуз, викотилася з сіней. Це був один з трьох. Червоне, розігріте біля вогню обличчя, круглі, як у птаха, маленькі руді очі, великий круглий живіт, круглі одутлі щоки, кругла на голові масна лисина — все в ньому було кругле. Він непогано, як на німця, говорив російською мовою. Виявилось, що був уже колись тут у полоні.

— А, молотой тшеловек! — привітав він Василька, мов старого знайомого, і Василько незчувся, як два лпни і карасик вже були в руках круглого.

— Слапий, слапий рипа,— докоряв і показав руками, якою повинна бути риба.— Трепа велики! Во! — І додав: — Трепа пагато-пагато.

Він як викотився з хати, так швидко і вкотився назад. А через хвилину його спідня смугаста засмальцьована сорочка з широкими строкатими підтяжками знову майнула через сіни. Він знову став на порозі. В руках тримав сокиру й цурпалок.

— Молотой тшеловек! — звернувся до Василька. — Рупай тров. Отакий, нетлиппий, коротки. Німецький плита. Швितко-швитко!

— Іди, синку, нарубай, — порадила мати Василькові, побачивши, як гнівом спалахнули його очі. — Хай їм у попереці день і ніч рубас, — додала тихо. — Бо прийде довгов'язий — не минути лиха.

В селі довгий час лунали поодинокі постріли. Потім вони стихли, а через якийсь час з'явився і довгов'язий. Він був високий, вузькоплечий, з невеличкою головою, що сиділа на тонкій, довгій шиї, мов сокира на топоріщі.

Весь обвішаний різного розміру пістолями, тримаючи в обох руках набитих курей, поблискуючи маленькими гадючними очима, він, не звернувши ніякої ваги на хлопця, пройшов у хату. Вже в сніях почувся його по-дитячому тонкий голос:

— Отто! Полювання на славу!

А Отто вже кликав матір:

— Матка! Курц, кури!

Швидко повернувся і третій. Це був головатий, широкоплечий атлет з одним оком. На другому оці чорніла шкіряна пов'язка. Уціліле око дивилось на все так проникливо, що, мабуть, цілком заміняло і друге. Він понуро пройшов з туго набитим мішком за плечима через подвір'я, проколовши, мов голкою, своїм єдиним оком незнайомого хлопця.

Василько вже встиг придивитись до них.

Отто був у Німеччині шинкарем. Він ні про що більше не говорив і не міг говорити, як про кухарські справи. Подовгу оповідав, які страви, чудові, вишукані і тендітні, він готував у своєму ресторанчику, як скрутно стало перед цією війною, коли вже не про делікатеси, а про звичайні сосиски мріяли, як про найкращу страву. Та тепер, слава богу, фюрер думає за всіх! Закінчиться ця війна, і знову буде німцям дуже добре. Він знову відкрив ресторан. У Москві або, в крайньому разі, в Києві. О, він навчить, як треба варити страви!

Довгов'язий Фріц у Німеччині тримав тир, де гітлерівці вдень і вночі вчилися стріляти. Фріц звихнувся на зброї. У нього було щонайменше п'ять пістолів на поясі і десятків два у великому ящику.

Одноокий Адольф, що над усе пишався своїм ім'ям, у Німеччині був чортзна-чим. Подібно до фюрера, його знали і як недоука-маляра, і як без п'яти хвилин геолога, і як прихильника музики, і як співробітника поліції у справах розшуку. Тепер усі попередні професії він зовсім забув, а двом останнім надавав особливого значення. Всі кишені набив губними гармоніями різних

типів і гатунків. А досвід роботи в поліції тепер придався йому для роботи в українських селах.

Їхній день починався о восьмій.

Отто розпалював німецьку плитку, яку він привіз із собою з Нюрнберга, і поспішно починав варити сніданок. В нього завжди щось сичало на сковорідках та в каструлях.

Адольф сідав під хатою на призьбі, вкладав у товсті, аж почорнілі з напруги губи гармонію, замріяно примружував єдине, але всевидюче око і починав насолоджуватись звуками німецьких маршів.

Фріц ставав під липу, клав на стіл дюжину пістолів, кілька коробок патронів, ставив на яблуню коробку з-під сірників і почував себе, як у тирі. Він стріляв методично, не квапився, намагаючись поцілити точно. Це йому не вдавалось. Від стовбура яблуні відлітали шматки кори, синалось гілля.

Стрілянина й музика тривали, доки Отто, мов розпорядник балу, не сповіщає камратів, що сніданок готовий.

Адольф на половині акорду вривав свою музику, ховав у кишеню інструмент, розмикав своє всевидюче око і підступав до Фріца. Проникливо вдивлявся, як той ховає в ящик свої пістолі.

— Фріц, будь приятелем, ось оцей...— доторкався до одного з пістолів.— На пам'ять...

Фріц почував себе оточеним грабіжниками на великому шляху:

— Що ти, що ти! Та це ж бельгійський. Мені його...

Швидко згрібав зброю в ящик довгимп, як батоги, руками, а Адольф переконувався, що не матиме подарунка від приятеля. Щоб загладити неприємні почуття, він запитував:

— Як гадає пан Фріц, наші Москву взяли?

Пан Фріц, безумовно, нічого не думає. Йому і так добре. За нього думає фіурер.

Снідали вони довго, мовчки. Лише чути було, як тріщали курячі кістки, ніби там працювала потужна терниця.

У цей час у двір заходив Лукан. Зриваючи з лисої голови капелюха, ставав перед порогом, немов добрий мисливський собака, роблячи стійку перед дичиною.

Василько спостерігав його жалюгідну постать, сміявся самими очима і чекав нетерпляче того, що відбувалось кожного ранку.

Нарешті у вікнах пропливали строкаті підтяжки Отто, і він сам ставав на порозі. Лукан відвішував земний уклін.

— А, пан бургомістр! — весело вітав він Лукана, мов рівного з собою чи старого друга.— З добрим утром!

— З добрим утром, з добрим утром, пане офіцер! — вітався, низько вклоняючись, Лукан.

Оттові дуже подобалось таке величання. Хоч високо й гордо носив він свій чин єфрейтора, але все ж звання офіцера його вабило.

— Як спалось? — по-дружньому запитував Лукана і тикав йому в руки сигарету. Поспішно, задихаючись від радості, Лукан дякував панові за увагу, цікавився і собі сном і здоров'ям пана офіцера і, хоч зроду не курив, побояжно прикладався сигаретою до підставленої гостинним Отто запальнички. Він готовий був не лише курити — дим ковтати, хай тільки накаже пан офіцер!

Отто розпитав про здоров'я жінки і дітей, не знаючи навіть, чи є вони у Лукана, а потім почав ділову розмову.

— Скільки вчора відправлено свиня? — запитував він, і очі його ставали круглі і холодні.

Лукан бліднув, губи йому тремтіли.

— Десятеро, десятеро, як і було наказано вашим благородієм.

Отто кілька хвилин тупим поглядом дивився на старосту, потім його коротка дебелия рука на диво швидко змахувала в повітрі, і голосний ляпас лунав на подвір'ї.

— Брешеш, стара лиса! Треба дванадцять!

— Десять наказували, ваше благородіє,— пробував оборонятися староста.

У відповідь лунав другий ляпас, і в старости загорялась друга щока.

— А корів?

— Тридцять, ваше превосходительство.

Отто лишався задоволений.

— Курей? — допитувався далі.

— Ой, з курми горе. Панові офіцеру вже нічого стріляти. Всього по селу взято на облік п'ятдесят чотири курки. То я вирішив їх залишити для вашого превосходительства.

Отто подумав якусь хвилину, потім схвально кивнув головою. Дістав з кишені широких, жаб'ячого кольору штанів блокнот, олівець, щось поспішно записав і наказав:

— Сьогодні: п'ятнадцять хороший свиня, сорок корів, триста пудів пшениця.

— Буде сполнено,— уклонявся Лукан.

Отто ховав у кишеню блокнот, обличчя його знову ставало добродушним. Він тикав старості в руки ще одну сигарету, по-дружньому плескав по плечі і відпускав з миром.

Через якийсь час, весь обвішаний пістолями, виходив на пролявання Фріц, за ним, тримаючи під пахвою мішок, рушав Адольф.

Довго потім лунали по селу короткі постріли і куряче кудку-дакання, на пожарищах голосили жінки, проклинали Адольфове сдине око, що, на жаль, не вилізло йому своєчасно.

Вечері в хаті починався справжній торг. Там ділили награбоване. Кожен голосно доводив свою перевагу над іншим і претендував на лев'ячу частку здобичі. Але закінчувалось завжди однаково. Лев'ячу частку брав Отто, як старший і як неперевершений кухар.

Василько говорив матері:

— Ну й вояки! — І щось радісне світилось йому в очах. Дивився на них без страху, з почуттям огиди і зверхності.

...Одного разу збуджений Отто оголосив матері:

— Ну, хазяєчко, шкода розлучатись, та нічого не зробиш — треба. Завтра виїжджаємо. Не скучайте за нами. Наказ фюрера!

— Ідьте, — тільки й прошепотіла мати, і з грудей вихопилось полегшене зітхання.

КЛЯТВА

Осінь, увійшовши в свої права, повелась спочатку суворо, все чогось хмурилась, сльозилась, а потім пом'якшала. Очистилось небо від хмар, по густій блакиті вишло гуляти золоте сонце. Воно не гріло по-літньому, але золотило дерева, викриваючи кожен листочок такими витонченими мережками, що навряд чи й художник зміг би намалювати їх на папері.

Соколинний бір тепер золотився, багрянів, палав холодним полум'ям, і кожен ранок готував все нові і нові візерунки, додавав гарячих фарб.

Такого чудового ранку хлопці знов зібрались у Соколиному бору. За минулі дні вони встигли багато чого зробити. В лісі у них був тепер свій притулок. За кілька днів і ночей вони побудували чудову землянку. Це була справжня кімната, в якій могло вміститися до десяти чоловік. Її покрівля була зрівняна з землею і так замаскована, що нізащо не побачиш. На ній росли папороть, куці горішини і колючої ожини. Свіжу розриту землю вкрило сухе листя, трава та бадилля. Здавалось, тут не ступала навіть звіряча нога, годі й думати, що тут працювали людські руки.

Вхід до землянки зробили під великим горіховим кущем. Ляду вишпелі з лози, вимастили глиною і уквітчали сухою травою та бадиллям, а зверху ще й гілля сухого наклали.

Хлопці дуже любили тепер проводити час у землянці, вести розмови, обмірковувати, як вони боротимуться з ворогом.

Мишків батько був пасічником. Бджіл гітлерівці знищили, але Мишко знайшов у погребі кілька кружал воску і приніс у землян-

ку. Хлопці зробили з воску свічки, і тепер у них було світло. Дуже подобалась їм своя оселя. Стіни виплетені з лози, підлога вкрита сухим сіном, стеля дерев'яна. Навіть стіл змайстрували, а над столом поставили піонерський прапор.

Зібравшись уранці, хлопці розповідали про свої успіхи, Мишко й Тимко сяяли — вони розповсюдили за ніч сотні листівки, Жодного пожарища, жодного подвір'я не лишилось без уваги. Лише подвір'я Василька обминули. А старості Тимко накидав повен двір — хай читає, собака! У нього тепер на Лукана злість до гробу. Всю ненависть до ворога за Саву, за Савину матір, за сирітку Вірочку він спрямував проти Лукана. Тепер Тимко не дасть йому життя. Найфантастичніші кари вигадував йому хлопець. Не стріляти там чи вішати — хай йому біс — страх який! — а так допикати. Пекти, аж поки не сконає у страшних муках, або збожеволіє, чи сам повіситься!..

Хлопці захоплено розповідали, як вони ходили в нічній темряві, лишаючи по собі білі тріпотливі метелики.

Та всі їхні подвиги поблідли і померкли після того, як Василько, набравши поважно-таємничого вигляду, неквапливо витяг із кишені чорний, як вороняче крило, пістолет. Це був один із тих, що становили скарб Фріца. Хлоп'ята аж розкрили роти, очам своїм не вірячи, а Василько, на ще більший їхній подив, виїняв кілька пачок патронів.

— Ну і штучка! — радів Тимко, ніжно погладжуючи холодне тіло пістолета, мовби це він був господарем зброї.

— І в дядька Михайла такого не було! — додав він.

— Де ти його? — поцікавився Мишко. Очі його горіли заздрістю: чого це не він здобув такі чудові речі?

Василько розповів, як він викрав цей пістолет.

— Тепер Фріц збожеволіє або, чого доброго, ще застрелить Адольфа. От добре було б!

Перший трофей розглядали довго, задоволені, що мали щастя торкатись власними руками справжньої зброї. Одностайно вирішили пістолет подарувати командирові загону, як тільки він приїде до них.

Одне тільки турбувало: чому він так довго не йде?

— Взагалі ми повинні збирати зброю, — повчав своїх підлеглих Василько. — Все — гвинтівки, гранати, патрони.

Мишкові аж дивно було, що він досі про це не подумав. Якось двоюрідний брат Альоша з сусіднього села говорив, що знає, де є зброя, але він навіть не звернув на це уваги.

— Я обов'язково дістану, — пообіцяв він.

Потім розговорились про свою таємницю — землянку в Соколинному бору.

— Глядять же мені, хлопці, про землянку нікому ні слова! Навіть рідній матері, — наказував Василько.

— Ну, ясно! — згодився Мишко.

Тимкові здавалось, що цього не досить.

— Треба поклястись, — запропонував він.

Мишко зневажливо посміхнувся:

— Совість треба мати — ось головне, а клястись — забобони.

Та Василько думав інакше.

— А й справді, — сказав він. — Піонери дають урочисту обіцянку, червоноармійці клянуться перед Батьківщиною, а хіба ми не бійці? Поклястись треба. Яку ти думаєш дати клятву, Тимку?

Тимко ожив:

— Хай мені язик відсохне, хай я рідної матері й батька не побачу, якщо я де-небудь, кому-небудь, хоч і рідній матері, скажу що-небудь про нашу землянку! — випалив одним духом.

— Можна й так, — поспішно згодився Мишко, присоромлений тим, що раніше сказав невлад.

— Ні, не тільки так, — спокійно сказав Василько і задумався.

Мишко й Тимко вп'ялися в нього поглядом. Вони тільки тепер помітили, як змінився за останній час їхній старший товариш. На чолі лягла маленька зморшка, мов у дорослого, щоки запали, вже не були по-дитячому кругленькі, а чорні очі з золотистими зіницями стали блискучі і задумливі. Темно-каштанове волосся, останнім часом занедбане, непідстрижене, надавало Василькові поважного вигляду. Він помітно виріс.

Полум'я свічки колихалось, іскрилось у Василькових зіницях, а він думав уголос:

— Не лише в цьому ми повинні поклястись. Землянка — справа другорядна. Можна їх без пуття повен ліс так, для розваги, накопати. Клястись треба в тому, щоб ворога бити!

Мишко з Тимком боялись дихнути, сиділи, мов заворожені.

— Ми, молоді громадяни Радянського Союзу, комсомольці і піонери, клянёмось бути вірними Вітчизні, бути вірними більшовицькій партії, вірними своєму народові...

Ці слова лились у підземеллі, де ніколи не бувало денного світла, а гріли вони юнацькі серця сильніше й тепліше від весняного сонця.

* * *

А в селі у цей час робилось таке: лисий Лукав, висолопивши язика, бігав з подвір'я на подвір'я, збирав білі, як лебедине пір'я, листівки. Хапав кожну, клав у кишеню, намагаючись не дивитись на те, що там написано. Слова лізли в очі самі і, мов їжаки, кололи серце:

«Знищуйте загарбника! Знищуйте скажених собак — підлик зрадників, фашистських підсобників...»

— Ти що там читаєш, куди очі вклала, нескубана вороно? — репетував він, побачивши якусь жінку, що розглядала листівку.

— Ану, неси лишень сюди, — наказував. — Розбестили вас по лікнепах. Баба, а теж носа туди — в бомагу, — лаявся він, підбігаючи до жінки, що кинула на землю папірець і здивовано дивилась на розлюченого старосту.

— Ми з вас виб'ємо ці дурниці, — говорив Лукан з притиском, ставши перед жінкою і набираючи недбало-величної пози Отто.

Жінка нестямилась, як її обличчя спалахнуло від пивидких голосних ляпасів.

— Сказився ти, Лукане! — протестувала жінка.

— На вішалку хочеш? — ревів Лукан.

У жінчиних очах виразно до болю впливло спотворене обличчя Савиної матері. Злість, ненависть у погляді згасла, плечі згорбилися, і руки потяглися до фартушини, щоб витерти сльози образи, гніву та безсилля.

А Лукан уже мчав на інше пожарище.

Цього ранку спізнився він на доповідь до Отто. Коли, розчервонілий і збуджений, прибіг на Василькове подвір'я, там вже зібралися у дорогу. На запряженій підводі, завантаженій різними коробками, ящиками й мішками, заклопотаний і розчервонілий, порався Отто в широкому зеленому мундирі з єфрейторськими нашивками. Він прив'язував свою незмінну супутницю — німецьку похідну пічку з плитою і духовкою, весь час при цьому покрикуючи на Василькову матір, що змушена була йому прислужувати.

Лукан помітив і Фріца з Адольфом, що нагороїжилися, мов півні, то мало не беручись за чуприни, то знову схилиючись над Фріцовим ящиком і тикаючи чомусь туди пальцями. Вони так галасували, що Отто, мабуть, зразу й не почув, як староста привітав його.

Отож Лукану довелось удруге, голосніше, побажати панові офіцеру доброго ранку і ще нижче вклонитись. Почувши цього разу привітання, Отто відповів неприязно:

— Пан бургомістр думає, що він великий пан. Де ваш німецький акурат?

Отто закінчив припасовувати свою пічку і, як м'яч, скотився з гори ящиків і клунків на землю.

— Виноват, ваше превосходительство, виноват! — низько кланявся староста.

— Бургомістр повинен бути точний, як годинник найкращої німецької фірми, чорт вас бери! — сердито гукав Отто.

Тремтячими руками Лукан витяг з кишені листівки, виправдуючись:

— Забігавсь, ваше превосходительство. Збирав ось це. Крамола, ваше превосходительство.

Отто схопився за листівки. Підніс до очей. Потім з потертого футляра витяг окуляри, нап'яв на круглого носа.

— «Знищуйте загарбника...» Це що таке? Кого? — запитав Лукана.

— Це вроді вас, ваше сиятельство, — тяг несміливо Лукан, не знаходячи слів, якими можна пояснити цю думку, і, вже сказавши, ніби виправдуючись, поспішно додав: — А там далі й про мене сказано.

Очі Отто спалахнули гнівом.

— Де взяв? Хто поширює це?

— Мабуть, з літака, ваше сиятельство.

— А пан бургомістр куди дивиться? Куди, я питаю, дивиться... дивиться... дивиться...

Отто так швидко й майстерно працював долонею і кулаком, що затиснені в його руці листівки, мов білі голуби, тріпочучи крильцями, то підлітали, то відлітали від старостиного розчервоного обличчя.

— Більше цього не буде, ваше превосходительство, — клявся, не уникаючи ударів, Лукан, немов вони були йому приємні, і слова його лились так щиро і запально, наче він справді міг керувати літаками в небі і спрямовувати їх саме туди, куди захоче Отто.

Через кілька хвилин важко навантажений віз рушив з подвір'я. Василькова мати полегшено зітхнула, мов з неї зняли непомірну ношу, і навіть машинально перехрестилась.

Вони поїхали. Лукан провів їх аж за село, побожно вислухуючи накази хазяйновитого Отто. Його одного бачили гітлерівці, покидаючи оголене село, хоч за ними невидимо слідкували сотні гнівних очей і не одне полегшене зітхання вирвалося з грудей.

На прощання Отто ткнув Луканові сигарету, милостиво полескав по плечі, як добрий господар плеще вірного пса.

КУВАЛА ЗОЗУЛЯ ОСІННЬОЇ НОЧІ...

Тимко не передбачав, що цієї ночі так важко буде зробити той напис.

Тільки сутеніло, коли він пробрався городами до напіврозтягнутого стіжка проти Луканового двору і там, зарившись по шию у сіно, ждав слухного моменту.

Почалося це просто. Розкидаючи вперше по селу листівки, Тимко зупинився біля Луканового подвір'я. Накидав у двір листівок, але цього здалося мало. Не було в тій листівці нічого про самого Лукана. Другим разом Тимко взяв у кишеню шматок крейди і зробив перший напис.

Тепер щодня Тимко подовгу міркував над тим, які дошкульні й образливі слова напише він Луканові сьогодні. Писати хотілось багато чого, бо ненависті Тимковій не було меж. Воріт і огорожі не вистачило б, але всього зразу не напишеш. І щоразу на ворота лягало одно невелике речення, а інколи лише одно слово. Удень Тимко кидав погляд на старанно витерті ворота, помічав кислу міну і почервонілі від безсоння Луканові очі й радів. Ага, бере, значить, за живе!

Тимко розумів, що Лукан легко міг його підстергти, вшпикати або забити з рушниць. Знав — треба бути обережним. Про обережність говорив їм тоді й Іван Павлович. Але Тимко не маленький, а за вигадкою в кишеню не полізе.

Щовечора, ніби граючись, він прокрадався до стіжка, пірнав у задалегідь приготовану й замасковану ямку і починав слідкувати за Лукановим подвір'ям.

Додому Лукан повертався завжди на смерканні, сторожко оглядаючись. Якийсь час снував по двору, заглядаючи в усі куточки, а вже потім ішов до хати. Голосно дзенькав замок, гриміли засуви. Деякий час через вузькі щілини у віконницях ледве пробивалося жовтаве світло, потім і воно зникало.

Сторожко оглядаючись і прислухаючись, підповзав тоді Тимко до воріт...

Сподівався, що так буде і цього разу.

Вже стемніло, а Лукан не повертався. Тимко тим часом думав своє. Повернеться швидко Червона Армія, і татко прийде. Війна закінчиться. Люди кажуть, що через сорок днів від окупантів і пуху не лишиться. Знову все буде, як колись. Тільки Сави вже не буде ніколи. Ох, як жаль Сави! Такий товариш був! Все говорив, що мандрівником буде, круг світу об'їде. А, бач, куди помандрував... Прокляті, і малого не пожаліли. А що він їм? Еге, що! Був би партизаном бойовим... Дід Макар його й поховав поряд з солдатськими могилами. Треба сьогодні обов'язково свіжих квітів на могили покласти. Цікаво — хто це ще, крім них, щодня кладе на солдатські могили квіти? І не страшно. До війни, ой, як страшно було вночі навіть повз кладовище проходити! А тепер нічого. Прийдуть з Мишком, покладуть квіти, скажуть: «Сли, Сава», — і в Соколиній. Хороший Мишко! Він у нього тепер мов Сава. Гарячий тільки дуже, так і стережись, бо може припизити

чи образити. Але то нічого. І справді, він, Тимко, любить хвастатись. Треба якось кинути цю звичку... Та чого ж це Лукана так довго немає? Ну, чекай, собако, ось повернуться наші, поставлять тебе перед усім народом — як ти в очі дивитимешся, що скажеш? Плазуватимеш гадом, проситимеш — нічого не pomoже, все одно повісять. І тоді й Тимкові зовсім не буде страшно, навпаки, тільки тоді він заспокоїться... Вже зовсім темно. Хіба зараз вьязтись та й написати?

Тимко стискає у жмені грудочку крейди. Уже хотів висковзнути із своєї схованки, коли в кінці вулиці почулась розмова. Прислухався. То повертався Лукан. Але з ким він там розмовляє?

Тимко принишк, поглядом промацував темряву. Швидко по вулиці замаячили дві рухливі тіні. Хто там з тим собакою? За плечима гвинтівка. Ага, поліцай!

Тимкові закалаталось серце. Може, довідався про його схованку і прямує сюди з поліцаєм? Ледве стримався, щоб не виплигнути із засідки та не чкурнути звідси. Ху! Відлягло трохи від серця. Проходять вулицею. Ось спинились біля двору. Спалахнула запальничка, прикурюють.

— Так тут і стій,— чути голос Лукана.

— Добре, добре. Будьте певні!

— Як що до чого — стріляй. Хто б там не був.

— Будьте певні!

Лукан пішов до хати. Поліцай постояв хвилину біля хвіртки, потім почав марширувати по вулиці.

Тимко сидів мов закам'янілий. «Чортів Лукан! Поліцай поставив. Як же тепер написати? Це вже й листівок йому не накидаєш. Та брешеш, поганий Лукане, все одно і напишу, і накидаю. Тільки як?..»

Тимка душила злість на Лукана, на поліцай, аж сльози підступали до очей.

«Все одно — цілу ніч тут сидітиму, а своє зроблю!» — вирішив він.

Тимко сердився і ждав чогось. А поліцай стовбичив на вулиці, попихував цигаркою. І раптом Тимко пригадав, що його вже, мабуть, давно чекає Мишко. У Соколинй же треба і квітів Сави та бійцям.

«З Мишком щось вигадасмо»,— вирішив він і тихо поповз із сіна.

Мишко зустрів його сердито:

— Не дочекаєшся тебе. Вже давним-давно були б у Соколиному. А на біса він тобі, той Лукан! Ти так у біду потрапиш. Прийде на нього час!

— То, по-твоєму, так його й не потурбувати? Так і злякатись того поліцаюги? Хай, по-твоєму, живе та радіє, собака?

— Партизани все одно його повісять.

— Коли там ще повісять! Хай поки що помучиться. Бачив, як ворота витирає? Бере, значить, за серце.

Мишко проти цього не заперечував. Але що ж робити? Лізти під поліцаєві кулі?

— Обдурити якось того поліцає треба.

— Як ти його обдурити? — сумнівався Мишко. — Коли б рушниця або хоч пістолет отой, що у Василя Івановича, та коли б стукнути, щоб перевернувся.

— А може, з Василем поговорити?

— Не згодиться.

— Чому?

— Бо наказу від Івана Павловича нема на таке.

— А навіщо тут наказ? На поліцає?

— А ти ж думав як? Що ж без дисципліни буде? Може, Іван Павлович щось інше проти них замишляє, а ми тільки перешкодим.

— Але ж листівки треба? І написати теж можна.

— Це можна. Наказ такий є.

Тимко весь час думав над тим, як усе ж таки обдурити поліцає — відвести його хоч на кілька хвилин від Луканового двору. Мишко порадив:

— Завтра напишеш. Не стоятиме ж він щонаочі.

— Чого там — завтра! Сьогодні треба: і поліцає — і написи з'являться. Сказиться, собака!

Мишкові теж сподобалась ця думка.

— Ловко! І поліцає був, і партизани написали. Та написати йому, знаєш, таке... страшно. Ну хоч би так: «Собака собаку стереже, а все ж...» Ні, не так.

Тимко ожив:

— «Лукає-собака, не допоможе тобі ні гітлеряка, ні поліцаєка, а жде тебе добра ломака!» Та ще що-небудь таке, щоб обох їх у холодний піт кинуло. Це вже я вигадую.

Мишко аж позаздрив, як дотепно і швидко складає Тимко, але тільки сказав:

— Це довго. Можна коротше. Хіба так: «Все одно повісимо!»

Вони якийсь час сперечались, що саме написати Луканові, аж поки згодились на одному: хоч би що написати — все буде добре. Головним все ж лишалось питання — як написати?

— Та чого там довго думати! Запалити та й усе. Хай згорить, гадюка! — Мишко сказав це так твердо й рішуче, що в Тимка аж мороз пішов поза шкірою.

— Спалити, кажеш? Але він все одно втече,— невпевнено за-
явив Тимко. Це було непереконливо, але як міг зважитись Тимко
на такий страх — хату палити!

Та Мишко швидко теж відмовився від своєї думки.

— Ні, палити не можна.

— Чому?

У голосі Тимка не лише здивовання, а й радість.

— Будинок такий згорить. А хіба він — його власний? То ж
колгоспна аптека. Наші повернуться, а тоді що? Знову будувати?
І так вже все село згоріло...

Тимко з цим був згоден. Але не міг примиритися з іншою
думкою.

— То що ж, так і не написати? Справа твоя, коли не хочеш —
і сам напишу. Думаєш, злякаюсь? Бійці он на фронті щоденно
воюють і до ворога підлазять — і не бояться. І я не злякаюсь.
Полізу і перед носом у нього все одно напишу.

— Так і напишеш?

— А, говорити з тобою!..

Тимко вже рушив від Мишка, гнівний і рішучий.

— Та чекай, ти! — крикнув Мишко.— Хоробрий який! Зараз
щось вигадась. Листівок треба ж накидати. Знаєш як?

Тимко нерішуче спинився:

— Як?

— Тихо зайти у двір з городу і кинути листівки. Поліцай
з вулиці не почує.

Тимко якусь мить думав.

— Не годиться. Написати треба теж. І обов'язково на ого-
рожі.

Мишко сердився:

— То піді спочатку зав'яжи очі тому поліцаєві.

— Ти знаєш як? Я надумав!

Мишко слухав не уважно — а, надумав там!

— Ти зайди з того кінця вулиці і закричи по-гусячому або
зозулею. Він обов'язково піде в той бік, а я тим часом канавою до
огорожі — і раз-раз! Я в одну мить!

Мишко міркував:

— Можна й так. Тільки дивись...

Тихо-тихо повз Тимко канавою. Кропива жалила руки, об
якісь череп'я та склянки порізав коліна і пальці. «Знову мати
допикатиме», — промайнула думка. Боявся шелеснути бадиллям і
весь час не зводив очей з поліцаєва. Тому, мабуть, надокучило
ходити, і він сів на лаві біля воріт.

Здавалось, уже закінчилась довга осіння ніч, поки Тимко до-
повз до огорожі. Затих.

Над селом стояло по-осінньому прозоре небо, усяне мерехтливими зорями. Ніде ні хмаринки.

Тимко вже починав сердитися на Мишка. Підвів, мабуть! І не кує по-зозулячому, і не гелгає по-гусячому... Ну, хай знає! Все одно Тимко не піде звідси, поки не зробить свого!

Зненацька нічну тишу порушили якісь звуки. Спочатку несміливо, приглушено, а потім такий голосний гусячий гелгіт піднявся в протилежному кінці вулиці, ніби там сполошився цілий табун гусей та індиків.

Поліцай спочатку насторожився, потім схопився на ноги. Обережно попід хлівом пішов на той голос. Постояв трохи на розі, дослухаючись, потім, коли гелгіт повторився, зник за хлівом.

Довго не роздумуючи, Тимко перекинув у город жмут листівок і припав до огорожі. Заходила грудка крейди по шерхлих дошках...

А через хвилину він уже відповзав канавою, пригинаючись. Вже не гелгали гуси. Все віддаляючись, до нього неслося журливе зозуляче «ку-ку».

Для Тимка все співало. І він пожалів, що не написав Луканові:

Їувала зозуля осінньої ночі,
Хай тобі, Лукане, повпlazять очі!

Над селом знову настала тиша.

ЛУКАН ТРИВОЖИТЬСЯ

Вже не одну ніч Лукан спав тривожно. Від жахливих кошмарів, загадкових снів він раптом прокидався, весь облитий холодним потом. Прокинувшись, уже довго, інколи й до самого ранку, не міг заснути.

А чого б, здавалось, турбуватися? Чому б не спати та набиратись сил, здоров'я уві сні? Адже він досяг того, про що мріяв. Перейшов на легкий панський хліб, дістав після виїзду Отто необмежену владу над селом. Жив тепер у будинку, де була до війни сільська аптека. Аптека, як сказали німці, була тепер для села не потрібна, тому всі баночки та пляшечки з незрозумілими написами Луканова жінка з дочкою звалили в кошики й виставили на горище. Колишня аптека набрала вигляду справжньої, хорошої квартири. Не можна було зробити лише одного — позбутися аптечного запаху.

Може, цей запах відбирав Луканові сон і спокій?

Ой, ні! Не це, не це його турбувало. Ось уже протягом двох тижнів він змушений був вставати рано, брати мокру ганчірку і виходити на вулицю. Кожного разу йому, було там досить роботи. Треба було зібрати листівки, що біліли на його подвір'ї або були десь засунені між дошками огорожі і воріт. Треба було старанно і довго витирати написи, зроблені крейдою або звичайним вугіллям. Крейда і вугілля глибоко в'їдалися у пошерхлі від часу дошки, і витерти їх було важко.

Лукач уже так старанно натер частину огорожі, що вона блищала, мов паркетна підлога або шкільна класна дошка, але написи з'являлись кожного разу на новому місці, немовби той, хто писав, мав єдину мету — примусити Лукача натерти до блиску всю огорожу.

Зміст написів був дуже неприємний старості. Якщо в листівках ішла мова про зрадників і нічого не говорилось про нього особисто, то написи стосувались саме його особи. В колючих віршах, вписаних рівним і акуратним почерком на воротах, слова «Лукач Хитренний» римувались із словами «собака скажений» або староста просто обзивався такими словами, як «гад рябопузий», «шкура продажна», «катюга кривавий». Можна собі уявити, як прикро вражало це сільського «правителя»! Не маючи сил затамувати гнів, з кислотою міною на обличчі він щоранку читав грізне попередження тасмничих авторів.

А коли одного разу напис попередив старосту, щоб той готувався на шибеницю, бо день розплати надходить, Лукач зовсім розгубився. Змушений був вжити якихось заходів. Довгими безсонними ночами думав про те, хто в селі міг так йому капостити. Перебрав у пам'яті все населення, беручи до уваги всіх неблагонадійних. Виявилось, що неблагонадійні були всі. Вдень поліція забирала з села кількох чоловіків, а деякі зникали кудись самі. З полегшенням чекав тоді ранку. А на ранок — ой леле! — знову листівки і знову написи. І так щодня.

Спробував був поставити поліція на варту. Та той чи проспав, чи така чиста була робота невідомих авторів, бо знову з'явилися написи, ще уїдливіші й зухваліші. Подумати тільки: «Не допоможе тобі, Лукач-собака, ні поліція, ні гітлеряка, хоч круть, хоч верть, а жде тебе, гада, смерть!» Ще й знаків оклику з десятків наприкінці.

То чи ж міг староста спокійно спати після всього того?

Цієї ночі ліг пізно, хотів навмисне знесилитись, щоб заснути. Та тільки заплющив очі, тільки задрімав, як почув — хтось шкрябає по шибці. Глянув у вікно, а там чиясь страшне обличчя і дуло пістолета, спрямоване просто на нього. Жах сжував Лукача. Хотів сховатися, зайти за стіну, та ноги закам'яніли і зовсім не

корились. Смерть заглянула у вічі. Він закричав дико... і прокинувся.

Сидів на ліжку, важко опустивши руки, ходив по хаті, кретава, виглядав підозріло через щілину на подвір'я, ледве освітлене саявом вищербленого місяця, безупинно курив. Його так і підштовхувало вийти за ворота, подивитись, що там робиться. Та він зразу ж лякався цієї думки. Не знати який раз перевіряв, чи стоїть у кутку біля дверей рушниця, перевіряв усі засуви і защіпки.

«Тільки вийди, — думав він. — Побачиш кого чи ні, а він, може, там уже чекає твоєї появи. Бухне з-за воріт — і незчуєшся... Хай йому біс!»

Його охоплював безсилий гнів. Він ненавидів усіх, все село.

Це, безумовно, вони, його односельчани, весь час ставали йому на дорозі. Не давали можливості розгорнутись раніше, дивились, як на зачумленого, все хотіли підкорити собі його волю. Не дають можливості жити по-людському і тепер. Але ж тепер він їм не рівня. Вони — ніщо, худоба, а він — пан! Вони повинні бути чемними з ним, запобігливими, а насправді, бач що: відвертаються, зустрівшись, мов і не помічають; пишуть на воротах такі погрози, за які вішати слід кожного десятого. Подумав, чи не запросити справді на таке діло гестапівців, але знов-таки його обіймав страх. Він розумів: село мститися йому за тих трьох і не простить довіку. І так немає життя, а спробуй-но повторити! Хіба так — розправитись, помститися за все, а потім переїхати кудись? Але куди ж їхати, шукати десь синиці в небі, коли тут журавель у руках. Шкода було розставатись із старостуванням, а ще більше з будинком, так легко придбаним.

Лукан знову ламав собі голову над тим, хто зважився йому так загрожувати. Перескакуючи думкою від хати до хати, брався знову, може, в сотий раз, згадувати всіх підлеглих, придивлятися до них з усіх боків.

«Ніхто інший, як дівтора», — не вперше з'являлася в Лукана думка. І чим більше він про це думав, пригадував зміст написів, почерк, тим більше впевнювався в цьому. Думаючи про такого противника, він вільніше дихав: хоч діти й балуються, але це йому смертю не загрожує...

Луканові кортіло вийти на вулицю, засісти десь у кутку, вистежити, впіймати злочинця. Він би вже знайшов спосіб, як покарати, щоб і десятому наказав. Та тільки згадував про вулицю, як впевненість знову залишала його: хтозна, чи це справді діти?

Хіба скликати всіх дітей з села і всипати щедро різок? Справа розумна і корисна, але коли б не набратись ще більшої халени.

Ось лише кільком жінкам, за прикладом Отто, надавав ляпасів, а вже чув стороною, що все село кляне його.

Розумів, що тепер треба бути терплячим і обережним, бо загибеш і незчуєшся коли. Ні, різки не годяться! Отто бив його, Лукан гадав, що дисципліна і справжнє панське поводження цього вимагали. А як вжити таких заходів до селян, що не розуміють цього та, мабуть, і розуміти не хочуть? Тут нічого не поробиш — не звикли. Але поступово звикнуть. Найголовніше — розумно привчати до покори. Хіба провести збори з дітьми, пригрозити?

Розумів, що й це не допоможе, ще більше насміхатимуться бісенята, відчувши його слабкість. А що як...

Тим часом надворі сіріло, схід червонів, непомітно надходив ранок.

Лукан поспішно схопив ганчірку, побіг на вулицю. Він ревно слідкував за написами, боячись, щоб не прочитав хто сторонній, не довідався про його сором. Поглядом ковзнув, мов по льоду, вздовж старанно натертих дощок, але ніде не примітив написів. Його руді, посоловілі від безсоння очі вп'ялися в квадратний папірець. Образливі слова викликали в ньому шалений прилив гніву. Тамуючи його, Лукан почав вивчати той папірець. Аркушки з дитячого зошита. Написано уїдливо, але з дитячою наївністю. Спробував зірвати, але виявилось, що той, хто ліпив, врахував це. Наклеєно було, мабуть, столярним клеєм, бо листок вкипів у дерево. Зірвати і зберегти листок як речовий доказ не було ніякої можливості.

За допомогою ножика, мокрої ганчірки і нігтів Лукан старанно вишкріб папірець, тільки сиво-бура пляма лишилась на огорожі.

Саме в той час, коли староста ретельно працював, ствердилась у нього думка, що це дитячі витівки, і він уже знав, чим їх викоренити:

«Школу! Відкрити школу! Там перевиховувати їх по-своєму».

Ця думка заспокоїла Лукана. Закінчивши роботу, він ввійшов у будинок і весело наказав, як не наказував уже давно:

— Снідати!

ЛЮБОВ ІВАНІВНА І АФІНОГЕН ПАВЛОВИЧ

Того ж дня Лукан побував у райуправі, дістав дозвіл відкрити школу і задоволений повернувся додому.

Викликав учителів. У селі їх залишилося двоє; решта були в армії або евакуювалися.

Першим до старостату прийшов Афіноген Павлович.

Він здавався таким древнім, як світ, бо сухе обличчя його було посічене густою мережею зморщок, що ніби відображали весь життєвий шлях учителя. Високе жовте чоло, на висках біле, як у голуба, волосся. Очі вчителя, колісь сині, як небо, за довгі роки вицвіли. Він недобачав і завжди носив одну або дві пари окулярів. У класі він, залежно від того, куди треба було дивитись — в книжку чи на учня з останньої парти, — міняв свої окуляри, блискавично пересуваючи їх. Учитель був високий, ставний. Навіть довгі роки не зігнули його постаті. Ходив дріботливим кроком, не розлучаючись ніколи з почорнілою від часу валицею.

Мало хто, хіба що найстарші, пам'ятають появу в селі першого учителя. Ще колісь, в часи народництва, прибув у село учитель з дружиною-лікарем і невеличким хлопчиком Афіногеном. Батько зв'язав свою долю з простим народом. Його рожеві мрії з часом розвіялись, але він не залишав більше села.

Його син Афіноген Павлович, закінчивши навчання, змінив батька. Життя його склалось нещасливо. Одружився тут же в селі з простою селянською дівчиною. Років через десять вона померла, лишивши йому трьох синів. Більше не одружувався, сам вивів синів у люди. Один став лікарем, другий — інженером, а найстарший — відомим ученим. Приїздили інколи, і кожен просив батька переїхати до нього.

— А що я у вас робитиму? — питав старий учитель. — На пенсію ще не хочу.

Школа була його життям. Третє покоління навчав у селі. В останні роки за партою сиділи онуки його перших учнів. Інколи він говорив лінпвому учневі:

— Твій дід Іван більше приділяв уваги математиці. Ти пішов у батька — той теж інколи лінувався. Ну, нічого! Я думаю, ми з тобою переженемо діда і батька. Не в ліньках, безумовно... І його вицвілі очі сміялись через окуляри тепло і щиро.

Математика була улюбленим предметом учителя. Все своє життя він навчав цієї мудрої науки багатьох людей.

З приходом гітлерівців старий учитель, забившись у своєму батьківському напіврозваленому будиночку, який, на щастя, випадково зберігся, сумував і нудився від безділля. Евакуюватись він не зміг, бо два сини були в армії, а третього війна застала десь у далекій науковій командирівці.

Майже одночасно з ним до старостату ввійшла молода дівчина. Струнка і міцна, вона пашіла здоров'ям і красою. Дві туго заплетені чорні коси спадали на плечі, великі сині очі дивились трохи здивовано і зацікавлено. У погляді її відчувалась якась настороженість і недовіра.

Це була Любов Іванівна.

В селі вона з'явилась недавно. Учителювала десь в іншому районі, а потім була переведена в липні в це село. Хто вона — ніхто до пуття й не знав. Зупинилась на квартирі в однієї колгоспниці, рідко показувалась на селі, була тиха, скромна, непомітна.

— Якась черниця, — таємниче шепотіла сусідкам її господиня. — Слова від неї за тиждень не почувеш, інколи плаче, а раз — своїми очима бачила — богу молилася.

Жінки плутались в догадках:

— Мо' яка шпигунка?

Коли підходили фашисти, вона була на диво спокійна, ніби це її зовсім не обходило. Щось випивала, швидко й майстерно працюючи голкою; іноді задумувалась, і її великі очі подовгу дивилися вдалину.

Коли вступили окупанти, її викликав якось Лукан.

— Людина ви нікому не відома. А я, як начальство, повинен знати, хто в мене живе.

Довго розглядав паспорт, професійний квиток. Документи, вираз обличчя учительки не говорили нічого ні доброго, ні поганого. Учителька та й годі. Проте Лукан сказав:

— Підете до поліції, там видніше. Час тепер такий.

— Справа ваша, — спокійно відповіла Любов Іванівна, хоч обличчя її стало враз бліде, а погляд закурений.

Староста зрозумів: щось тут не гаразд. Щоб заспокоїти вчительку, він сказав:

— Вам, безумовно, нічого не загрожує.

Погляд учительки став твердіший.

— А я й не боюсь. Мені не вперше. І раніше все перевіряли, хай і тепер.

— А хто вас перевіряв?

— Не знаєте хто?..

Вона розкрила сумочку, дістала папірець, подала старості.

— Батька розкуркулили, а я винна?

Прочитавши, староста споважнів, піднявся на ноги, по-дружньому поплескав дівчину по плечі.

— Так зразу б і сказали! Бачу тепер — своя людина.

В поліцію її не спровадив, а привів додому, познайомив з дочкою.

Любов Іванівна була змушена того дня допомагати старостиній дочці і жінці вносити на горище банки і баночки. Як колишня студентка медінституту, виявила тут багато чого цінного, забрала з собою.

— Людей лікуватиму — може, що зароблю.

Старостиха гаряче підтримала цей намір і похвалила вчительку за діловитість.

Тепер Лукан прийняв учителів дружньо, з радістю:

— Як ваше здоров'ячко, Афіногене Павловичу? Крепакуєте? Ну, живіть собі на здоров'я!.. Любов Іванівно! Знайомтесь, будь ласка, це мій учитель. Ще мене колись уму-розуму вчили. І тепер пам'ятаю...— хихикав староста, широко розкриваючи рота, де стирчали рідкі пні жовтих зубів.

Лукан перейшов безпосередньо до справи.

— Маю вам, панове,— зробив притиск на останньому слові,— оголосити важливу і радісну новину.

Очима кольору рудої глини глянув на Афіногена Павловича, потім на вчительку й урочисто оголосив:

— Завтра відкриваємо школу.

Він чекав особливого ефекту від цих слів, та вопи, як йому здалося, не справили ніякого враження. Афіноген Павлович мовби зовсім не почув сказаного, а Любов Іванівна дивилась сумовитими очима кудись у куток, поверх лисої голови старости.

— Це велика радість для нас і особливо для дівчорі, — додав він, очевидно, не знаючи, що ще сказати.

— Так...— крикнув Афіноген Павлович і неспокійно заворушився на стільці.

— Я прошу панів учительство приступити до служби.

Мовчанку прийняв за згоду.

— Дітей треба вчити і особливо тепер.— Староста згадав неприємні написи на воротах і додав: — Щоб не зароджувались у їхніх головах неподобства. А наука, відомо єсть, не в ліс веде, а з лісу виводить. Треба виховувати богобоязливість, пошану до власті, до старших, бо без цього...

— Час, мабуть, і на пенсію,— не слухаючи старостиної мови, вголос думав Афіноген Павлович.

— Я вас дуже прошу, Афіногене Павловичу! Математику... Та, знаєте, не так, як при більшовиках, а як колись, пам'ятаєте? Я і зараз як згадаю колишні задачі, то аж серце стрепенеться і сльози навертаються. Як там сказано: «Некто продал несколько штук черного сукна по 2 рубля 44 копейки...» Красота! Справжня наука. Такі задачі за душу беруть. Так що я вас дуже прошу, Афіногене Павловичу,— по-старому, по-колишньому.

І, не чекаючи на згоду старого вчителя, звернувся до Любові Іванівни:

— А ви будете читання й письма вчити. Мови німецької, всього потроху, щоб не росли діти дурнями.

— Добре,— не роздумуючи, згодилась вчителька.

— От і чудесно! — зрадів Лукан. А потім споважнів, скоцюрбленими пальцями обох рук погладив розпатлані віхті волосся і поважно, з почуттям власної гідності, ніби між іншим, сказав: — А позаяк батюшки у нас нема, закону божого по старій пам'яті учитиму я сам.

Очі старого учителя проясніли і зацікавлено глянули на Лукана. А той, не помітивши цього погляду, провадив далі:

— І ось так гурточком, та разочком, та з божою поміччю і потрудимось для загального добра.

В цю мить поліцай вштовхнув у кімнату якусь жінку. На старосту чекала важливіша справа, і він відпустив учителів.

— До побачення! Значить, завтра починаємо. А ви вже, Афіногене Павловичу, не відмовте моєї просьби...

Не сказавши ні слова, старий, мов і не чув нічого, попрямував з кімнати.

Вже на вулиці Афіноген Павлович взяв під руку учительку і попросив його вислухати. Довго старий не зважувався щось сказати. В ньому боролись два почуття: любов до школи і зневага до Луканового задуму.

— Пробачте, колего, але як ви думаєте... як думаєте вчити?

— Ну як?.. Звичайно, як учать у школі.

— А програми, підручники?

— Буду вчити так, як учили колись мене.— Любов Іванівна таємниче всміхнулася.

На чолі учителя залягли дві глибокі зморшки — знак того, що вчитель напружено думав. Потім зморшки розгладились, очі враз проясніли.

— Дякую! — тихо прошепотів старий. Він випустив її руку і, забувши від хвилювання попрощатись, поспішив додому.

ВИКОНУЮЧИ НАКАЗ

Зібравши за кілька днів людей до свого загону, Іван Павлович отаборився далеко в лісах за Дніпром і почав ретельно вести розвідку на одному з важливих стратегічних шляхів. Він хотів якнайшвидше довідатись, де найбільш вразливе місце ворога.

Після розвідки місцевості було знайдено вигідне місце для початку бойових дій.

Шосейний шлях, яким безупинно посувались машини противника, йшли обози, пролягав полями, через ліски і зарослі, бори і непролазні хащі.

На зручній позиції улаштував засідку.

Партизани залягли в придорожніх кущах. За спиною в них шумів сосновий ліс, а попереду, в низині, мов на долоні, лежав шлях.

Іван Павлович разом з комісаром загону обходили і ще раз перевіряли бойове розташування і готовність бійців. По флангах були виставлені «максими», в окопах причайлись партизани з гвинтівками і ручними кулеметами. Збоку в кожного, про всякий випадок, лежали гранати, а в деякого пляшки з паливом.

У загоні були досвідчені воїни — партизани громадянської війни, але все ж більшість складалась із молоді, яка не чула ще пошвисту кулі. Вони почували себе незвично, переживали хвилини, такі знайомі кожному, хто вперше чекав у своєму житті бою.

Командир суворо наказав нікому без його команди не стріляти. Він терпеливо чекав «більшого звіра».

Засіли партизани ще вночі. Була вже дванадцята година дня, вже пройшло десятків три машин, але нічого не траплялось підхожого.

Іванові Павловичу, що лежав на правому фланзі, вже самому почало набридати довге чекання. Вирішив: з'являться три-чотири машини — давати сигнал до бою. Минуло з півгодини. Жодної машини не було. Він уже почав дорікати сам собі, що пропустив нагоду, але раптом у нього зародилась нова думка, від якої він посміхнувся: «Ще вистачить на нас і машин, і танків!»

Він почав спокійно крутити цигарку, задумався.

Десять удалині, здавалось посеред лісу, вчулись якісь протяжні звуки, ледве вловимий глухий шум.

Він прислухався до тих звуків: зразу не міг догадатись, в чому справа, але був упевнений, що очікуваний «звір» іде.

Командир обережно підповз ближче до шляху, виглянув з-за куща. Тепер виразно чувся глухий стукіт окованих залізом коліс, галасливі вигуки їздових — вдалині просувався великий обоз.

Збуджений Іван Павлович повернувся назад, підморгнув кулеметникам:

— Не сумуйте, бородачі, зараз робота буде!

— Та скоріше б уже! — відізався бородатий партизан, що колись був кулеметником у Щорса.— Бо так і заснути можна. А що там?

— Обоз.

— Люблю обози. Смирна ціль,— сказав він і заклопотано почав оглядати ще раз свій «максим».

Другий номер, молодий білявий комсомолец, великими очима дивився то на командира, то на кулеметника.

Гуркіт коліс наближався, вже виразно долинали протяжні надривні вигуки: «Вйо-о!»

Згодом показала голова колони. Спереду йшла офіцерська упряжка. Великі гніді коні стомлено і поважно переставляли товсті ноги; спереду на сидінні, нахилившись вперед, застиг погонич. Великий тарантас на ресорах і гумових шинах м'яко колихав двох офіцерів.

За передньою підводою потяглися впритул інші. Обоз, мов велетенська гадюка, повільно повз перед очима. На кожній з великих гарб, навантажених ящиками, мішками, тюками сіна, тулились, мов папури на ящику шарманщика, солдати. Деякі ліниво плентались збоку.

Партизани відчували себе впевнено, але разом з тим у всіх тривожно бились серця: час ішов непомірно довго, і здавалось — ніколи не буде кінця обозу.

З гуцавини до Івана Павловича пробрався дозорець і доповів, що зараз колона закінчиться. Він нарахував в обозі п'ятдесят дві підводи.

І справді, не встиг відійти дозорець, як показався хвіст обозу. Іван Павлович вже підняв був руку, щоб дати ракету, але в цей час виповзло ще дві підводи, потім одна, остання. На неї Іван Павлович звернув особливу увагу. Кінцями правив круглий дебелий гітлерівець, весь час одною рукою посмикуючи за віжки, а другою притримуючи німецьку похідну пічку з плитою і духовкою. Поряд з ним, на купі мішків і ящиків, сидів короткоший атлет з одним оком і з силою дув у губну гармошку. Вона цвіркуном пищала серед гучного стуку коліс на шосе. Третій, звисівши маленьку голову на тонкій довгій шиї, дрімав у задку. Іван Павлович посміхнувся і підняв руку з ракетницею.

Червона ракета веселою перевисла через дорогу. В одну мить ударили кулемети, гвинтівки. На дорозі звилась закривавлена гадина, яку шматували незримі удари.

Через кілька хвилин з обозом було покінчено. Партизани висипали на шлях, захоплювали озвірілих від пострілів коней, відводили в ліс, збирали трофеї...

Взявши все потрібне і цінне: зброю, боєприпаси, продовольство, партизани підпалили рештки обозу і відійшли в ліс. Ввечері трофеї були відправлені в таємний партизанський табір у великому глухому лісі, де їх чекала група бійців, залишена там для будування зимових землянок.

З групою партизанів Іван Павлович лишився поблизу дороги. Другої ночі вони так само, вже в іншому місці, організували засаду.

Але, як кажуть, лякана ворона і куца боїться. Окупанти дуже швидко засвоїли перший урок, даний партизанами. Вночі вже по було ніякого руху, і довелось знову чекати ранку.

Тепер машини йшли великими колонами. Наближаючись до лісу, фашисти відкривали по ньому ураганний вогонь.

Удень рух по шосе був безперервний, бо всі колони намагались пройти мимо лісу завидна.

Наступної ночі партизани пройшли по безлюдній дорозі кілометрів п'ятнадцять, і вона вкрилася колючими залізними жучками, розкиданими в шаховому порядку. Хоч як кинь цього жучка — він обов'язково одним вістрям у небо дивиться... Ранком зупинялись по дорозі машини, з пробитих жучками скатів із свистом виривалось стиснене повітря...

Тоді проти партизанів було кинута поліцію, жандармів і якусь потріпану в боях частину. Їх було в кілька разів більше, ніж партизанів.

Карателі щоденно нищпорили по лісі, і командир боявся, що вони викриють партизанський табір. Порадившись з комісаром, він поділив загін на невеликі бойові групи і розіслав їх у різні кінці, давши кожній завдання за п'ять днів виконати одну бойову операцію.

Гітлерівці вештались по лісу, але партизани були невловимі. Вони пересувались набагато швидше ворога і однієї ночі розбили десь поліцію, другої — кілометрів за п'ятдесят звідси — підбили німецькі машини. Даремно карателі нищпорили навколо. Врешті вони покинули це марне переслідування і вирішили пильно охороняти шлях.

Партизани знову зібрались докупі, але кожна з груп повернулась удвоє-втричі більшою. Все нові й нові патріоти йшли до партизанів.

Іван Павлович наказав мінувати шосе.

На мінах підривались машини противника. Тепер гітлерівці поперед колон пускали міношукачів. Більшість мін знешкоджувалась.

Командир прийняв нове рішення. Він наказав привезти з табору шість ящиків величезних трофейних снарядів.

В одному місці шосе, перетинаючи поле, проходило через вузьке, але довге й непролазне болото. Тут був залізобетонний місток.

Місцевість ця не охоронялась, отож партизани вночі без перешкод замінували міст.

Від снарядної міни пекельної сили протягли довгу вірвовку, і кілька партизанів, замаскувавшись у прибережній осоці, чекали ранку.

Вдень потужний вибух потряс землю. Міст і велика машина, переповнена солдатами, злетіли в повітря.

Та німці не думали залишати цього прямого вигідного шляху. Сюди прибула команда саперів і за кілька днів відбудувала міст. Тепер він був під посиленою охороною, і по шосе знову рушили колони.

Через кілька днів Іван Павлович у відкритому бою розбив охорону, і міст знову злетів у повітря.

Шлях став небезпечним для окупантів, і вони його залишили назавжди.

Іван Павлович радісно посміхнувся, потер руки і сказав:

— А тепер візьмемось до залізниці.

На найближчу залізницю, де раніше діяла одна лише група, тепер переключився весь загін.

ПОДВІЙНА РАДІСТЬ

Осінь відходила. Вона вже зробила своє. Косим ніжним промінням сонця визолотила на деревах листя, рясними дощами, як дитину, викупала його, тихими ночами і в морозні ранки посріблила кожен листочок, вкриваючи його ніжними візерунками інею. Потім, награвшись листям досхочу, буйними вітрами, мов незримою рукою, зняла з дерев розкішне багряне убрання і встелила ним, мов строкатим килимом, землю.

Ліс стояв тихий, спокійний, зажурений. Він немов соромився своєї голизни.

Наближалась зима. Вона ніби десь причаїлась у глибоких яругах, у темних лісах за Дніпром, ховаючись в них до часу від погляду сонця.

Вночі серед неба плив місяць. Небо було глибоке, бездонне, залите густою темінню, усипане міриадами рухливих мерехтливих зірок.

А ранком підіймалось сонце і геть руйнувало всю цю красу. Місяць тоді блід, зажурено загортався в небесну синяву, немов його й не було серед неба, потім повільно, крадькома пробирався за обрій.

По небу інколи пропливали запізнілі перисті хмарки, спинялись на хвилину, щоб помилуватись своєю красою у спокійній річці, знову пливли.

У землянці було тепло й затишно. Останнього часу в ній стало тісніше. В кутку на сіні лежала купа гвинтівок, гранат, патронів.

Хлопці були вже не самі. Мишко зв'язався в сусідньому селі із своїм двоюрідним братом Альошею. У того теж були товариші. Мишко посив їм листівки, вони розповсюджували. Але головне було не це. Біля села, в якому жив Альоша, під час наступу

пiмцiв точився жорстокий бiй. Багато полягло тут i наших, i пiмцiв. Населення поховало радянських солдатiв. Ховали подекуди разом iз зброєю, iнколи зброєю закопували купами окремо. Все це примiтили допитливі дитячі очі. I тепер Альоша з товаришами вшукували цю зброю i передавали Мишковi, розумiючи, що хлопцi готуються до великої справи.

Тимко не зразу залучив до справи Софiйку. Вона була на два роки старшою вiд нього. Спочатку не довіряв сестрi, крився вiд неї. Не тому, що могла виказати його, а тому, що так у них повелося: весь час робили одне одному наперекiр. Та якось мати побачила, що Тимко вранцi повертався не з того боку, де жив Мишко. Вона подумала, що вiн зовсiм i не ночує в Мишка, i збиралась при нагодi запитати про це Мишковою матiр, а поки вирiшила прибрати сина до рук. Тимко страждав. Треба було посилено дiяти, а мати слiдкувала за ним, немов за дворiчним, наказавши нiкуди не виходити з дому. Тимко сидiв зажурений, в голові сотнi планiв, як позбутись материнної опiки, вирватися з дому, розкидати листiвки i, головне, ще раз «насолити» Лукановi.

Характером Тимко був добрий i жалiсливий. З жалем дивився на Вiрочку, що лишилася сиротою. В його серцi все дужче палала ненависть до Лукана, який був винен у смертi Вiроччиної матерi. Оголосивши вiйну Лукановi, вiн повинен вимучити ворога i перемогти. А тут мати заважає. Признатись їй? Та нiколи в свiтi!..

Тимко сидiв хмурий як нiч.

Ввечерi, коли мати на хвилину вийшла з комiрчини, до нього пiдсiла Софiйка, таємниче зашепотiла:

— Ти сьогоднi нiкуди не йди.

Тимко неприязно глянув на сестру: чого, мовляв, тобi треба?

А вона палко продовжувала:

— Давай менi, розкидаю ще краще за тебе.

— Що давай? — похмуро, з пiдозрою запитав Тимко.

— Та листiвки ж!

Тимко розкрив рота з переляку й здивування.

— Думаєш, не знаю? Вiд мене не сховаєш. Давай швидше!

— Верзеш таке! Нiчого я не знаю, — насупився Тимко.

— Дурень! Думаєш, я менше вiд тебе ненавиджу фашистiв? Я б їх, гадiв, руками... Всi їх ненавидять — i Галя, й Марiйка. Ми думаємо в партизани йти.

Тимко з недовiр'ям дивився на Софiйку. Жартує, мабуть, як завжди, бажаючи показати свою зверхнiсть.

Вийшла мати. Софiйка, мовби не вона, замовкла.

Тимко роздумував. А й справдi, чому це тiльки вiн має право боротися з ворогом? Чому не всi? I Софiйка, i мати? От було б

добре, коли б і мати! Та й Мишко ж розповів таємницю двоюрідному братові. І Василь Іванович ще похвалив. А Софійка ж — рідна сестра. Хоч завжди командувала, глузувала, а все ж він її любив. І ще дужче любив би, коли б не задавалася. А тепер він відчував свою зверхність над нею, бо вона не знає того, що знає Тимко, не робить того, що робить він.

Зважив усе, і стало соромно самому. Через власне самолюбство відштовхував рідну сестру від важливої справи.

Коли мати знову вийшла з хати, він уже сам передав їй листівки, наказавши «насолити» старості. Софійка приязно кивнула йому головою, мов рівному, навіть старшому, і від цього Тимкові стало тепло і радісно на серці. Цієї ночі Тимко, хоч і неспокійно, але спав під рідним дахом...

Василько не мав часу ні розповсюджувати листівок, ні здобувати зброї. Рідко бував навіть удома, весь час проводив у Соколинному бору. Він стомився, чекаючи партизанів. Вибився із сну, боячись проспати. Їх не було. Та Василько вірив, що прийдуть. До села доходили чутки, як хвилі по воді, про те, що десь за Дніпром партизани розігнали поліцію, в іншому місці розбили обоз, підривають машини на шосе... Хлопець чекав.

Його група зросла. Василько був з цього задоволений, але суворо наказав Мишкові і Тимку берегти таємницю Соколиного бору, нікому не говорити і слова про їхню землянку.

Ранком Мишко з Тимком прибули в Соколинний, ніби по дрова. Матері проти цього не заперечували, бо надходила зима, а дров не було ні поліна. Хлопці щоранку залюбки йшли по дрова, а ввечері повертались додому.

Василька застали в землянці. Він уже давно потрусив ятери, погодував коней; тепер сидів і складав листівки.

Листівки, залишені партизанами, вже давно були розкидані. Деякий час розповсюджували листівки з тим же текстом, акуратно переписаним від руки на клаптиках паперу. Тепер Василько вирішив написати нову листівку.

— Написав? — запитали хлопці в один голос, влізши в землянку.

— Написав. Не знаю тільки, чи так.

— Читай!

Василько, глянувши на хлопців червоними від безсоння очима, прочитав:

«ДОРОГІ ТОВАРИШІ!

Фашисти зробили нас нещасними. Вони убивають наших людей. Вони пограбували наших колгоспників. Вони хочуть повернути нас на кріпаків і вже гонять на панщину.

Якщо не будемо їх бити, загинемо всі в неволі. Ваші товариші — партизани вже б'ють ворога. Ідіть усі в партизани! Бийте проклятого фашиста! Всі в партизани! Вас кличе до боротьби Вітчизна!

П а р т и з а н и.

Хлопцям дуже сподобався цей текст. Лише Тимко почав був вимагати, щоб дописати в листівку що-небудь про старосту Лукана.

Після довгої суперечки вирішили краще згодом написати про це іншу листівку, а цієї вже не міняти.

У землянці настала тиша. Чути було лише скрипіння пер та рівне глибоке дихання Василька, що нарешті ліг на хвилину спочити. Хлопці писали листівки, старанно виписуючи кожную букву.

Перші листівки були написані.

— А в мене краще! — прошепотів Тимко, глянувши на Мишковою роботу.

— Ти справжній друкар,— сказав Мишко, кинувши оком на Тимкову листівку. В його голосі не чулося ні зневаги, ні заздрості.

Зашелестіли нові аркушики, заколихався вогник свічки.

— А ким ти, Мишко, хочеш бути, коли закінчиться війна? — зашепотів Тимко, якого, видно, гнітила мовчанка.

— Як — ким?

— Ну, вчитимешся на кого?

— Розіб'ємо ворога, тоді побачу. Раніше треба школу закінчити.

Василько підвів голову, якийсь час прислухався до розмови, потім встав, глянув на листівки.

— Ти, Тимку, краще спочатку навчись, де коми ставити. Ба-чип, пропустив.

Засоромлений Тимко почав шукати, де там поставити кому. Розмова перервалася.

Вже виходячи з землянки, Василько повернувся до хлопців і сказав:

— А я на агронома вчитимусь. Цікава професія!

Довго блукав він по лісі. Ходив до коней. Гладив їх, а вони довірливо терлись об нього своїми красивими головами. Дивився на них сумовитими очима і думав: «Що з вами робити!» А коні, мов розуміючи сум хлопця, нетерпляче били об землю копитами.

Василько вийшов на узлісся, оглянув долину. Важкі хмари клубочились над поверхнею ріки, спокійна вода блищала, наче скло.

«Невже ніколи не прийде секретар райкому? Невже все те, що сказано, були тільки слова?..»

Вийшов на просіку. Серце стрепенулось, очі розширились. Радість і страх охопили хлопця. Він поспішно зійшов з дороги.

Хто там був? Хто ці троє із зброєю? Партизани?.. А що як поліція?.. Василько не знав, що робити. Сміливо піти назустріч? А як то поліція? Тоді все пропало! А що як партизани? Він до них не вийде, а вони пройдуть мимо і підуть собі. А може, то сам секретар його шукає?

Шалено стукотіло Василькове серце. Дрібний дрозг тіпав гаряче тіло, голова паленіла. На очах виступили сльози.

Що робити?

Не міг зрушити з місця.

Ех, гинути, так гинути!.. Коли то поліцаї — що ж, тоді така його доля. А як свої...

Василько знову обережно вийшов на просіку. Там нікого не було. Аж здивувався. Закрив на мить очі, знову розплющив, але й тепер на просіці нікого не побачив.

А може, просто привиділось? Ходив же по лісі, мов сонний, весь час думаючи про одне.

Серце кудись упало, мов відірвалось, тіло стало важке, безсиле. Пригнічений Василько побрів навмання просікою.

Десь тріснула гілка. Він насторожився, прислухаючись, вдивлявся в лісові хащі.

— Василю Івановичу! Бригадире ти мій! — почув голос позад себе. Швидко обернувся і побачив секретаря райкому, що виходив до нього з гущавини молодих сосен.

Василько вмить підбіг до Івана Павловича, повис на шиї, наче у рідного батька, цілуючи його обвітрене, заросле густою бородою обличчя. Як хмара, сповнена вщерть вологою, розряджається дощем, так Василько, переповнений тяжкими переживаннями, стомлений від довгого чекання, тепер ридав теплими сльозами радості.

Вони пішли до землянки.

Мишко з Тимком зраділи не менш од Василька. Від радості не знали, що сказати, тільки з захопленням дивилися в мужнє обличчя партизанського командира, ніби бажаючи впевнитися, що це він, а не привид. Потім почали навперебій розповідати, як нетерпляче дожидали партизанів, як розповсюджували листівки, збирали зброю, доглядали коней.

— Молодці! Які молодці! — весь час повторював задоволений командир, і погляд його був по-дитячому ясний, а добрий усміх не сходив з вуст.

— Та ви ж справжні партизани! — задоволено вигукнув він, побачивши зброю.

Тут хлопці згадали про свій подарунок. Вони, не приховуючи свого торжества, вручили командирові бельгійський пістолет.

— От за це вам, хлопці, наше партизанське спасибі! Побільше збирайте зброї — партизани в боргу не залишаться. Кожна гвинтівка вб'є не менше десяти фашистів. А я особисто за такий чудовий трофей — сто обіцяю.

Він по-дружньому міцно тис хлопцям руки, пригортав до себе. Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько.

— Коней і зброю ми сьогодні ж заберемо, — заявив Іван Павлович.

— Ми ще дістанемо! — палко сказав Тимко. Василько і Мишко були з ним цілком згодні.

Прочитавши листівку, складену Васильком, командир знову похвалив хлопців. Потім розкрив мішок і витяг звідти кілька начок.

— А знаєте новину? — запитав з таємничим виразом.

— Ні. — Хлопці насторожились, здогадавшись, що мова йде про фронт.

— Наші спинили під Москвою німців! — сказав командир.

Хлоп'ята щасливими очима глянули один на одного. Посмікнулись. На серці було стільки радості, що її не відразу й висловили словами. Вже згодом Василько сказав:

— Коли вже спинили, то швидко їх і назад поженуть!

— А поженуть! — дружно згодились Тимко з Мишком.

У вогкій землянці поселилась велика радість — подвійна радість для юних партизанів.

У ШКОЛІ

Тимка до школи привела, безумовно, не тільки цікавість. Він, правда, дуже хотів довідатись, чого там учитимуть, але над усе його цікавили зошити, які хлопцям були потрібні для листівок.

Яких тільки заходів не вживав Лукан, але діти йшли до школи неохоче, здебільшого для того, щоб уникнути неприємностей.

Діти — це діти. Минуло кілька місяців, як вони з матерями стояли пі живі ні мертві перед покривленим ганком школи. Ще й досі багатьом снилися повішені на цьому ганку. А тепер, зібравшись до гурту, вони галасували, бігали навколо школи, грались на ганку.

Раптом хтось вигукнув:

— Іже есі йде!

Мов табунець наляканих горобців, пурхнули діти в клас.

«Іже єсі» — це нове прізвисько Лукана.

Закону божого Лукан навчав не випадково. Його батько був людиною набожною, він, як кажуть, без бога — ні до порога. Любив усе тертись біля церкви. Згодом став церковним старостою.

Церква стала для Луканового батька дійною коровою і зробила його таки й справді багатим. Отож він і вирішив вивести сина в попи, — хай буде не просто Луканом, а отцем Лукіяном. Та вся «наука», що викладалась у семінарії, не могла вміститися в Лукановій голові. Через п'ять років його звідти вигнали, як ні до чого не здатного. Виніс він звідти лише кілька завчених молитов, вичинену, мов юхту, різками спину і неприсмні спогади. Тепер семінарська «наука» стала йому в пригоді.

До класу він увійшов поважний, мов сиравжній учитель. Ще на порозі скинув з голови шапку, привітався. Поважним кроком, урозвалку підійшов до столу, витяг з-за халяви міцну різку, поклав перед собою.

Діти завмерли. Переляканими очима дивились хто на вчителя, хто на різку.

Лукан обома руками розгладив кущики вицвілого волосся, смикнув себе за коротеньку, недавно відпущену борідку, рудими очима промацав клас.

— Хто новенький? — запитав, якимсь неприємно верескнувши.

Грюкнувши кришкою парти, встав один хлопчина, потім підвівся Тимко.

— Чий? — Лукан вступив у Тимка очі і зморщив червоний м'ясистий ніс.

Тимко сказав.

— Дивись мені, дурню, не вчитимешся — на воздухах висічу, — пригрозив Лукан.

Після цього він діловито потер руки і наказав:

— На молитву ставай!

Загрюкали кришки парт, зачовгали ноги, і діти повиходилили у прохід між партами.

— На коліна! Тобі, байбусе, окрему команду подавати? — звіврився на Тимка, який тупцював на місці, не знаючи, що йому робити.

Ще раз оглянувши з-під насуплених брів свою «отару», учитель закону божого відійшов убік і, повернувшись до класу спиною, але так, щоб одним оком бачити всіх, важко опустився на коліна. Побожно підвів хитрі руді очі до чорної дерев'яної ікони, на якій нелегко було розпізнати чорномазого бога, і поклав широкій, на всі груди, розмашистий хрест.

Невміло, без усякого бажання, з почуттям сорому і ніяковості, діти захрестилися слідом за ним. _

Жовте Луканове око, що пильно дивилось на ікону, все ж встигло запримітити, що білявий хлопчик зліва поклав зовсім нікудишній хрест.

— Куди ж ти лівою хреста кладеш, лівша чортова! — вигукнув розгніваний учитель, і його різка боляче вп'ялась в худенькі плечі хлопчика.

Дикий зойк сколихнув тишу.

— В куток! — наказав спокійно Лукан.

Тимко сплотив. Невже це все не привиділось йому?

А Лукан уже знову розмашисто хрестився.

— Отче наш, іже есі... — затаг він гугняво і тужливо.

Невпопад, мов галасливе вороння, повторювали за ним діти слова молитви, особливо натискаючи на ненависному «іже есі». Протягши особливо довго і звучно слово «амінь», Лукан підвівся на ноги. Діти, насторожившись, стояли на колінах, не наважуючись встати.

— Ану ти, лівша! — звернувся Лукан до хлопчика, що стояв у кутку.

Похнюпившись, той вийшов на середину класу.

— Ставай на коліна! Клади хрест! А ви всі повторюйте, ось так! — І Лукан показав, як треба правильно хреститись. Грізний учитель, закусивши злісно губу, йшов по класу, і різка упиалася в спину якогось непоправного грішника.

— Осли! Порозгускали вас у школі, безбожників. Перехрестили лоба не вмієте. Я вас навчу, як поважати святе писаніє!

«Ну, — думав Тимко, — чекай, я тобі таке «іже есі» придумаю, що й сам чорт такого не вигідає».

— Тепер повторимо молитву, — сказав Лукан, і плечі в учнів затремтіли, як в лихоманці. — Ану ти, бовдуре, давай «Отче наш», — звернувся до високого круглолицього хлопчика.

Не встиг хлопонець і десять слів сказати, як удар різки обірвав молитву.

— В куток! — лютував учитель. — Хіба так богу моляться? Ану ти, ворона! — звернувся потім до чорномазого низенького хлопця, що й справді чимсь нагадував вороненя.

Хвилини через двадцять половина класу, потираючи синці на спині, стояла у кутку.

Черга дійшла до Тимка.

— Ну ти, лобуре!

— Я не вчив цього, — понуро сказав він.

— Як не вчив? — здивувався Лукан. — А тут же чув? А мати тебе вчила?

— Не вчила.

— Ну то ось я тебе повчу!

Не послішаючи, Лукан рушив поміж партами до Тимка. Не встиг Лукан занести різку, як Тимко вже стояв у другому кінці класу.

— А, ти так! — прошипів розлючений Лукан і, вигинаючись, пішов на нього.

Тимко кинувся до дверей. А за ним — хто через вікна, хто через двері — випурхнули всі учні.

На цьому урок закону божого скінчився.

* * *

Тимко зупинився за школою. Хтось голосно плакав. Протиснувшись крізь гурт, Тимко побачив, що на землі сидів хлопчик, якого Лукан прозвав «вороною». Хлопчик обома руками обняв ногу, з якої цебеніла кров, і жалібно плакав.

— Хто його? — запитав Тимко.

— У вікно плигав. На склянку! — пояснив високий круглолиций хлопець.

— Хто плаче? В чому справа?

Учні повернулися на цей голос. До гурту підходила Любов Іванівна, спокійна, як завжди, усміхнена.

— Та ось... бачите... — пояснив хтось.

Учителька розкрила свій портфель, дістала звідти якісь баночки, вату, бинт.

— До весілля заживе, — пожартувала вона, перев'язавши хлопцеві рану.

Він заспокоївся і зашкандибав додому. Здалеку хлопчик в довгій темній материній корсетці справді нагадував воронення, якому підбили крило.

Підійшов Лукан. Був спокійний, ніби нічого й не сталося. Учні підозріло поглядали йому на руки, сторонились. Та він, мабуть, не мав більше наміру застосовувати різку, чемно привітався до вчительки і цілком мирно задав учням «домашнє завдання».

— «Отче наш» на завтра щоб знали на зубок!

Та вже на уроці Любові Іванівни учні забули за все. Тимко не вводив очей з учительки і відчував себе, як у справжній школі. Тихим голосом вона читала оповідання.

...Спустошене французьке місто. Наступають німці. В місті — голодні, налякані люди. Двоє французів-рибалок пробираються на річку.

Тимкові згадалися ті дні, коли вони з Савою і Мишком тихими літніми ранками йшли на річку, як стрибали їх гусячі поплавці по дрібних ранкових хвилячках, як, виблискуючи сріблом, звивалась риба, впіймана на гачок.

...Двох рибалок впіймали німці. Ось вони стоять, перелякані і зніяковілі, перед німецьким офіцером; на землі б'ється в неретку впіймана ними риба. Гримлять постріли, невинні рибалки падають додолу.

Тимко бачить — пробіг лугом і впав на землю Сава, бачить на шворці його матір. На очах Тимка блищали сльози.

— Діти, це оповідання із французького життя письменника Мопассана. Хто перекаже зміст?

Учні мовчали.

— Не зрозуміли, мабуть?

Піднявся круглолиций.

— Як тебе звуть?

— Микола.

— Добре. То ти перекажеш нам зміст?

— Я можу... Але хочу спитати...

— Що тебе цікавить, Миколо?

— Чи перемогли тоді німці французів?

Вчителька на якусь хвилинку задумалась, здавалось — розгубилась. Десятки допитливих дитячих очей впилися в неї.

— Спочатку перемогли, але потім їх звідти вигнали, — сказала учителька поспішно. Потім додала: — Але ми з вами політикою не цікавимося. Ми просто учимося... Переказуй, Миколо, зміст твору!

У Тимкових очах учителька виросла до неба. «Та це ж своя, радянська вчителька! — думав він. — Політикою не цікавиться, а читає, бач, які оповіданнячка!»

На перерві Тимко здружився з Миколою.

— Загарбників завжди били! Зарвуться, а потім їх і поб'ють, — прошепотів він.

— А ти звідки знаєш? — недовіжливо спитав Микола.

— З історії, — сказав Тимко.

На уроці письма Любов Іванівна роздала учням по аркушику паперу, одного хлопчика викликала до дошки. Продиктувала:

— «Наближається велике свято».

Микола засовався на парті, прошепотів до Тимка:

— Через п'ять днів Жовтневі свята.

Тимко був упевнений, що не про підмети й присудки нагадувала Любов Іванівна учням, а саме про це велике, важливе...

Вона диктувала речення за реченням, але учнів уже не покидала думка про наступне свято.

Афіноген Павлович без жодного вступу наказав розв'язати кілька прикладів, потім диктував із старезного задачника в рудій картонній оправі задачу. Хтось комусь продав з своєї

кравлиці оптом кілька штук сукна, багато аршинів ситцю і в додаток скількись пудів і фунтів чаю...

Перед Тимковими очима ці «хтось», старі і запорошені, перекидались аршинами, шелестіли ситцем, принохувались до пачок чаю, що зацвів на темних полицях. Він смачно позіхнув.

Та ось учитель поклав на стіл задачник. Він диктував задачу з пам'яті.

— В одному селі було п'ятсот дворів. Хтось спалив чотириста двадцять дворів. Треба взнати, який процент дворів уцілів у цьому селі.

Тепер цей «хтось» не був старий і запорошений. Живим і відчутним він виступив на шкільний ганок, у високому кашкеті, з червоним обличчям і олов'яними очима, тупо глянув на Тимка, пожував у сухих губах сигарету, виплюнув просто перед себе.

Це був він — той, хто спалив Тимкове село.

Уроки Любові Іванівни й Афіногена Павловича стерли з пам'яті страшний урок закону божого.

У МІСТІ

На товарній станції стояв крик і гамір. З усіх усюд згонили сюди худобу, свиней, овець, везли у великих ящиках курей. Худоба ревла, свині верещали, вівці мекали. Перекриваючи увесь цей гамір, викрикували німці, галасували поліцаї.

Василько, що прибув сюди з дідами, яким староста доручив здати на станції худобу, довго спостерігав усю цю біганину. Похмурым поглядом проводив у вагони сірих українських волів і корів. Потім неквапливо рушив до міста.

Проходив знайомими вулицями і не впізнавав їх. Місто стало непривітним, сумовитим і малолюдним. Василько навмисне пішов тією вулицею, де стояла середня школа, в якій він учився. Ще здалеку побачив, що біля під'їзду школи снували фашисти.

Василько перейшов на другий бік.

Почував себе неспокійно: так і здавалось, що всі погляди прикуті до нього, що вже всі догадуються, хто він і чого прийшов сюди. Відчував чиїсь проникливі очі на своїй потилиці, мов хтось ішов за ним назриці. Примушував себе не оглядатись, але острах і цікавість перемагали обережність. Він час від часу інстинктивно повертав назад голову, але нічого підозрілого не помічав.

Вийшов на центральну вулицю, якій окупанти вже встигли дати свою назву. Тут було людніше. Походили пихаті офіцери, вужами вигинались перед ними, хвацько козиряючи, поліцаї.

Кілька хлопчаків, що сиділи просто на землі, підбгавши ноги, голосно, навперебій закликали перехожих почистити взуття.

— Чистим, чистим, натираєм!..

— Чорний і жовтий крем, вакса вищого сорту!..

— Чисти щоденно взуття — веселіше буде життя!

Василько рік прожив у місті, а ніколи не чув таких вигуків, не бачив хлоп'ят за цією роботою. Придивлявся до них. Хлопчаків вправно перекидали в руках щітки, часом лаялись. Один з них видався Василькові знайомим. Був це низенький хлопчина з чорними, як чобіт, руками, з плямами вакси на обличчі. Коли Василько порівнявся з ним і той підвів на нього очі — вони впізнали один одного. Василько поспішно відвернувся. Удав, що не пізнає його. Але той голосно покликав:

— Ваську! Ти чого ж загордів? Старих друзів не впізнаєш? Здоров!

Василько спинився:

— Здоров, Сергію!

Чистильник чобіт уже підвівся на ноги, підійшов до нього. На Сергійкові була не по зросту велика, засмальцьована фуфайка, здоровенні солдатські черевики і ще шкільний зім'ятий картузик. Вони вчилися в одному класі. Сергію був найменшим у класі, але найбільшим пестуном.

— Ти звідкіля, селюк, тут узявся? — спитав він, тиснучи Василькові руку.

— А хіба що? Тобі тільки бути в місті? — добродушно відповів Василько.

— Хай воно провалиться, це місто. Це — гроб! Істи, браток, чортма. День чистиш — кусня хліба не купиш. Та й то просяного. У вас там, мабуть, на селі рай?

— Приходь, побачиш. У нас там булка з маслом...

— Ех, булка...— зітхнув Сергій.— Це оті чорти пузаті її їдять.

Він покосився на офіцерів, що поважно проходили тротуаром.

Василько запитливо глянув на Сергія — чи хизується перед ним, чи справді ненавидить фашистів? Та в Сергійкових очах, що яскраво блищали на худому замурзаному обличчі, стрибали вогники справжньої, невіддробленої ненависті.

— Ну, як живеш? — запитав знову Сергію.— Призвичаївся до нових порядків?

— Призвичаївся,— зітхнув Василько.— А ти що ж, до школи не ходиш?

— А ти не бачив школи? — ожив Сергію.— Жандармерія там. Парти побили, бібліотеку спалили.

— То, значить, чоботи німцям чистиш? — запитав Василько,

Сергійко відчув у тих словах нотку зневаги, але зовсім не образився.

— Чищу! Мати, брат, хвора. З голоду здохнеш. Хоч вовком виї. На моєму місці кожен би чистив.

І в цих словах Василько відчув докір і скаргу.

Помовчали.

— Ну, я піду,— заспішив Василько, згадавши, що не час точити теревені, хоч і зустрівся із товаришем.

— Уже йдеш? — жалібно спитав Сергійко. Він навіть руку простяг до Василька, ніби хотів затримати його ще хоч на хвилинку.

Василькові стало шкода товариша. Тільки тепер по-справжньому розгледів його змучене обличчя, примітив неспокійний погляд. І згадався колишній веселий і невгамовний Сергійко. Хотілось допомогти чимсь товаришеві. Зрештою він може бути хорошим другом у боротьбі, а може, вже й бореться. Бач, якими очима дивиться на німців... Але як йому скажеш про це? У такому ділі краще помовчати, придивитись більше.

— Приходь на село! Тепер багато ходить з запальничками. Допоможемо...

Сергійко зітхнув:

— Ех, коли б мати звелась на ноги, то я б...

Помітивши, що Василько збирається йти, він поквапливо сказав:

— Чекай! Проведу тебе трохи.

Він склав своє чистильне господарство в ящик, доручив наглядати сусідові і догнав Василька.

— Чистимо,— сказав він і хитро примружив очі.

Василько зрозумів: якась думка мучила Сергійка. Товариш хотів сказати щось і, мабуть, не зважувався, лише дивився таким винуватим поглядом, ніби зробив якийсь злочин.

— Ну, що ж, коли треба...— сказав Василько без осуду.

Та очі Сергійка спалахнули гнівом:

— Треба! Ти думаєш, Сергій продався, чоботи німцям лиже? Бачу, ти так думаєш...

Потім тасмниче зашепотів:

— Так знай же, як ми чистимо,— тільки дивись, не будь шкурою.

— Та що ти! Думаєш, я...— образився Василько.

— Нічого я не думаю, тільки тепер держи язик за зубами. Так знаєш, як ми чистимо? Наші руки знати. Почистимо чоботи, а вони через два-три дні потрїскаються, стануть як попечені. Якби всі так чистили — Гітлер не настачив би чобіт своїй армії.

Василько з захопленням дивився на друга.

— І не боїтесь?

— Чого?

— А коли довідаються?

— Ми знаємо, кому як чистити. Тим, що в місті, чистимо посправжньому, хай їм чорт... А от тим, що проїздом...

— А звідкіля знаєте, що проїздом?

Сергій хитро примружив око.

— Ну, брат! Ми знаємо, чим кожен з них дихає!

«Обов'язково розкажу про Сергійка секретареві райкому»,— подумав Василько.

Розстались вони, як близькі друзі.

— Ти їм там теж не давай життя, Васильку! — порадив на прощання Сергій.

— Та в нас там їх нема, — наївно відповів Василько, не виказавши жодним словом своєї таємниці. Прощаючись, пообіцяв: — Я в тебе, Сергію, обов'язково буду! Принесу щось їсти.

Пройшовши ще кілька кварталів, Василько зупинився перед входом до крамниці, на якій красувалась мальовнича ввіска: «Музикальні інструменти. Комісійна крамниця пана Кузьменка І. Д.».

Серце швидко билось, обличчя розчервонилось. Він схопився за двері, щоб не впасти від хвилювання. Тут вирішувалась доля його першого завдання.

І вже спокійно увійшов до крамниці. На нього ніхто не звернув жодної уваги. Хлопець почав оглядати інструменти, виставлені на комісію. Тут були великі й малі баяни, різних марок акордеони, скрипки, гітари, балалайки, навіть губні гармошки. На кожному інструменті була вивішена табличка з такою ціною, від якої ставало моторошно.

За прилавком стояли двоє: невеличкий круглий чоловічок у старомодній жилетці з золотим ланцюжком від годинника через увесь живіт і в пенсне з золоту оправою; другий був високий, чорнобородий, років п'ятдесяти.

Василько полегшено зігхнув: було все так, як описував йому секретар. Звертатись йому треба було до кругленького чоловіка.

Виждавши момент, коли той приблизився до нього, Василько, неспокійно поглядаючи на один з баянів, глухим голосом спитав:

— Дядю, скільки коштує цей баян?

— Хіба ти, парубче, не вмієш прочитати?

— А знижки цін не передбачається? — тамуючи подих і пильно дивляючись в очі продавця, запитав хлопець.

Очі продавця звузились за скельцями пенсне, пильно і проникливо дивились на Василька, потім, ніби ненароком, скосились на покупців. Нарешті він промовив:

— Поки що нема наказу.— Потім голосно запитав: — Який баян бажасте ви, молодий чоловіче?

— Мені батько дав десять тисяч марок на костюм, а я дуже хочу бути музикантом.

— А грати, молодий чоловіче, ти вмієш?

— Дядько Микола грає добре.

Чоловік у пенсне був зовсім задоволений.

— Тоді гратиме й племінник. Але, на жаль, немає в нас тут на таку ціну баянів. Прийдете завтра, я принесу з майстерні.

Василько вже опанував себе. Розмова пішла саме так, як це передбачив секретар ще в Соколиному бору. Впевнено і спокійно сказав:

— Я не можу завтра, я з села. Коли б сьогодні...

Чоловік задумався:

— Не знаю, що з вами робити. Антоне Івановичу! — покликав він чорнобородого.— Проведіть, будь ласка, молодого чоловіка в майстерню. Покажіть йому баян на десять тисяч.

— Гарзд!

Бородатий мовчки вийшов з-за прилавка. Василько ледве встигав за ним. За всю дорогу вони не перекинулись жодним словом.

Нарешті бородач звернув у під'їзд. Прошли потім через залисте багноюю подвір'я і ввійшли в будинок, почорнілий від часу. На одному з поверхів бородатий спинився. Тут було темно й вогко, як у льоху, тхнуло цвіллю. Обережно тричі стукнув у двері, потім через якусь хвилину ще раз. Було тихо. За дверима зачовгали чийсь ноги, старечий голос запитав, хто прийшов.

Двері відчинились. На порозі стояла бабуса. Здивованим поглядом оглянула хлопця, стримано відповіла на його несміливе привітання.

Вони ввійшли. Стара і бородатий десь зникли. Василько залишився сам. Все було таке таємниче і незвичайне, що він почав навіть непокоїтись. Стояв серед напівтемної кімнати, яка, мов церква, була вся заставлена різного калібру іконами. Прислухався до приглушених голосів за дверима. Ставало моторошно.

У дверях з'явився бадьорий дідусь з веселими очима. Він був одягнений у простий робочий костюм, витертий на ліктях і колінах.

— Здрастуй, синок! Ну-с, яким вітром прибув з вирію? — Голос дідуса був теплий, ласкавий.

— Північним вітром, дідусю! — весело відповів Василько.

Дідусь потиснув йому руку, запросив сідати.

— Ну-с, як там секретар, Іван Павлович наш?

— Воює. Привіт передає вам.

— Спасибі. Довго не було чувати. Де лист?

Василько лише тепер згадав, чого прийшов. Поспішно дістав ніжик, розпорів ріжечок свого піджака, дістав невеличку пидулку. Вона вся була списана якимись цифрами. Передав дідусеві.

— А на словах Іван Павлович переказав: потрібні батареї для радіо.

— Гаразд.

Дідусь підвівся.

— Посидь тут, відпочинь... Петрівно! — гукнув він.

На порозі стала бабуся, що мов вартувала тут за дверима.

— Побалуй чимсь сінка,— наказав дідусь і вийшов.

Бабуся мовчки, наче глухоніма, поставила перед ним склянку напівхолодного прозорого чаю, поклала шматок хліба.

Лише через годину з'явився дідусь і передав йому записку. Допомагаючи зашити її в піджак, повчав:

— Прийдеш удруге, зайді в крамницю до Антона Івановича. Не обзивайся і словом. Він сам вийде і піде вперед, а ти назирці за ним. По батареї прийдеш через тиждень.

Прощаючись, дідусь потис Василькові руку і порадив:

— Головне — будь обережний і язик за зубами!

Через хвилину щасливий Василько вийшов на вулицю.

ДЯДЬКО ПАВЛО

День видався вітряний. Зранку яскраво світило сонце, а потім закуталось у хмари, лише час від часу просвічуючи крізь них, мов крізь матове скло.

Був день Великого Жовтня.

У Соколиному бору зібрались усі діти. Крім Василька, Мишка й Тимка, тут були Софія з Марійкою, шкільний приятель Тимка — Микола, двоюрідний брат Мишка — Альоша із своїми товаришами. Зібралося чоловіка з дванадцять.

Діти вирішили по-справжньому відзначити своє свято. Таємне святкування їм дуже подобалось. Вони згадували, як колись, до революції, збирались на маївки революціонери, як їх розганяла і заарештовувала поліція, як їх засиляли в Сибір, кидали в тюрми. Діти пишались тим, що тепер вони діють теж так, як колись більшовики.

Мітинг вирішили провести в лісі, бо, хоч як поважали хлопці своїх друзів, таємниці про землянку нікому не відкривали.

Зупинились на невеличкій галявині, звідки було видно річку, широкі луки, вкриті зеленим килимом прибитої морозом отави.

Почували себе особливо урочисто. Заздрісно дивились на Мишка й Тимка, що на загальне здивування з'явилися на свято в піонерських галстуках. Одна лише Софійка не заздрила. Вона сміялась темно-синіми оченятами, наче у неї була своя таємниця. І тільки тоді, коли всі вмостились на промерзлій землі, вона дістала з-за пазухи червоний пакунок. Це була її червона хустина. Та коли вітер сколихнув полотнище і розпростав його, перед очима здивованих глядачів спалахнули слова:

«Смерть німецьким окупантам!»

Софійка одразу виросла в очах юних підпільників.

— Оце так!

— Ото молодець!

— Ну й Софійка!

З усіх боків чулись захоплені вигуки, а Альоша вже вирізав берізку на древо для прапора.

Василько сьогодні мав урочистий вигляд. Одягся в новий сирій костюмчик і був акуратно підстрижений. Красиві чорні з нозолотою очі горіли, як зорі, на смуглявих щоках грав рум'янець, на рівний лоб лягли дві ледве помітні зморшки. Зняв кашкет.

— Товариші! — сказав він схвильовано. — Дорогі товариші! Партизани і партизанки! — повторив урочисто. — Цього року ми зустрічаємо велике свято не так, як зустрічали колись. Ворог топче своїм брудним чоботом нашу землю, руйнує наші села і міста, розстрілює і вішає наших людей.

Довго й палко говорив Василько. І кожне його слово тривожило й хвилювало, глибоко западало в юні серця, дарма що все сказане Васильком було добре відоме кожному із слухачів.

— ...Ми — молоді громадяни Радянського Союзу. Нам безмежно рідна наша Вітчизна, ми теж повинні боротись за її честь і волю. І ми вже боремось. Ми можемо сказати Червоній Армії, що ми теж воїни...

Він палко закликав ще більше мститися ворогові, ще більше допомагати своїм старшим товаришам — партизанам.

— ...Нас ніколи не забуде Вітчизна. Вона врятує нас із страшної неволі!

Після Василька виступив Альоша і заявив, що він і його товариші знайдуть ще більше зброї, і дуже просив познайомити їх із справжніми партизанами.

Потім почав говорити Тимко. Та не встиг сказати й трьох слів, як нараз в лузі зачастили постріли.

Луками, обминаючи озеро, в напрямі до лісу бігли, низько пригинаючись, час від часу падаючи на землю і відстрілюючись,

два чоловіки. У Василька стиснулось серце. Сумніву не було: то поліція і німці гнались за партизанами.

— Спокійно! Сховайте прапор!

Він наказав усім, крім Мишка й Тимка, поодинокі йти з лісу. Софійка було запротестувала, та Василько кинув на неї такий погляд, що вона зразу ж ображено стиснула повні, як стиглі вишні, губи і зникла в гущавині.

— Шкода, що нема в нас зброї,— мовив Василько, згадавши, що всю зброю вони віддали партизанам.

Тамуючи подих, друзі слідкували за втікачами, які прямували до лісу: тільки тут вони могли врятуватись. Партизани напружували всі сили, але й погоня не відставала. Ось один із втікачів скинув з себе якусь одежу — плащ чи пальто.

— Ой, один упав! — перелякано прошепотів Тимко.

— Відстрілюватиметься,— сказав Мишко, не вірячи в те, що той може не підвестись.

— Він не рухається.

— Вбили гади! — з болем прошепотів Василько.

— Дивіться, дивіться, другий повернувся до того...

Той, що біг, схилився над товаришем. Перевернув його. Взяв гвинтівку вбитого.

Підвівся, вистрілив кілька разів і знову побіг.

— Він шкутильгає,— помітив Мишко.

Партизан ішов, важко шкутильгаючи, інколи обертався назад, припадав до землі, стріляв по переслідувачах.

Фашисти і поліцаї вже не стріляли. Вони розмахували руками, потім почали розтягувати півколо, притискуючи втікача до річки.

— Хочуть взяти живого,— догадався Василько.— А може, той партизан — Іван Павлович, що йшов до нас на побачення.

«Врятувати! За всяку ціну врятувати!» — думав Василько.

— Човен! — вигукнув він, згадавши, що тут поблизу в прибережній осоці стояв його рибальський човен.

Стрімголов, обдираючи обличчя й руки об колюче ожиння, хлопці мчали схилом гори до річки.

Вже були на половині дороги, коли Василько побачив, як партизан спинився перед річкою, вражений непередбаченою перешкодою.

Тісним колом наближались вороги.

«Швидше!» — мало не крикнув Василько, але в цей час партизан, нарешті зважившись, кинувся у холодну річку. Над ним піднялися олов'яні бризки.

Хлопці, маскуючись в густих кущах дубняка, збігли на берег.

З протилежного берега зачастили постріли, у лісі свистіли кулі. Фашисти і поліцаї, безумовно, не бачили хлопців і стріляли навмання.

Поблизу зашелестіло листя дубняка, тріснула гілка, долинув тихий стогін. Поранений партизан був на цьому березі.

Василько виліз на узлісся, обережно пробрав листя, глянув на річку. Він побачив гітлерівців і поліцаїв, що збились до гурту, розмахували руками, вказуючи то на ліс, то на річку. Жоден з них не насмівся ступити в крижану воду. Чим далі вони відходили, тим спокійніше ставало на серці. «Пішли, мабуть, в обхід»,— подумав Василько.

Знову десь зовсім близько почувся стриманий стогін. Подавши знак хлопцям, щоб сиділи тихо, Василько почав пробиратись до партизана. Був обережний, бо розумів, що той може прийняти його за поліцая і буде стріляти. Хлопець обережно пробрав листя і побачив руку з пістолетом. Вона безсило лежала на землі. Обличчя людини було сховане між руки. Мокре волосся на голові злиплося.

Василько боязко покликав:

— Дядю!..

Невідомий, мабуть, не почув.

— Дядю! — вже голосніше покликав хлопець.

Поранений здригнувся і підвів голову. Він, мабуть, думав, що йому вчулося.

Тамуючи биття серця, Василько заговорив:

— Не бійтесь, дядю, я свій — партизан.

Поранений глянув на хлопця мутними очима.

— Ти... хто? — нарешті вимовив він.

— Я Василько... партизан. Тут зі мною ще Мишко й Тимко — піонери. Ми святкували Жовтень і побачили, як вас фашисти і поліція...

— Де фашисти? — простогнав поранений.

— За річкою. Пішли, мабуть, в обхід.

За кущами з'явилися Мишко з Тимком — їх піонерські галстуки червоніли, мов кетяги стиглої калини. Очі пораненого стали вогні.

— Виручайте, піонери!

Весь мокрий, він лежав у високій пожовклій траві. З правої ноги лилась кров, розливаючись по промерзлій землі.

— Ногу перев'язати... води... — шепотів поранений, довірливо дивлячись на своїх нових друзів.

— Зараз, зараз!

Але перев'язати рани не було чим. Ні бинта, ні вати. Недовго думаючи, Василько зняв свою святкову сорочку, роздер її на до-

вгі смужки. За вказівками партизана хлопці перев'язали рану, наклали джгут, щоб спинити кров.

Поранений весь тремтів. Він втратив багато крові, тіло від купання у крижаній воді посиніло. Затиснувши зуби, щоб не стогнати, він важко підвівся, сів.

— Жаль гвинтівок, залишились у воді, — сказав він.

— Нічого, дядю, ми витягнемо, — запевнив Василько.

— А ви партизан? — запитав Тимко.

— Партизан.

— Ви від нашого командира, Івана Павловича? — поцікавився Василько.

— А ви його знаєте? — здивувався поранений.

— Івана Павловича? Та ми його партизани!

— Я не від нього, а до нього. — В очах партизана блиснула іскра надії.

— А як вас звати?

— Павло. Павло Сидорович.

— Павле Сидоровичу! Тут лишатись небезпечно. Поліція може шукати. А в нас тут у лісі землянка. Ми вас перенесемо туди. Там буде безпечно, тепло, ви зігрієтесь і швидко видужаєте.

Павло Сидорович ледве помітно всміхнувся.

— Я у вас, хлопці, гість.

З великими труднощами перепроводили пораненого в землянку. Поклали на м'якому снізі, нагодували хлібом і сушеною рибою.

Тепер поранений зрозумів, що він врятований. Швидко зігрівся і заснув неспокійним сном.

Хлопці радилась.

— Треба бинт, вату, йод. Але де дістанеш? — бідкався Василько.

У Тимковій голові сплив спогад: Любов Іванівна перев'язує ногу хлопчиків, якого Лукан назвав «вороною».

— Я дістану! — впевнено сказав він.

НЕОБЕРЕЖНЕ СЛОВО

Народна приказка — сім'я не без виродка — видно, була складена про сім'ю старого Ткача. Батько був поважний та шанований чоловік, роботяга, яких на світі мало, і брати вийшли в справжні люди; лише один Микола був незвичайний.

— Мов хто підкинув, — скаржився батько.

У школі Микола вчився погано. Голова була в нього, мов обух у сокири: ніяка наука туди не лізла; зате був таким забіякою, що

всі діти на кутку плакали від нього і боялись, як вогню. Підріс — почав красти, хуліганити. Так допік батькові, що той одного разу сказав синові: «Або ти з дому, або я піду світ за очі».

Микола ще трохи покрутився в селі, вчинив не одну крадіжку, мав бути притягнений до суду, але раптом зник із села.

Два роки не було про нього чутки, а тільки-но вступили в село німці, Микола вже був тут. І зразу пішов у поліцію, ще й старшим.

Поліційний участок був у сусідньому селі, і поліцаї лише зрідка наїздили. Відколи Ткач побачив учительку, почав бувати в селі все частіше.

Сьогодні теж, випровадивши поліцаїв у Соколинний на розшуки партизана, зайшов до неї.

Безперервно курив німецькі сигарети і поважно, мов справді був неабиякою особою, оповідав:

— Запримітили їх ще здаля. Я спочатку й не туди, що то партизани. Думав, рибалки на озері. «Ану,— кажу поліцаям,— перевірити — і рибу сюди». Поліцаї — на озеро. А вони — стріляти. Еге, думаю, тут не те. «За мною!» — скомандував я тоді. Догнав одного — бац! Перевернувся. Другий тікає. Я напіраю до річки. Пригнав, як зайця. Він став над водою — руки вгору. Я згарячу — бац! Він у воду. Погарячився. Було б живим у гебіт припровадити — більша нагорода була б. За партизанів не скупляться. Ну й так пуд солі буде, а може, ще й чин вищій. Чого ви задумались, Любов Іванівно?

— Я думаю: як можна бути таким жорстоким?

— Як жорстоким?

— Ви вбили двох людей.

— Ге, хіба двох! Я вже вбив — дай боже кожному! Ось цією рукою... — Ткач підняв угору здоровенний, увесь у рудому ластовинні кулак. — Оця рука вже відправила на той світ... не лічив скільки! І не страшно.

Любов Іванівна закрила руками очі.

— Ви знаєте, Любов Іванівно, убити людину — все одно, що муху. Наставив ліворвер, натиснув на спуск, бац — і нема. Мене, коли треба, спеціально запрошують.

— Пробачте, але я не можу цього слухати. Це... нестерпно!

— Нічого. Служили б у поліції — звикли б.

Надходив вечір. У кімнаті сутеніло, а він сидів. Любов Іванівна нетерпляче позирала на вікна. Потім встала:

— Пробачте, але в мене ще робота.

— Яка там робота. От у нас робота! Та й то я для вас, так би мовити...

— У мене завтра уроки, маю ще готуватись...

— І не обридла вам ще ця школа? Для такої, як ви, не в школі б...

— Звичка. Учитель без школи — як риба без води.

— Все збираюсь поговорити з вами сурйозно. Та якось не той... боюсь, що, може, ви теє... Хоч, правда, за мене вже кожна дівчина пішла б, я тепер не той, що колись...

Любов Іванівна підвела на полицяя очі: зацікавлення і гнів світились у них. Та він нічого того не помітив.

— Час уже, знаєте, Любо... Іванівно, приставати до свого берега. Роки вже в мене такі, людина я зараз забезпечена, поважна, може, ще їй далі по чнву піду. Час уже їй про сім'ю подумати. Я хочу вам сказати просто. Багато я бачив різних... ну, одним словом, але щоб кохати кого, то зроду-віку. Ідіть за мене заміж — як вареник у маслі купатиметься!

— Що ви, що ви! — вжахнулась учителька. — Ви таке говорите. Я з вами по-дружньому, а ви...

— Ви скажіть мені одверто, бо я кажу це сурйозно. Давайте ударим по руках — і точка.

Він піднявся, став проти зблідлої і гнівної дівчини.

— Ідіть собі. Я повинна до уроків...

— Ну, то по руках?

— Потім, потім... Ви ще мене не знаєте, я вас теж не... не зовсім.

— Мені не треба знати. Я бачу. Ви мені по норову — і все. Більше ні на кому не буду женитись.

— Ви таке говорите!.. Мабуть, усім те саме говорите. — Вона примусила себе навіть усміхнутись.

— Ви не вірите? То знайте ж: моє слово — закон! Я піду, але ще прийду. Коли вже вирішив одружитись, то я одружусь. А вийдете за мене, Любо, — не пропадете, як вареник у маслі купатиметься.

Сяк-так вона його спровадила. Сіла за стіл, закрила руками лице.

Відколи з'явився тут Ткач, навіть її господиня стала певпізпанна. Дивилась на Любов Іванівну такими очима, ніби вчителька теж разом з ним стріляла людей. Все частіше натякала, що їй хата в неї тісна, і холодно буде взимку, даючи цим зрозуміти, що слід забиратись учительці з її чесного дому.

Скригнули двері. Напевне, господиня повернулась. Любов Іванівна не підвела голови.

— Добрий вечір!

На порозі стояв хлопчик, ніяково бгаючи в руках картузик.

— Добрий вечір!

Йй стало легше на серці.

— Чого ти хочеш? — Вона ніяк не могла згадати імені цього учня.— Як тебе звуть?

— Тимко.

Він не знав, з чого почати. Учителька помітила його розгубленість.

— Підійди ближче. В чому справа?

— Мати,— почав Тимко, запинаючись,— порубали ногу. Рубали дрова й... Вони дуже просили у вас йоду, бинта й вати.

Ткачеві розповіді важким каменем лягли їй на душу, і вона була рада нагоді вийти між люди.

— Я піду з тобою.

Тимко розгубився.

— Ходімо! — сказала вона, нашвидку одягаючись і взявши в руки портфель.

— Але ж ми... в нас немає хати...— не рушив з місця Тимко.

— То й що ж? Нема нічого дивного. Пішли, поки не дуже пізно.

— Я просив би, коли б ви дали... я б уже сам...

— Теж мені лікар! Ходімо!

— Пробачте, але я... сказав не те. Не матері все це треба. Я обдурив. Одному чоловікові...

— Кому?

— Я не можу сказати.

Любов Іванівна допитливо глянула йому у вічі.

— Що ж із тим чоловіком?

— Його поранили.

— Фашисти?

— Еге.

— То чого ж ти мовчиш? Ходім швидше.

Вона пригадала розповідь Ткача. Була впевнена, що прихід хлопця зв'язаний саме з цим.

Мов приском обсыпало Тимка: він уже шкодував, що прийшов саме сюди, а ще більше шкодував, що необережно проговорився...

— Я нічого не знаю,— понуро сказав він.

— Ти мене боїшся?

Він глянув їй просто у вічі.

— Не боюсь. Але це велика таємниця.

— Та ти ж її відкрив.

— Ну й що? — І в його погляді засвітився сердитий вогник, неначе вчителька була винна в тому, що він так по-дурному проговорився.

— Як що? Я можу зробити все.

— Нічого не зробіть. По шматку мене ріжте, більше нічого не знаю... і... не скажу.

За вікном почулись кроки. Потім хтось увалився у двері. Це був старший поліцай. На кого завгодно міг чекати Тимко, але не на нього.

— То я зайшов нагадати: договір дорожчий від грошей...— почав поліцай.

Тимко відступив до дверей.

— Почекай, почекай! — розгубилась учителька. І, коли Ткач підійшов до столу, шепнула хлопчику: — Тимку, бери ось мою сумку, я зараз іду за тобою.

Тимко блискавкою вилетів з хати...

Збентежений і пригнічений горем, сидів він у землянці. З плачем розповідав про все, що сталося.

— Я думав — вона своя, радянська. Книжки такі читала, а до неї поліцай.

— Дурень ти! Першому стрічному став би базікати ще,— кар- тав товариша Мишко.

Хлопці так дружно і гаряче нападали на вбитого горем Тимка, що не помітили, як прокинувся Павло Сидорович і прислухався до їх розмови.

— Як її звуть? — запитав застудженим голосом.

— Любов Іванівна.

— З якого села?

Василько сказав.

— Негайно... негайно її сюди...— прохрипів хворий і непри- томний повалився на сіно.

ШЛЯХИ ЗІЙШЛИСЬ

Зранку було морозно, в небі жодної хмаринки. Земля, оголені дерева, покрівлі будівель за ніч вкрилися сріблястою памороззю. А вдень посупули важкі снігові хмари, пішов сніг — спочатку дрібні, круглі крушинки, а потім великий, лапятий.

Вже з годину чекав Тимко за селом, під старою вербою, на Любов Іванівну. Вечоріло, а її не було.

«А що, як вона?..— думав хлопець.— Та не може бути тако- го! — відгонив від себе настирливі сумніви.— Павло Сидорович наказав привести її просто в землянку. Значить, вона своя...»

Але Тимка все ж турбувало знайомство її з поліцаєм.

«А що, як Павло Сидорович сказав це в гарячці? Він же поранений... А може, вона була своєю, а тепер...»

Хлопцеві не хотілось вірити в погане.

А що, як вона зараз з'явиться з поліцією? Ну й хай... Тоді все одно він нічого не скаже. Стерпить усе, не випустивши й пари

з вуст: найжорстокіші катування не вирвуть у нього жодного слова... Він помирає... І жаль самого себе, і гордий він, що жив таким на світі...

Здається, хтось іде. Справді, якась постать, розсуваючи снігову завісу, наближається, зростає. А може, то поліцай?

Ще мить — і Тимко зітхає вільно, радісно: він впізнає вчительку. Всі сумніви, побоювання зникають. Він весь проймається довір'ям до неї: була б не своя — не вчила б так у школі!

Любов Іванівна поспішала. Вона розчервонілась, очі сяяли щастям.

— Пробач, Тимку! Затрималась через того рудого чорта. Ледве випроварила. Ну, хай чекає поліцай нещасний! — Очі їй спахнули гнівом.

— А я й нічого... стою собі під вербою, час минув непомітно, — говорив Тимко, забувши усі свої недавні переживання.

— Пішли! — наказала вчителька, і вони рушили до лісу.

...Павло Сидорович уже не спав. Ятрилась невміло перев'язана рана. Уві сні був неспокійний: в голову лізли кошмарні видіння; він кричав, лайвся і швидко прокидався, просив води. Його палило.

Василько мовчки виконував усі бажання пораненого, тоскою дивився на людину, що відразу стала такою рідною. З нетерпінням чекав приходу вчительки. Здавалось, минула ціла вічність...

Нарешті вони прийшли. Спочатку в землянку прослизнув радісний, розчервонілий на морозі Тимко, а за ним — здивована й зацікавлена Любов Іванівна.

Павло Сидорович звівся на лікоть.

— Любо!

— Хто це?

На Любов Іванівну дивились запалені хворобою великі блискучі очі. Обличчя було незнайоме: гострий ніс, щоки, зарослі до самих очей чорною бородою.

— Не впізнаєш! — Хворий всміхнувся самими очима. Щось до болю знайоме було в тому усміху.

Вона наблизилась до пораненого і мало не скрикнула від радості.

— Павле Сидоровичу! Що з вами? — Вона рвучко обняла пораненого за шию, поцілувала в бліде чоло.

— Нічого... нічого особливого... — Він теж поцілував дівчину. — Жива?

— Все гаразд, Павле Сидоровичу. Але що з вами? Стільки чекала, і, нарешті, така зустріч...

— На живій кості м'ясо наросте. Поранили, гади! Якби не хлопці — був би загинув.

Павло Сидорович тепло глянув на хлопців, що спостерігали цю сцену.

— Молодці у вас хлопці! — похвалив він їх.

— Я навіть не думала, що маю таких сусідів.— І враз схамулась: — Та про це потім. Покажіть рану. Температуру міряли?

Вона заходилась біля хворого, як досвідчений лікар.

— Таки дочекалась. Якби ви знали, Павле Сидоровичу, яка це мука бути без своїх! До школи взялась.

— Розповідали хлопці.

Він заскреготів від болю зубами, коли Любов Іванівна зірвала вквіпілу в рану ганчірку.

— Потерпіть, рідний, потерпіть...— лагідно співчутливим голосом заспокоювала Любов Іванівна.

— Нічого, — хрипів крізь зуби поранений.— Не зводити. Роби, Любо, своє. Так, кажеш, не запідозрювали?

Щоб заглушити біль, Павло Сидорович навмисне заговорив про інше.

— Староста викликав. Хотів у поліцію. Та коли прочитав документ — освоївся. А тепер уже зовсім вважають за свою. Старший поліцей навіть почав свататись,— додала вона стиха.

— Ой!

— Боляче? Потерпіть, потерпіть, я зараз...

— Нічого. Прозівав він наречену!

Руки її завмерли, і вона запитливо глянула в очі:

— Невже більше туди не повертатись?

— Нема потреби. Любов Іванівна Зарецька свою роль виконала і з цього часу знову стає Любов'ю Іванівною Іванчук.

— Яка я рада! — захоплено прошепотіла дівчина.

— Сидоренко був?

— Прислав чоловіка. Кілька разів. Турбується дуже... Швидко буде тут.

Василько здогадався, про що йде мова. Він тепер цілком зрозумів, що вчителька була зв'язковою.

Любов Іванівна перев'язала рану і дала Павлу Сидоровичу якісь порошки.

— Тепер видужуйте.

— Дякую. Мене не візьме уже... а от товариша...— В голосі пораненого бриніли нотки жалю й туги.

— Як там наші? Микола Петрович?

— Загоном командує.

— А обком?

— Підпільний обком теж там.

— Чому ж так довго не було нікого? Як Іванов?

— Тому ж довго й не було. Місяць назад пішли з Івановим і... на засідку налетіли. То це вже я, як бачиш, дійшов і вже під селом мало не загинув. А Боярчука вбили... тут, за лісом.

Любов Іванівна зітхнула.

Кожен думав своє.

Василько зняв нагар із свічки, що почала чадіти й часто блимала. Тимко, підперши підборіддя кулачками, закоханими очима дивився то на Павла Сидоровича, то на Любов Іванівну. Він ловив кожне їх слово, переживав все сказане.

Зверху почувлися кроки.

— Мабуть, Мишко,— ввівголосо промовив Василько, а сам був упевнений, що то партизани.

Почуття його не обдурило. У землянку ввалився весь загорошений снігом секретар райкому. Він примружив очі перед світлом, пильно вдивляючись у вчительку.

— Не чекав,— сказав він, привітавшись.— Ви як потрапили сюди, товаришко Іванчук? Невитримка?

Любов Іванівна потиснула йому руку.

— Все в порядку, товаришу Сидоренко.

Іван Павлович помітив у кутку землянки людину на сні.

Павло Сидорович ворухнувся.

— Не впізнали, товаришу Сидоренко? — загадково посміхаючись, спитала Любов Іванівна.

Іван Павлович наблизився до пораненого.

— Журляк! Павло! — вигукнув він.

Вони розцілувались, як брати.

— Нарешті!.. Заждалися! — сказав Іван Павлович.

— Погано тут вітають, у твоїх краях, товаришу Сидоренко.

— Поранили?

Тільки тепер Іван Павлович помітив смертельну блідість на обличчі товариша.

— А Боярчука — пам'ятасш, в облземвідділі працював — убили. Якби не твої орли...

— Урятували? — Іван Павлович з любов'ю глянув на хлоп'ят.— Вони в мене справді орли!

Хлопці почервоніли від цієї похвали, не знаючи, що сказати.

...Було вже за північ, коли в землянку вкотився Мишко, весь мокрий і стомлений. Ясними очима оглянув присутніх. Йому було невимовно радісно, і водночас досада стискала серце. Такий неповторний момент, виключний випадок, а він у цей час був відсутній! Проте досада тривала недовго. Ось вони всі тут сидять, мирно говорять при тьмяному блиску свічки, а він уночі робив своє діло.

— Товаришу командир, а подивіться-но, чи це вам не буде потрібне?

Мишко розв'язав торбину. Командир взяв у руки одну плитку, схожу на кусок жовтого мила.

— Тол! Павле Сидоровичу, дивись, справжній тол! — звернувся Іван Павлович до представника підпільного обкому.— Бачиш цих орлів? Та це ж золото, Мишко! Ти знаєш, що ти привіс?

— Я ще можу,— гордо заявив Мишко.

— Давай побільше, синок, за тол після війни я тобі золотом поверну. Пуд за пуд.

— Ого! І золота не вистачить,— пирснув зо сміху Тимко.

— Де це ти дістав? — допитувався Іван Павлович.

— Це хлопці, Альошка. У них червоноармійці стояли, то багато такого залишили. Цілий ящик. Альоша й заховав. Жінки спочатку думали, що мило. Білизну пробували прати, а воно не милиться.

— Це мило, щоб фашистів милити,— сміявся командир.— Нам воно потрібне до зарізу. Давай, Мишко, давай! Може, патрони де знайдете — теж давайте. Це все потрібне, як повітря.

— Знайдемо! — за всіх пообіцяв Василько.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Командира партизанського загону, Івана Павловича, не було з тиждень. У Соколиному бору залишилось четверо партизанів для охорони Павла Сидоровича та Любові Іванівни.

Павло Сидорович швидко одужував. Спав тепер спокійно, пробував уже спинатись на ноги. Сонячними днями його виводили із землянки. Лягав на купу сухого сіна, спирався на лікоть і радісно мружив очі назустріч сонцю. Він був худий, обличчя витяглось, позеленіло, щокі запали. Лише красиві очі стали глибші і ще більше закучерявилась борода. Радісно, по-дружньому усміхався до хлопців, заводив розмову.

— Як справи, Мишко?

— Нічого.

— Увесь тол переніс?

— Увесь.

Мишко, що завжди був охочий до розмов і особливо любив розмовляти з Павлом Сидоровичем, сьогодні відповідав неохоче. Вся його увага була спрямована на інше. Він не зводив очей з рук партизана Льоньки Устюжаніна, який майстрував партизанську міну з того самого толу, що вчора привіс Мишко.

Мишко дуже любив техніку. Коли в колгоспі придбали автомашину, він цілими днями простоював біля неї, пильно спостерігаючи роботу шоферів. Чув він і про чудодійну силу мін. Уявити тільки собі: наскакує на міну танк чи машина — і летить у повітря.

Міни здавались Мишкові чим завгодно, тільки не витвором людських рук. А воно, виявляється, дуже просто: Льонька швидко і майстерно сам робив справжнісіньку міну.

Він змайстрував з березової кори невеличкий ящик, наповнив його плитками толу, туго зав'язав дротом. Потім вставив у ящик якусь металеву трубочку, яку Мишко прийняв за автоматичну ручку, і об'явив, що міна готова.

Мишко недовіриливо подивився на Льоньку:

— І вона вибухне?

— Ого! — засміявся партизан.

Мишко знову з подивом поглянув на Льоньку:

— А як ви її... де ставите?

— Будь-де. Можна на дорозі, можна на залізниці. Всюди можна — тільки обережно! Підричник помиляється один раз у житті, — сказав партизан слова, які колись говорили йому самому.

Але Мишкові сподобалась ця небезпечна професія, і він вирішив будь-що стати підривником.

Льонька мов відгадав Мишкові бажання:

— Тут, Мишко, треба діяти спокійно, обережно. Треба тобі, наприклад, зірвати автомашину. Виходиш на дорогу. Риєш ямку, де колеса проходять, ставиш міну. Та ось тут і вся таємниця — міну треба зарядити. Помілишся — машини не зірвеш; а сам зашелестив у повітря. А робиться це так...

Діставши блискучу металеву паличку, партизан почав розповідати Мишкові, що то таке і як ним користуватися. Затаївши подих, блискучими очима дивився на все хлопець.

— Яка сила і як просто! — дивувався він.

Здавалось, тепер і сам міг би зробити й зарядити міну.

— А розмінувати потім можна? — запитав партизана.

— Можна, та обережно.

Льонька почав оповідати, як він, ще будиши в армії, розмінював з товаришами мінні поля.

Мишко зрадів:

— А Альошка знає таке поле. Туди піхто не заходить. Зайшла якась чиясь корова і — на шматки.

Устюжанін пожвавішав:

— Обов'язково розмінємо. Це ж скарб для партизанів.

— А мено навчите?

— Аби кмітливість та охота.

— Та я...— Мишко не знав від хвилювання, що сказати.

...У ці дні Василько не був дома: Іван Павлович знову послав його в місто.

Тепер уже Василько пішов без страху та хвилювання. Набрив торбину картоплі, десятків два сушених рибин, навіть сала шматок випросив у матері, кілька пригорщай пшона і вирушив у дорогу.

Йому пощастило — попутні підводи підвезли його майже до міста. На дорогах і в місті без кінця зустрічались міщечники: то міське населення, забравши з дому останні пожитки, йшло па село вимінювати їх на якогось півпуда картоплі. Тому на Васпль-ка ніхто не звертав уваги.

Хоч Василько нічим і не відрізнявся від інших, він із завмиранням серця вступив у місто. Крім подарунка для Сергія, ніс зашиту в рукаві цибулку; кілька листівок він засунув за підклею-ку халяви. Іван Павлович порадив не брати нічого зайвого. Але не взяти листівки, в якій розповідалось про святкування річниці Жовтня та про те, що гітлерівці осіклись із своїм наступом під Москвою, було Василькові не під силу. Адже він принесе невимовну радість у місто! Йому здавалось, що, крім нього, ніхто ще не знає цієї радісної новини. Він хотів потішити листівками Сергія.

Сергійко дуже зрадів Василькові. Всі дні чекав його з нетерпінням.

Сергійкова мати не знала, як і дякувати хлопцеві. Вона виснажилась від горя, хвороби та голоду. Довгими днями й безсонними ночами її з'їдали думи. Стати б їй тільки на ноги, а там би вже вона знайшла, як врятувати єдиного сина від голоду.

Повеселіла вона, спробувала навіть підвестися з постелі, але була змушена знову лягти. Хлопці вже самі зварили вечерю. Потім мати чула, як вони майже до ранку про щось шепотіли.

Василько показав Сергійкові листівку.

— Знайшов по дорозі. Мабуть, літаки наші скинули,— додав він на всякий випадок.

Сергійко вбирав у себе кожне слово, руки його дрібно тремтіли, очі горіли. Закінчивши читати, він міцно обняв Василька, поцілував.

— Ти — молодець... я... ти знаєш... ночами думав про це. Мені навіть снилось.

Він хвилювався, говорив палко, зловтішно:

— Ага, чортова граб-армія! Дають їй — і в хвіст і в гриву! Василькові було радісно на серці.

— Ти знаєш, Васько, я бачу — ти справжній друг. У нас теж... ми теж боремось. Правда, дуже мало. Електромережу вже

тричі замкнули. Горить світло, потім раз — і нема. А то воду перекриємо.

— Але цього ще мало, — зітхнув Василько.

Другого дня Василько в загальному потоці мішечників виїшов із міста. За плечима в нього був незвичайний вантаж.

...Тимко в ці дні був зайнятий господарськими справами — дбав про їжу для пораненого. Приносив свіжі яблука, що невідомо яким чудом збереглися в селі, моркву.

Коли Любов Іванівна проговорилась, що для пораненого добре було б варити курячий бульйон, він на ранок привів у землянку шестеро курей — останніх, які після Фріцового полювання залишилися у Лукана.

— Йому б самому шию, як курці, скрутити, та несила моя, — зітхнув Тимко, що не міг почувати себе щасливим, поки Лукан ходив по світу.

...Школа теж дихала па ладан. Любов Іванівна загадково зникла з села. Афіноген Павлович через день захворів. Тільки Лукан продовжував свою муштру, але, видимо, без охоти, бо до школи з'являлось троє-четверо учнів. Написи на воротах більше не з'являлись. Але Лукан був ще більше переляканий і стурбований появою двох партизанів біля села. Він навіть не радів з того, що один з них був убитий.

...Цього вечора в Соколиному бору з'явилися партизанські підводи.

— Ну, як справи, Павле? — насамперед поцікавився Іван Павлович.

— Хоч гопака танцюй! Заживає.

— То сьогодні поїдемо в наш табір?

— Поїдемо.

Василько передав командирові партизанів записку. Мишко похвалився толом. Тільки Тимкові було до сліз боляче. Чим йому хвалитись? Курмп? А втім...

— Товаришу командир, а староста відправляє завтра в місто худобу. Четверо свиней і п'ять телиць. Жирні! — похвалився він.

— Добре. Сьогодні зробимо візит вашому старості. Поведеш, Тимку?

У Тимка перехопило дух. Нарешті мала здійснитись його мрія.

Та Лукан був таки до біса хитрий. Відколи біля села убили партизана, він більше не ночував дома. Його не спіймали.

Партизани поїхали за Дніпро. У Соколиному бору залишився Льонька Устюжанін з товаришами, яким командир наказав подивитись на мінне поле.

НА МІННОМУ ПОЛІ

Льонька Устюжанін, молодий, міцної статури партизан, з красивим дівочим обличчям, синіми, як небо, очима і мужньо окресленими губами, крокував поперед Мишка, обережно, але твердо притримуючи руками автомат. Через кожні півкілометра запитував:

— Ще далеко?

— Та зараз,— весь час відповідав Мишко, хоч їм треба було йти ще довго.

Він чомусь думав, що Льонька відмовиться, коли взнає, як далеко треба ще йти.

Та Льоньку зовсім не лякав далекий перехід.

Складною професією мінера він оволодів ще до війни, в армії. Учили їх тоді довго, терпляче. Цілими днями, а часто й ночами він ящіркою плазував по полю і заривав міни в землю, щоб потім, мов кавуни на баштані, зібрати їх до купи. Всі відомі системи мін вітчизняних та іноземних він знав, як свої п'ять пальців.

З перших днів війни він сам, власними руками, засаджував цілі поля цими незвичайними овочами. Розмінював поля противника, пробиваючи шлях у мінних загородженнях нашим танкам, піхоті.

— Підривник помиляється в житті лише один раз,— любив говорити Льонька. Трапилась ця фатальна помилка і в практиці Устюжаніна.

Та щасливі випадки бувають навіть у житті мінера.

Якось, провівши розвідників, Льонька повертався через мінні загородження німців. Близько, майже поруч з ним, раптом спалахнуло і в ту ж хвилину погасло світло...

Скільки часу він пролежав непритомним, Льонька не знав. Пам'ятає, що прокинувся в окопі, а навколо — ні душі живої. Тільки страшенний шум у вухах, а перед очима червоні та жовті кола. Зіп'явся на лікоть, оглянувся навкруги і побачив, що лежить серед мін.

Хитаючись, наче п'яний, боячись упасти і потрапити на міну, вийшов з мінного поля. Пересилиючи біль, пішов у напрямі до села. Одна була надія — знайти свою частину. Але в селі були вже німці. Його вихнули в гурт таких же напівживих людей. Кілька днів їх кудись гнали, і нарешті він опинився в кошарі для худоби. Один раз на день полоненим кидали кормові буряки. Конвоїри викидали буряки просто під ноги, у гнойову рідину, і сміялись потім, коли очманілі від голоду і спраги, напівживі від ран і контузій люди накидалися на їжу і гризли зелене ботвиння.

Льонька вирішив тікати. А через те, що не мав сил, думав перебути день-два, трохи оклигати, і тоді вже ніяка кошара, ніяка охорона його не втримає...

Та по кількох днях з жахом виявив, що в його тілі не набирається сил, а, навпаки, розсіюється й решта. Зовсім охляв з голоду: хоч який був голодний, проте і рукою не доторкнувся до буряків.

До кошари приходили щоденно жінки, дівчата. За сало та «яйки» вимінювали своїх чоловіків, батьків, братів і потім із сльозами радості на очах забирали з собою.

Але хто міг прийти до Устюжаніпа? Мати? Сестра? Чи ж були вони в нього? Він зріс, не знаючи роду-племени, виховався і виріс у дитячому будинку десь на Уралі.

Зводився на ноги, бажаючи перевірити свої сили й потренуватись, але в голові стояв незвичний дзвін і шум, перед очима пливло жовте море туману.

Опам'ятавшись, побачив, що лежить в багнюці, і не пригадає, коли впав.

«Пропала твоя, Льонько, буйна голова! Здохнеш з голоду, як собака...»

Тоді він накидався на буряки, з'їдав їх, дивуючись, як це раніше не знав, що вони такі смачні. Намагався їсти якнайбільше, бажаючи швидше відновити свої сили. Але вони з кожним днем танули.

Так би й помер у кошарі або десь на дорозі його пристрилив би фашист, якби одного дня не виявилось, що в нього, уральця, тут, на Україні, є рідця.

Струнка сіроока дівчина в легенькій кофтинці сміливо підійшла до вартового. Граючи очима, мов старому знайомому, показала «яйка» в хустині.

Опецькуватий солдат спочатку розгубився, а потім його рот розтягнувся в усмішці.

Льонька байдуже дивився на дівчину. Вона прийшла до брата. Десь він лежить тут, її брат. Зараз вона побачить його, і він буде врятований від ганебної смерті. Лише до нього ніхто не прийде.

Льоньці стає нестерпно боляче. А дівчина вже відходить од німця, іде до кошари. Льонька хоче побачити цього щасливця, що лежить тут рядом, бо вона прямує в їх бік. Він бачить її зосереджене обличчя, вогкі очі і підводиться на коліна.

Дівчина вже зовсім близько, вона простягає руку назустріч братові. Мабуть, і не побачити Льоньці щасливця: сили залишають його. Льонька чуває, що зараз упаде... В цю мить дужі руки обвивають його шию, гарячий поцілунок обпікає жовте, як у мерця, обличчя, а чийсь вуста шепочуть щиро, рідко:

— Братуку мій! Братуку рідший!

Сльози течуть по його спухлих від голоду щоках.

— Сестронько моя...— шепоче він, спираючись на дуже плече дівчини. Він вірить всією істотою, що ця дівчина — його рідна, незнана сестра.

Обнявшись, вони виходять з кошари. Хоче обернутись до тих, що лишаються, сказати їм слово, але сором за власне щастя не дозволяє йому цього...

Оленка і її мати доглядали його, як рідного брата й сина. З кожним днем тіло наливалось силою. Почував себе справді в рідній сім'ї. Безрідні завжди так: безмежно вірять у те, що їх рідня десь існує і що зустріч з нею обов'язково буде. Те, про що Льонька мріяв у часи свого дитинства, прийшло тепер.

Щодня Оленка приносила нову радість:

— Ще дев'ятох вирвали сьогодні. А решті передали поїсти. Конвоїр такий дурний, каже: «Для тебе, фрейлен, я готовий золоті гори... Приходь хоч і щоденно». Де він і слів тих навчився? У гості все, дурень, напрошується.

Гнів стиснув Льоньці серце,— відчув, що здатний голими руками розірвати фашиста.

Льонька вже думав про те, що час збиратись у дорогу, та щось затримувало його.

«Завтра!» — вирішував він.

Минав день, а він відкладав знову на завтра, не маючи сил відірватись від сім'ї, що стала йому рідною.

Коли раніше відкладав усе, мотивуючи тим, що не зміцнів як слід, що й по закону йому належить госпітальне лікування, то тепер, відчувши, як тіло налилось здоров'ям, почав соромитись самого себе.

«Завтра!» — остаточно вирішив він... І став думати про те, як і куди податись, щоб прорватись до своїх.

Оленка ніби відчувала, що пепокоїть юпака.

— Чого ти задумався, Льоню? Може, нездоровий?

— Спасибі, здоровий, Оленко.

— То що ж тебе турбує? — допитувалася з тривогою в голосі.

— Піду я завтра, Ленко,— рішуче об'явив Льонька.

Побачивши в очах дівчини здивування, поспішив заспокоїти:

— Але я повернусь... Я тебе ніколи не забуду, Оленко...

і мами.

І, ніби виправдовуючись, додав:

— Ти розумієш, Оленко, не могу більше... Війна...

Оленка ніби прокинулася:

— Розумію. Який же ти хороший, Льоню!

І незчунув, як обпекла поцілунком. Відступила вбік.

— Куди ж ти підеш? — спитала, усміхаючись самими очима.

— Через лінію фронту.

— Далеко!

— Може, поближчас.

Він був готовий не йти — летіти через тисячокілометрові простори, аби швидше повернутися назад з перемогою.

— А інші вже пішли, — лукаво примружуючи очі, сказала Оленка.

— Куди пішли?

— В партизани.

Льонька з подивом подивився на дівчину.

— Але де знайти їх?

— А хочеш?

— Звичайно!

— Сьогодні вночі ти будеш у них, — тихо сказала Оленка, і вони сторожко оглянулись на двері...

Він потрапив у загін Івана Павловича. Швидко тут став незамінною людиною. Вже встиг пустити під укіс чотири ешелони, кілька машин, але вибухові матеріали вийшли. Отож не дивно, що так нетерпляче Льонька Устюжанін хотів бачити мінне поле.

За хлівом Мишко залишив Льоньку з товаришем мріяти про свою сестру Оленку, а сам зник у темряві. Він сторожко підійшов до хати, припав до напільного вікна, задубілими від холоду руками намацав тоненьку шворку. З силою потяг до себе.

Прислухався. У хаті хтось зітхнув спросоння, перевернувся на полу, і знову настала тиша. Мишко різко, вже з досадою шарпнув шворку. Скрипнула дошка, і до шибки наблизилось якесь бліде обличчя: прокинувся Альоша.

Щоб не здіймати шуму і, головне, не будити матері, вони з Мишком винайшли хитромудрий засіб виклику. Легаючи спати, Альоша прив'язував до ноги шворку, а кінець цієї шворки крізь вікно виходив надвір.

...Перед світанком усі четверо вже були в невеликому ліску, зразу за яким починалося мінне поле.

Підкрадався осінній ранок. З кожною хвилиною розсувалася чорна стіна ночі, вимальовувались безформні обриси дерев, бовваніло в тумані пустинне поле.

Зупинились на піщаних горбах, покритих молодими розлогими сосонками та шелогою. Ці горби тягуться далеко, десь аж за Соколинний бір, закінчуються високою піщаною кручею над Дніпром. Тут, де спинились партизани, горби повільно переходять у рівне поле, що завжди засівалось житом, гречкою, засаджувалось картоплею і баштанами.

Поле тяглося до великого болота, по якому протікала вузька мулиста річечка. Взимку вода в ній не замерзала, парувала

ранками, запинаючи долину туманом, що спадав на комиші інеєм.

Через поле пролягав широкий грейдерний шлях, що мав важливе стратегічне значення. Цим шляхом повинні були пройти частини противника, техніка, машини, що рвалися в широкі українські степи. Недаремно цей шлях так старанно замінували наші мінери, коли сюди відійшла лінія фронту.

Поле нічим не видавало себе. Тому дивно було, що в такий пізній час нічия рука не доторкнулась до стебел вівса і гречки, які зчорніли на пні, і кущів картоплі, на яких гнило побите дощами бадилля.

Люди обминали це поле десятою дорогою. Гітлерівці не мали часу його розмінувати. Вони проклали остронь, за кілька метрів від грейдера, новий шлях, позначивши його дороговказами.

Розвиднілось. Льонька Устюжанін, обережно ступаючи і роздивляючись навколо, вийшов з лісу.

Він йшов повільно і сторожко, мов розшукуючи чийсь слід, раптом спинився. Довго вглядався в щось, ніби вагаючись: брати чи не брати. Дістав з-за пояса фінку, почав обережно колупати промерзлу землю. Потім звівся на ноги, тримаючи в руках щось подібне до великого кавуна.

— Протитанкова,— пояснив, повернувшись до хлопців.— Робітки тут буде! — додав він, і їм стало ясно, що ця робота була йому дуже по душі.

Вдвох з товаришем Льонька пішов на поле, наказавши хлопцям слідкувати за місцевістю.

Десь за річкою, що парувала туманом, червоно вставало сонце, над землею звисало по-зимовому густо-синє небо, мружилось під першим сонячним промінням безлюдне поле.

Мишко та Альоша пильно слідкували за роботою партизанів, весь час поглядаючи навкруги. Поле тепер справді пагадувало баштан, з якого збирають кавуни.

Пізніше партизани обережно перенесли міни в лісок. Вдень Альоша ходив у село — приніс хліба і вареної картоплі, а також заступ, для чогось потрібний Льоньці.

Так вони працювали кілька днів. Мишко вже давно зрозумів таємницю розмінування і тепер допомагав партизанам.

Вони заховали міни в майстерно замасковані ями. Тільки тоді стомлений Льонька пішов у село, взяв підводу і, навантаживши її мінами, виїхав за Дніпро.

Мати зустріла Мишка з великим невдоволенням.

— Де це його пропадати цілими днями? — нарікала вона. — Розледаців ти, хлопче, без батька!

Мишкові було образливо й боляче слухати ці докори. Обдурювати матір не було сили й совісті, а сказати правду не можна було.

— Та ми з Альошею дрова тітці на зиму заготовляли, — спробував виправдуватись, згадавши, що вони ці дні і справді принесли Альошиній матері кілька в'язок дров.

— Дрова заготовляв! Про домівку не подумає! Живемо ось у підземеллі...

— А ми на зиму перейдемо до тітки. Вона казала.

— Іч який господар — «до тітки»! А батьківське дворище так би й кинув!

— Та хіба назавжди?

— Завжди в тітки не житимеш. Чекай, ось батько з війни повернеться, я все розповім!

Мишка це зовсім не лякало. При згадці про батька на його устах заграла усмішка. Хай тільки швидше приходять батько, хай вижене цих проклятих фашистів! Йому Мишко тоді розкаже все: і як безсонними ночами міряв сам спустілі поля, і як розряджував міни, допомагаючи партизанам.

Він уже не чув докорів матері, його думки — біля батька. Щось мати там говорить, на когось скаржиться, але хіба то стосується Мишка? Хіба він заслуговує на нарікання?

Глянувши на сина й помітивши його змарпіле, але мужнє обличчя, що промінилось у цей час якимсь внутрішнім світлом, мати зрозуміла, що синові не до нарікань, і замовкла. Давно бачила, що незвичайне щось діється з сином: став замкнутим, ніби дорослим.

Один у неї він тепер лишився, та ще думи тяжкі з горем безпросвітнім. Стає важко на серці. Як усе змінилось! Колишнє щастя безслідно зникло, мов камінь у глибоких водах. Лише яскраві згадки пекли і ятрили серце. Скільки було того сонця, щастя, а тепер усе сплигло, мов за водою. Твердо знала, що все те повернеться, і чекала терпляче. Але іноді огортала така журба, що й сама не знала, де подітись. Кинула б усе і йшла б світ за очі; адже там десь свої, десь там, за фронтом, її чоловік і колишнє щастя...

Але як було кинути це попелище, де у вогні згоріли не лише будівлі, кривавий труд її рук, а й минулі дні, де в холодному попелі ще жевріли надії на майбутнє щастя. Кинути все це —

і виросте на цьому місці бур'ян, назавжди заросте дорога до ясно-го майбутнього...

Розвіявся, мов туман, гнів на сина. Розуміла його тугу, його пестерпше становище — адже ж не маленький. Вона сама в дитинстві зазнала горя, а Мишко в неї зріс, як квітка в саду. Вона в лікнепі вчилась грамоти, а він же в неї сім класів закінчив. Чи сидіти ж йому в цьому підземеллі день і ніч? Мабуть, сумує ще більше від неї, бач — зів'яв, немов билинка на вітрі.

Сльози жалю заливають її обличчя, ридання надривають груди.

— Чого ви, мамо? — запитує Мишко. В голосі його розпач.

Мати плаче ще дужче. Тоді і в нього з'являються сльози.

— Ну, що я вам зробив? Чим я вам заважаю? Чого від мене хочете? — гукає він. — Щоб я сидів тут, у норі, мов кріт? Не можу я, розумієте, мамо, не можу!

Вона затихає, витирає сльози. Важко схлипує і говорить:

— Та хіба я на тебе? Роби, що хочеш, вже не маленький. Дивись тільки!

— То чого ж плачете? — Голос його стає ніжним, співчутливим.

— Не на тебе плачусь — на життя наше тяжке та лихе. За щастям нашим плачу, — заговорила мати сумним, але спокійним співучим голосом.

— За нього треба боротись!..

— Не помічали тоді всього в житті. Здавалось, і те недобре, і те не так. А тепер, як згадаєш усе те, то наче тебе скинули з неба в болото.

Довго журилась мати. Згадувала минулі дні, тужила за ними. Але жодного докору не кинула Мишкові.

— До тебе Тимко тут прибігав разів три, — згадала.

Мишко став поспішати. Вже виходячи, сказав матері:

— За мене не турбуйтесь. Нічого поганого я не роблю. Коли батько повернеться — і він на мене гніватись не буде.

Мати пильно оглянула сина. Перед нею стояв не колишній хлопчик, її маленький син, а серйозний і розумний юнак.

«Боже, — подумала вона, — як швидко ці діти виростають!»

І лише прошепотіла:

— Про матір не забувай, синку...

Тимка вдома не застав. Софійки теж не було. Погрався з Вірочкою, мало звертаючи уваги на слова Тимкової матері. Вона тепер тільки те й робила, що без угаву проклинала: кляла Гітлера, бажаючи йому тисячі болячок, кляла всіх фашистів, бажаючи їм якнайшвидше відправитись на той світ, кляла паршивих

собак — поліцаїв, Лукана, кляла весь «новий лад», що не давав жити.

Мишко нічого цього не слухав, не раз уже чув. Та й говорила жінка не для нього, це була її вечірня і вранішня молитва, виголошувана для себе, для заспокоєння власного серця.

Він слухав щebetання Вірочки, що мріяла про повернення з війни татка, який поб'є німців, а потім поверне до життя маму й Саву. Їй уже снився татко. Він на танку і з великою рушницею.

Мишко зустрів Тимка на селі. Зустріч була така радісна, мов рік не бачились.

— Ну, як? — питає Тимко.

— Порядок! — відповів Мишко словами Льоньки.

— А тут чортові бобики розперезались, — скаржився Тимко.

«Бобиками» в селі охрестили поліцаїв. В одній вчительки був невеличкий собачка, якого звали Бобик. Він ставав на задні лапки, охоче танцював за цукерки. Швидко знаходив заховані речі. Дайте тільки Бобикові понюхати чийсь шапку, сховайте потім, де хочете, — неодмінно знайде. Покажіть цукерку і на когось нацькуйте — Бобик слютою лізтиме в очі. Та вчителька евакуювалась, про Бобика всі забули.

Після того як партизани забрали заготовлену для німців худобу і шукали старосту, до села приїхав поліцейський пост. Цілий день поліцаї наводили в школі «порядки», а другого дня зустрічали шефів-німців. Стрибали перед ними, мов Бобик на задніх лапках.

— Бобики, — сказала тоді хлопцям Софійка. З її легкої руки так і залишилась за поліцаями ця назва.

Тимко розповідав:

— Вчора бобики ходили і зганяли палками людей на збори. Зійшлись. Старший боб, отой рудий Ткач, довго кричав перед народом, лаяв партизанів, казав, що всіх їх до ноги винищить. І не тільки їх, а й тих, хто допомагатиме партизанам. А люди мовчать. «Чого мовчите?» — кричить. Люди знову мовчать. «Ви всі, — каже, — тут партизанським духом проїняті».

Виступив дід Макар. «Хіба, — каже, — ми вам не даємо тих партизанів ловити? Ловіть! Ми ж не заважаємо. Звідки нам знати, що то за партизани?» — «Ти, старий собако, не знаєш!..» — тільки і сказав той рудий. А потім Лукан говорив. Хотів, гад, щоб дівчата і хлопці добровільно в Німеччину їхали. «Там, — каже, — поучитесь, як по-справжньому господарювати». Все техніку німецьку розхвалював. «Лежи, — говорить, — а вареники самі в рот стрибають».

— Так що ти думаєш? — розповідав далі Тимко. — Всі мовчать. Ніхто не згодився їхати, лише один Калуцького дурень.

«Я,— каже,— поїду. Надоїло мені тут мучитись, поїду, хоч поживу по-людському». — «Ну, їдь,— сказав дід Макар пошепки. — Бо дай на тобі шкіра об'їде!» Лукан дуже розхваливав Гришку Калущького і всім казав, що коли не захочуть по-доброму їхати, то випровадять силою. Є такий закон. А ввечері бобики по селу ганяли. Женитись задумали, гади. Де гарна дівчина, то заходить і каже: «Або виходь за мене, або в Німеччину запроторю». Дівчата їм у вічі плюють, а вони своє. Сміх та й годі!..

— Ну, а ти? — запитав Мишко.

— Рознюхую. Дрова вчора бобикам рубав і в школу заносив. Отож знаю все.

— А листівки?

— Софійка з дівчатами розкидають. Бобики казяться. Повіси-ти нахваляються, коли спіймають.

— Скажи Софійці, щоб обережно.

— Ого, вона знає! — гордо заявив Тимко.

Дома Мишко застав поліцаїв. Вони перетрусили всю солому в погребнищі, порили землю, копались у погребі.

У Мишка мороз пробіг поза шкірою: «Невже хто виказав?»

— Та нема в мене самогону,— сердито говорила мати п'яному поліцаєві.— Був би — чи я б пожаліла?

У Мишка відлягло від серця.

— Повинен бути. Я знайду,— твердив один, п'яно похитуючись.

— Та вже шукайте. Тільки даремно.

Мишко спідлоба поглядав на непроханих гостей. Його душив гнів, але він мовчав, наче йому було байдуже.

Перерили мишачі нори, але нічого не знайшли.

— Так от,— наказав бобик, виходячи.— На завтра щоб був самогон. Я зайду. Обов'язково зайду... Не забуду... А не буде — і ти, і він,— ткнув пальцем на Мишка,— в Німеччину! Я вас навчу, як свободу любити!

«АХТУНГ! МІНЕН!»¹

Мишко схопився мов ошпарений. Глянув у вікно. Поле біліло, але було ще зовсім темно. Важко визначити, чи ще ніч, чи вже ранок. Спересердя штовхнув під бік Альошу. Той підвівся, сів на постелі, протираючи кулаком очі.

Через якийсь час вони вийшли з хати.

¹ «Ахтунг! Мінен!» (Нім.) — «Увага! Мін!»

Вчора ввечера випав сніг. На темно-синьому небі мерехтіли зірки. Було тихо. Мишко настоював, щоб не лягати спати, а йти ввечера. Альоша говорив, що все це даремно. Відпочити годину-дві, а потім вже й іти. І ось — відпочили! Хтозна, скільки часу минуло! Можливо, вже скоро ранок?

Коли вийшли в поле, Мишко почав дорікати братові:

— Спиш, як борсук! Не до снів тепер. Уже, мабуть, ранок.

— Та де ранок! Ще глуха ніч,— пробував оборонятись Альоша, але й сам занепокоєно поглядав на схід. Чим більше дивився, тим більше, здавалось, червоніло небо. Справді, вони, мабуть, встали дуже пізно. Йому й самому було тепер прикро, почував себе винним.

Було тепло, а швидка хода ще більше зігріла хлопців. До чобіт прилипав мокрий сніг, час від часу ноги натрапляли на проталини, де снігу вже не було, і розквашена земля обліплювала чоботи. Вони були такі важкі, мов хто прив'язав до ніг гири.

Обігнувши село, вийшли на грейдер. Кудись удалину тяглася широка дорога. Пройшовши кілька кілометрів, хлопці зупинились. Спереду в темряві маячили, яскраво вимальовуючись на снігу, дві дошки на тонких жердинах.

Мишко оглянувся навколо. Мертва тиша. Жодної живої істоти.

Ледь помітно жеврів схід. Починався день.

— Бач, я ж говорив, що встигнемо,— торжествував Альоша.

— «Встигнемо!» — сунувся Мишко.— Тож добре, що встигли, а коли б день? — В його мові вже не чулося злості, говорив це лише для годиться.

Підійшли до дороговказів. У темряві годі було прочитати, що там написано. Але Мишко й так добре знав ті слова. Дорога була перетята колючим дротом, а посередині стояв стовп із страшним написом:

АХТУНГ! МІНЕН!

Увага, мовляв, фріце, на міну наскочив!

Ще вдень, оглядаючи мінне поле, Мишко до всього добре придивлявся. Блискавкою майнула в голові смілива думка:

«А що, як... А що, як переставити всі ці сигнали і дороговкази? Що, як спрямувати противника просто грейдером?..»

Він уявив собі, як німецька автоколона полізе на дорогу і висадиться в повітря. Сама думка про це спирала дух у грудях. Тож недаремно він був такий невдоволений на Альошку, коли, прокинувшись, вирішив, що проспави.

Довго не роздумуючи, хлопці приступили до роботи. Налягли на стовпець, та він не піддався. Земля замерзла, стовп був, мабуть, глибоко вкопаний у землю і до того ж не такий тонкий, як здавалось.

Тоді Мишко дістав свою фінку і почав колупати навколо стовпа землю. Піт заливав йому очі, серце глухо калатало. Мишко знову сердився на Альошу:

— Тут роботи на цілу ніч. А незабаром ранок. Оце тобі й спочили!

Альоша тепер мовчав, тільки сильніше налягав на стовп плечем, ніби намагався зменшити цим свою вину.

У Мишка робота пішла швидше: чим глибше вкопувався, тим земля ставала м'якша...

Коли стовп з пересторогою стояв на новому місці, а стрілка показувала дорогу просто по грейдеру, хлопці, знявши колочу загорожу, перенесли її на об'їзну дорогу.

З заходу потягнув ранковий вітер, женучи перед собою отари снігових хмар. Червона смужка, ледве помітна на сході, поблякла, ніби відсвіт погасаючої пожежі.

Світало.

Мишко і Альоша поспішили на другий кінець мінного поля. Тут були такі ж дороговкази. За роботою не помітили, як почав іти сніг. Щодалі він густішав і швидко вкрив геть усе білим рядом.

Вже зовсім розвиднілось.

— От і все! — задоволено констатував Мишко, відчуваючи приємну втому в м'язах.

Альоша був невимовно радий: все так добре обійшлося!

Відійшли в лісок.

Звичним рухом Мишко почав ламати гілки сосен, як це робив Льонька Устюжаніп. Потім промів сніг, укрит землю сосниною. Сіли і вирішили чекати — подивитись, що з цього буде. Мишко дуже турбувався. А як нічого не вийде? Альоша ж, навпаки, був переконаний, що все буде гаразд.

Дув холодний вологий вітер. На схід линули клубки важких хмар. У полі куріло й вихрилось, вітер жбурляв мокрим снігом, ховаючи з-перед очей засніжену й затуманену далечінь. Час ішов. На дорозі не з'являлось жодної машини.

Хлопці мовчали. Кожен думав про своє.

Мишко згадав розповідь Льоньки Устюжаніна про його рахунок. Виявляється, кожен партизан веде рахунок своїм справам. Убив фашиста — на рахунок, спустив ешелон під укіс — на рахунок, висадив у повітря машину — теж на рахунок. Приклад

Льоньчиного автомата вже був густо покарбований різними позначками.

Мишкові було непріємно: він вважав себе за партизана, а на рахунку в нього не було нічого. Найбільше буває на рахунку в партизана-мінера. І Мишко тепер мріяв про одне — стати підривною. Тоді полетять під укіс ешелони, машини, гітлерівці. «Хто зробив?» — питатимуть. — «Мишко». — «Молодець Мишко!» А втім, йому й зовсім не потрібна ця слава. Хай хоч і піхто не знає, що це він. Велика біда! Хай тільки гинуть вороги. І щоб командир узяв у справжні партизани. І ще — щоб бути таким, як Льонька!

Пригадуються минулі дні. Мало прожив Мишко. Вік у нього — як заячий хвіст, а скільки хорошого позаду лишилось! Мов з теплого, ясного світла кинули в темну безодню. І було в нього тепер одне бажання: боротися з ворогом, боротися до кінця.

Він хотів сьогодні відкрити свій рахунок. Йому пішов п'ятнадцятий, і він вважав себе вже дорослим. «У чотирнадцять я вже орав, аж земля куріла, і косив так, що аж трава в'яла», — казав колись батько. І Мишкові хотілось не осоромити роду свого.

— От гади! — лаявся він. — Завжди так: коли не треба — їх мов чортяка носить, а тепер, диви, наче зав'язало...

Можна було подумати, що він чекає дорогих гостей, для яких накриті столи.

— Ще будуть, — не втрачав надії Альоша. — Не бувало ще такого дня, щоб не пройшла колона.

Мишко знову мріяв і чекав.

— Іде! — раптом вигукнув Альоша.

Мишко здригнувся. Він став на коліна, обвів поглядом поле, але ніде нічого не побачив.

— Бре... — процідив зневажливо він.

— Грім мене побий! — клявся Альоша. — Селом мчить. Придивись краще.

Село ледь виділось у вибалку, і було дивно, як Альоша міг там бачити машину.

Мишко вже хотів вилаяти його за такий жарт, та в цей саме час на горбу під селом з'явилась довгождана машина.

Вона мчала з великою швидкістю. Мишкові ж здавалось, що вона буксує на місці. Серце тьохнуло: певже догадались? Невже марна робота, і рахунок так і залишиться не відкритим?.. Вітер доносив ревіння мотора, було видно, як погойдувався на ходу критий брезентом кузов. Повільно, але впевнено машина наближалась до своєї загибелі.

«А як міни не зірвуться?» — майнула в голові думка. Від хвилювання Мишко звівся на ноги.

«Так і є!» — напружено дивився на машину, а вона повзла — і хоч би що...

Та раптом вона підстрибнула в повітрі, завертілась і зникла в чорній хмарі землі й диму. Громовий вибух нагло сколихнув землю.

Хлопці танцювали від радості, навіть поцілувались. Очі їх іскрилися, здавалось, щасливіших від них немає на світі.

— Єсть! Відкрили! — вигукнув Мишко, і голос його задзвенів у ранковому повітрі, як пісня.

Через півгодини з протилежного боку заміпованої ділянки підійшла ціла автоколона. Перша машина теж потрапила на Мишків рахунок. Решта повернули назад.

...Ще ніколи не бачила мати Мишка таким збудженим і щасливим. Він їв так, наче кидав за себе; захоплено розповідав новину: на мінах зірвалось дві машини!

Мати догадувалась, що без Мишка там не обійшлося. Але гнала від себе цю думку — хіба він на таке здатний? Вона за старою звичкою хотіла знову покартати сина, але на цей раз у неї лише вилетіло попередження:

— Ти дивись, Мишку, будь обережний!

Вдячними очима щасливий син глянув на матір.

МАТИ

Діти, діти! Горе з вами, малими, а вдвоє — з дорослими. У малого пустуна болить палець, а в матері — серце. Дорослий іде своїми шляхами-дорогами, зрідка згадує матір, а в неї він з голови не йде, серце сушить, сріблить волосся...

Вже за північ. Сидить мати в головах Василька — сльозою блищать у темряві її очі.

Трьох синів, як соколів, і дочку мала, а тепер лише Василько з нею. Далеко десь діти, але вона завжди з ними: думає вдень, снить ними вночі.

Василько спить міцно, дихає рівно, як людина, що чесним трудом завоювала відпочинок.

Спи, Васильку, спи! Мати оберігає твій сон, піжно погладжує шершавою рукою непокірне волосся і думає. Така вже доля матері: думати за маленьких, думати за дорослих — увесь вік свій думати про дітей.

Не йде сон на старечі очі. На старечі... Та чи ж вона стара? Сорок вісім років. Тільки ця осінь так згорбила їй плечі, посікла зморшками чоло, випила рум'янець на щоках.

Війпа... Може, нікому вона не дошкулила так, як їй. Колись — тільки-но вийшла заміж за Івана, її однопітк, — його зразу ж у чотирнадцятому на війну забрали. Лишилась сама як палець. Вже без нього знайшовся через півроку хлопчик. Важко, ой, як важко було самотній на чужому селі!

Строковою була в куркуля по сусідству з Іваном. Тюкали на Івана, коли з нею одружився; вся рідня збіглася: схаменись, мовляв, парубче, що ти робиш?! Наймишчку береш, без роду, без посагу.

З війни Іван не повернувся. Потім пішли радісні звістки — царя скинули, революція. Не розуміла вона всього того, але люди казали, що тепер чоловік повернеться, і вона не переставала прислухатися до розмов.

Вже в двадцять першому прийшов Іван. Боже мій! Зайшов у двір будьонівець — і не впізнала. Пішов ще хлопчиком — ну, може, трошки більшим від теперішнього Василька, а повернувся чоловіком високим та ставним, як дуб; ще й вуса чорні, будьонівські. Ну, справжня картина! І не снився таким їй Іван.

А старшому — теж Іванкові — шостий кінчався. Довго сторожився батька — від чоловіків одвик. «Дядько чужий» — та й усе. А Іван сміявся: «Підростеш, сину, разом на вулицю гуляти ходитимемо».

Народились потім за три роки Федір і Галинка. Через два роки порівнялись. Хто не знав — усе питали: чи не близнята?

Думки матері, як сиві голуби, знову в'ються біля дітей. Де вони? Що з ними? В якій землі топчуть стежки-доріжки! Чи живі-здорові? Чи, може, де чорний ворон на полі далекому тіло біле шматує, карі очі синів її виймає?

Ой, чи ж на те їх породила, ночей не спала — виходжувала, ростила, в люди вивела, щоб ворог потім над кров'ю її глумився, сипів, орлів її, убивав!

Течуть гарячі сльози по передчасно зів'ялих щоках, все зморшками, зморшками, мов весняні води струмочками. Плаче мати тихо, беззвучно, але тяжко, як уміють плакати тільки матері...

Та ось висихають сльози. Вона шле ворогам прокльони: «Бодай вам путь завалилась! Бодай тебе засліпило, поганий фашисте!»

Вона знову думає про Василька. Ніжно гладить рукою шорстке волосся.

Всіх дітей любила, а цього найбільше. Більше, ніж дочку. Навіть сама собі про це боялась признатись. «Мені всі однакові, рідні», — казала. Але все ж Василько був найлюбиміший.

Вона знала про Василькові справи. Він зник бути з матір'ю відвертим і не зрадив самого себе й тепер. Але тоді, у ліску, мати відчула, що син змінився, і зрозуміла це по-своєму.

Потім Василько розповів їй всю правду, і тиха радість зігріла серце матері, хоч тривога й неспокій більше не залишали її ні на хвилину.

Вона стала всіляко допомагати синові. Коли говорив, що кудись треба йти, вона готувала йому все необхідне в дорогу, цілувала на прощання, а потім чекала дні й ночі...

Мати підходить до вікна, припадає вустами до шибки, замурованої чудовим візерунком. Лисичка тане під подихом, на шибці з'являється чорна кругла пляма. Хто знає, рано воно чи пізно? Ніби й довго сиділа, а здалось — одну годину. Ой ці, мабуть, світає...

Підходить до Василька. Жаль будити дитину, але вже час. Так він наказав. У місто знову чогось піде. Найбільше вона боялась цього міста.

— Васильку! — шепоче вона і цілує в гарячий лоб. — Васильку!..

Через кілька хвилин Василько стоїть серед хати одягнений, зав'язаний дбайливо стареньким шарфом, готовий у дорогу. За плечима торбина — подарунок Серьожі. Вже хоче рушати з хати, та раптом якийсь гарячий клубок підкочується до горла. Йому хочеться ще хоч хвилинку побути дома, біля матері.

— Можна й рушати, — каже він, а сам стоїть, не рухається.

— Щастя тобі, синку!

— Спасибі, мамо. Бережіть себе, — наказує Василько, мов справжній господар.

— Себе бережи, Васильку.

— Добре. Я...

Він не договорив. Хто знає, чим може закінчитись ця його подорож.

Вони виходять з хати. Передсвітанкова темрява так окутала землю, що за два кроки нічого не видно.

— Ідіть до хати, мамо, застудитесь!

Мати мовчки проводить його до хліва.

Тут Василько спиняється:

— Вертайтеся, я пішов.

Мати цілує його у свіжу від ранкового холоду щоку.

— Щастя тобі, синку! Заступи тебе... — шепочуть її уста.

Василько іде не оглядаючись, упевнений, що мати вже давно, послуховавшись його, пішла в хату. Та коли б і оглянувся, то чи побачив би матір у темряві? Вона, мов тинь, прихилившись пле-

чем до ушули, сухими очима вдивляється туди, де зникла його постать.

Тепер до ранку так стоятиме мати, забувши про сльози, про мороз, думатиме про сина.

СЕРГІЙКОВІ ДРУЗІ

Двері відчинила Сергійкова мати. Василько, побачивши жінку на ногах, невимовно зрадів. Вона була виснажена, але вже було помітно, що до неї прибували сили.

— Спасибі тобі, Васильку, ти мене на ноги підняв. Думала вже помирати,— говорила вона.

— Нічого, тьотю, ми ще своїх діждемося...

— Коли б то швидше!..— зітхнула вона.

— Вже швидко, тьотю. Наші розбили німців під Москвою. Аж до Смоленська відігнали.

На її щоках з'явився легенький рум'янець:

— Видихаються, мабуть, прокляті! Бігають усе — людей у Німеччину ловлять. Робити там, мабуть, нікому.

Гостинно запрошувала Василька погрітись біля печі.

— Стомився в дорозі, замерз?

— Та нічого,— сказав хлопець, а самому так хотілось прилягти, простягнути натруджені ноги.

Відколи познайомився з Сергійковою матір'ю, став тут своєю людиною. Він тепер часто бував у них.

Іван Павлович доручив йому якнайтісніше тримати зв'язок з містом. Василько приносив сюди папірці, списані якимись цифрами; звідси забирав такі ж папірці, батареї для радіо. Минулого разу вивів до Соколиного бору з міста п'ятнадцять чоловік, вярджених до Івана Павловича тим дідусем, з яким Василько познайомився, коли вперше прийшов у місто. Дідусь дав тоді вказівки, як іти. Василько всю дорогу йшов попереду. А за ним ланцюжком всі інші. Коли стемніло, Василько, як і було наказано, зупинився. Через півгодини до нього підійшли всі п'ятнадцять чоловік. У кожного з них був пістолет, а в декого й два, у багатьох були гранати. До Соколиного бору Василько привів озброєний загін.

Завтра у нього теж будуть дуже важливі справи. Але найбільше хвилювало одне завдання. Він розповів Іванові Павловичу про Сергійка та його товаришів. Командир був дуже задоволений.

Сергійкова мати варила Василькові вечерю, бідкалась за сином, що десь забарився, розпитувала про село.

— Чи посіяли там? — запитувала вона.

— А хто б його сів? Хіба так, кожен собі. Не хочуть сіяти для фашистів.

— На селі то ще нічого, а тут з голоду подохнемо,— зітхала жінка.

— А думаєте, коли б посіяли, хліб у людей був би? Німці б його до себе завезли.

— А завезли б, на кладовище б їх повивозило!

Мов ураган, влетів Сергійко з якимсь хлопчиком.

— А, здоров, Васько! — шумно привітався він.

Біля порога стояв незнайомий хлопчина, несміливо переступав з ноги на ногу, великими сірими очима розглядав Василька.

Сергій був у чудовому настрої.

— Чекай, Василе, ти його знаєш? — показав на хлопця.

Василько заперечливо мотнув головою.

— Вітьку Воронова не знаєш? — здивувався Сергій.— Та він же в нашій школі вчився, шостий закінчив. Молодший товариш, так би мовити... Ну, коли не знаєш, то знайомтесь.

— А я тебе пригадую,— тихо сказав Вітька, потискуючи руку.— Ти одного разу доповідь на гуртку робив — про походження життя на землі.

Через кілька хвилин увійшло ще двоє. Геннадія, що вчився в їх школі, Василько зразу впізнав. Другий був незнайомий.

— Це наш диверсант, Петро,— рекомендував Сергійко незнайомого.— Він у нас справжній герой.

Петро був невисоким хлопчиком з широкими, як у вантажника, плечима, непромірно великою головою і добрими очима. До війни він закінчив школу ФЗН і став кваліфікованим слюсарем. Німці тепер примусили його працювати в авторемонтній майстерні. Про те, як він там працював, уже розповідав одного разу Сергій Василькові. Він так уміло псував деталі до моторів, що місяцями вони не могли вийти з ремонту. Через Геннадія, з яким Петро жив в одному дворі, він зв'язався з товаришами, і вони десь дістали кілька метрів бікфордового шнура. Вирішили спалити авторемонтну майстерню з моторами й деталями. У майстерні завжди стояла бочка з бензином для промивання запасних частин. Треба було тільки вибрати час, вміло припасувати шнур і запалити його.

— Оце він самий, наш Петро,— вертів хлопця збуджений Сергійко.— Пам'ятаєш про майстерню? Вже нема! От який Петро!

Сергійко почав захоплено оповідати про Петрів подвиг, а сам Петро лише радісно всміхався, схвально кивав головою і час від часу поглядав на Василька.

— Закінчили роботу, вийшли всі на подвір'я, руки миють, а шнур уже горить. Один лише шеф-німець там ще лазив, інстру-

менти перевіряв. А бочка як вибухнула, то мов з гармати хто випалив. Палала вся майстерня. А Петро — мов і не він. «Гасіть!» — кричить, а сам з відром води до вогню лізе.

— Руки трохи попік,— винувато сказав Петро і показав не по-дитячому велику, замотану в брудну ганчірку руку.

— Німці допит усім вчинили; ну, з того допиту вийшло так, що то п'яний шеф сам випадково бочку підпалив. На тому і скінчилось. А майстерні нема! — закінчив оповідати Сергійко.

Василько з зацікавленням і повагою дивився на Петра. Ось на що здатний цей головатий хлопець! Здатний і будувати, здатний і нищити, коли треба.

Сергійко вже перейшов на інше:

— Або Вітька із своїми піонерами! Ти знаєш, що вони вступили? Позавчора на вулиці Леніна спинилась колона. Машин двадцять.

— Двадцять дві,— поправив Вітька і знову подивився на Василька великими очима.

— Фріци кинулись у кафе погрітися з холоду, а коли вийшли, їхати вже не можна було: до ранку латали та клеїли скати.

— Це все дуже добре,— похвалив хлопців Василько.

Сергійко гордо і переможно оглянув своїх друзів. Погляд той означав: ось, мовляв, що про нас говорять справжні партизани! Потім він сказав:

— У нашої організації вже чотирнадцять чоловік. Ми — це штаб...

Василько споважнів. Він почував себе тут не просто гостем, а представником командира. Розуміли це і хлопці. За ним вони бачили іншу людину, про яку в місті ходили легенди, від одного імені якої фашисти тремтіли, мов пес у стужу.

— Будьте тільки обережні. Дивіться, щоб...

Сергій не дав договорити Василькові:

— Ні. Хлопці в нас перевірені. Ми так просто не беремо.

— Правильно! — сказав Василько.— До людей треба приглядатись, бо приймете одного слабодухого, а він усю організацію завалить. І тоді...

Хлоп'ята слухали Василька, може, відчуваючи, яка небезпека щохвилини висить у них над головою.

— То правда,— прошепотів Сергійко.

— Наш командир передав вам привітання і гарячу подяку за бойові справи, а також дуже просить, щоб були обережні. І головне — просив більше псувати зв'язок: телефон, телеграф...

— Це можна,— сказав Петро своїм хриплим голосом.— Мій приятель Вася Корячок на підземній сітці працює. А фашистів не любить — страх!

— Це ми зможемо, — запевнив і Геннадій.

Василько пообіцяв хлопцям:

— Я вас, можливо, зв'яжу з міськими підпільниками. Вони тоді керуватимуть вашою роботою.

— З підпільниками? Оце діло! — одним духом випалив за всіх Сергій і посварився кудись у повітря: — Держіться тоді, фашисти!

Васько згадав про листівки і обережно дістав їх з-за підклеїрки чобіт.

Сергійкові друзі накинулись на них, мов голодні на їжу. В листівках подавалось зведення Радінформбюро про події на фронті і звернення партизанів до народу.

Сергійкова мати теж узяла тремтячими руками одну листівку, із сльозами на очах почала читати.

В кімнаті настала така мовчанка, що, здавалось, тут не було жодної живої душі. Тищу порушила мати:

— Усім би прочитати! Яка б це радість була для людей!..

— Усі й прочитають! — впевнено сказав Сергійко, і в його очах блимнули вогники.

— Сьогодні й розклеїмо, — озвався Геннадій, ніби ця справа була давно вирішена. — Треба тільки клею.

— Єсть гуміарабик. — Сергійко нахилився під стіл, дістав звідти цілу пляшку.

Розливши гуміарабик у коробочки з-під вакси, хлопці зібралися виходити.

— Клеїти там, де німці вивішують свої об'яви, — наказав Сергій. — Там не так швидко помітять.

Хлопці вийшли.

...Другого дня, ідучи вулицями міста, Василько бачив у двох місцях знайомі аркушки, наклеєні поверх гітлерівських об'яв. До листівок весь час підходили і відходили люди, швидко пробігали очима дорогі рядки, занепокоєно оглядалися і поспішно відходили з високо піднятою головою.

Василько задоволено посміхався.

ЗАВІРЮХА

Поки Василько кінчив з усіма справами, вже була друга година. Вирішив іти до найближчого села, де були в нього знайомі, переночувати там, а завтра додому добиратись.

Все склалось якнайкраще. Торбина, в якій серед різного лахміття лежало кілька батарей та кілограмів два друкарського шрифту, здавалась легкою, немов її зовсім не було за плечима.

Згадував про зустріч з дідусем. Цікавий, хороший дідусь. Такий точнісінько був у них сторож на колгоспному баштані — лагідний, добрий і разом з тим суворий, вимогливий. Подумати тільки, що в його руках така велика справа! Василько розумів, що дідусь грає не останню, коли не головну роль у підпіллі, та і в партизанському русі. Хлопець радів, думаючи, як розумно Комуністична партія організувала підпілля. Ніколи німці не догадаються, що цей старенький, на вигляд безсилий дідусь і є справжній партизан.

Вже кілька разів зустрічався Василько з дідусем. Хто він такий, як його зовуть — він не знав: навіть жодного разу не насмілювався спитати, бо розумів — це велика таємниця. Щоразу зустрічались на різних квартирах. І всюди дідусь почував себе, наче дома.

— А-а, пташок з вирію! — завжди тими самими словами зустрічав дідусь хлопця і дружньо, мов рівному, тис руку. — Як воно? Ще не набридли мандрі? — І весело підморгував через окуляри, скріплені сурою ниткою, ніби говорив поглядом: «Нічого, голубе, потерпи, скоро цьому буде кінець».

Довго розпитував, що роблять партизани. Особливо його цікавило, як населення ставиться до партизанів.

— Значить, люди йдуть? — перепитував хлопця і, не чекаючи на відповідь, говорив: — Добре, дуже добре! Швидко підійметься весь народ. Фашистам місця не буде на землі радянській!

Погляд дідуса ставав твердий, гострий. Очі вже не іскрились з-за окулярів природним сміхом, а були суворі, нещадні.

Коли Василько розповідав про дії дніпровських партизанів, дідусь, пощипуючи невеличку борідку, задоволено говорив:

— Про це чути і в нас. У народі тільки й розмов, тільки й радості.

Вислухавши розповідь про Мишка, дідусь потер руки:

— Оце партизан! Зразу видно нашу російську кмітливість. Бачиш, до чого думався. Полк гітлерівських солдатів нізащо не вигадає такого.

Василькові було приємно слухати цю похвалу. Потім він докладно розповів про Сергійка та його товаришів.

— Так от хто тут партизанить! А ми з ніг збиваємось... Треба їх побачити.

Дідусь познайомив Василька з дядьком Ларивоном. Вдвох вони пішли до Сергійка.

Дядькові Ларивону на вигляд було за п'ятдесят, бо його старили великі сіруваті вуса, бліде лице і хворобливий блиск маленьких очей. А насправді він був багато молодший. У робочій спідці, з ящиком скла під пахвою і дерев'яним метром у руках,

ішов він поряд з Васильком і голосно розповідав про свою професію:

— Що не кажи, молодий чоловіче, а кращої професії від скляра не знайдеш. Золота робота. Особливо тепер для скляра — жнива. Рідко в якому будинку віцїлили вікна. А я так думаю, швидко можуть повилїтати й ті, що є. Ні, що не кажи, для скляра війна — це мати рїдна. Роботи хоч відбавляй. Коли б ще хлїба вдосталь, можна сказати — життя було б на всі сто!

Особливо демонстративно вихваляв свою професію, проходячи повз фашистських солдатів, а проминувши їх, насмішкувато ксив свої маленькі очі й тихо говорив:

— Міль чортова! На дорозі, буває, перестріне й тягне додому вікна засклити. Склиш, а самого так і підмиває ножем гада полоснути...

Коли Василько познайомив дядька Ларивона з Сергійком, хлопець глянув на приятеля недовірливо й розгублено. Сергійків погляд, здавалось, говорив: «Ти що ж — смїєшся? Замість справжнього підпільника, могутнього, широкоплечого богатиря, знаймиш мене з якимсь склярем з базару!»

Василько у відповідь лише всміхнувся:

«Дивак ти, Сергійку! Думаєш, підпільник обов'язково повинен бути такий, яким він тобі снівся? А він саме такий і є — простенький, непомітний. Пройдеш повз нього — і не запідозриш. Вважатимеш, що в нього на думці лише скло та кусень хлїба для внуків і своєї старенької, а насправді...»

Василько усміхається внутрішньою посмішкою, згадавши, з яким захопленням говорив Сергійко про дядька Ларивона після розмови.

— Та це ж справжній герой! А розум який у нього! Він, мов по квизи, відгадав усе те, що я думаю. Тепер ми живемо! А на вигляд такий слабосилый: штовхни — розсиплеться.

Василько незчувся, як вийшов на околицю міста. Тут він насторожився. Сталося щось незвичайне: люди кудись поспїшали бігцем, перелякано оглядаючись назад. В кінці вулиці збилось до гурту кілька підвід, і Василько, побачивши їх, мимоволї прискорив крок. «Може, по дорозі, — подумав, — підвезуть». Та швидко спинився. Розгублено оглянувся на всі боки. На підводах, перекидаючи сіно, порпались гітлерівці. Полїцаї залазили в кишені й торбини селян. Міцніше, обома руками обняв Василько свою торбину з дорогоцінним скарбом. Стороною пробїгала якась перелякана жінка.

— Що там? — спитав стривожений Василько.

— Облава, — відповіла жінка.

Наче жаром обсіпало хлопця. Василько добре розумів значення цього слова: його батько, брати та і він сам були запеклими мисливцями. Влітку полювали на качок, узимку брали кілька разів участь в облаві на вовків. Але це була облава не на звіра, а на мирних радянських людей. Ловили молодих хлопців та дівчат, відвозили на біржу, записували прізвище й ім'я. Навішували бірку з номером. Відтоді занумерована людина ставала річчю, мусила забути свій рід, своє плем'я. «Номерами» набивали непривітні кімнати біржі, стіни якої були обвішані незграбними плакатами: на них були зображені гучні проводи «добровольців» у Німеччину. Потім гнали на станцію і в холодних вагонах везли на захід...

Василько мов закам'янів: не міг рушити з місця, не міг вирішити, що робити. Знав лише одне: треба якось рятуватись, бо схоплять. А як знайдуть батареї, шрифт?.. У Василька мурашки полізли поза шкірою.

Треба було тікати. Але куди? Повернутись до Сергійка? Десь по дорозі його можуть швидше схопити. Забратись кудись у підвал? Але він не знає тут виходів. Дивись, якраз потрапиш ім у лабету.

Тільки тепер Василько зрозумів, яка небезпека загрожує йому. Місто велике, а він хоч і був маленький, але не знаходив місця, де міг би врятуватись. Облава наближалась.

З бічної вулиці виринув натовп — хлопці й дівчата, оточені поліцейськими. Ножем по серцю полоснуло тягуче голосіння, мов за померлим. Здавалось, вулицею прямувала похоронна процесія.

Біля Василька опинився хлопець його років у полинялій фуфайці, у великих чоботях, якими він гуркотів по бруку.

Він увесь час оглядався назад, показував комусь язик і злорадно сміявся.

Василькові ніби хтось підказав, що йому слід триматись цього хлопця. А хлопець, підійшовши, промовив задержувато, наче до знайомого.

— Чого рота роззявив — дивисься? Ждеш, поки зашморг на шиї затягнуть? Ну, жди! Мене, брат, чорта...

Підтюпцем побіг далі. Василько швидко догнав його:

— Слухай, як тебе...

— Господін Тарасенко, а не як-небудь, — розсміявся хлопець, повернувши в його бік голову. — Як же! Тепер усі господа...

Хлопець почував себе упевнено і вільно. Він одразу викликав повне довір'я і пошану до себе.

— Господа задрипані, — лаявся Тарасенко. — Господа, господа, а людей, як собак, на базарі ловлять... Життя за ними, паразитами, немає!.. Ну, та мене чорта... А ти чого? — раптом спинив-

пись, поглядом з ніг до голови окинув Василька. — Може, шпіонши? То дивись, оцього ти не пробував?..

Хлопець нагороївжився і показав Василькові свій міцно стиснутий кулак.

Василько не чекав такого повороту справи.

— Та я з села. Допоможи мені...— винувато заговорив Василько, дивлячись так на «господіна Тарасенка», ніби той відбив у нього останню надію на порятунок.

Тарасенко ще раз критично оглянув Василька і коротко сказав:

— Пішли!

Пройшовши кілька кроків, повернули в якийсь під'їзд. Тарасенко заглянув у двір. Там було безлюдно.

Схилившись над металевим кругом, Тарасенко покликав Василька. Перед хлопчиком блиснула чорна прірва.

Василько па хвилину завагався — чи не пастку йому готує новий приятель. Той зрозумів його вагання.

— Чого злякався? Думаєш, я — жлоб? Не знавш ти, браток, Васька Тарасенка. Дивись!

Він блискавично пірнув у чорну безодню. Не вагаючись, за ним спустився в підземелля й Василько.

Низько пригинаючись у вогких катакомбах, вони довго пробірались вперед. Здавалось, кінця-краю не буде цим слизьким холодним стінам, цій безпросвітній темряві. Та враз Васько Тарасенко спинився.

— Тепер можна й закурити,— прошепотів він, а голос його прозвучав так, ніби він прокричав у рупор.— Як тебе звуть? А... Значить тезки. Бери папір, а ось тютюн...

Василько, який ніколи не курив, тепер, щоб не образити приятеля, покійрно взяв папір і тютюн. У темряві, та ще певмілими руками, ніяк не міг згорнути цигарку.

А Васько Тарасенко вже припалював з великої запальнички, зробленої з гілзи великокаліберного кулемета. Вона горіла, як добра лампа, освітлюючи і хлопців, і мокрі стіни підземелля.

— Чорта тут знайдуть! — хвалився Тарасенко.

Тарасенко повернувся знову до раніше початої розмови. Він ляяв фашистів і поліцаїв.

— Ті, паразити,— справа ясна, їм людей треба, то й ловлять. А от чого цим гадам, поліцаям, треба? Упадають, мов вівчарки. Собачня нещасна! У нашому дворі один живе. До війни шофером працював, а тепер у поліції. Але я його, гада, все одно вб'ю!

Василько з голосу Тарасенка відчув, що говорить той не просто, щоб говорити. Такий хлопець кидати слів на вітер не буде.

— А де твої батьки? — неспіливо спитав у Тарасенка.

— Була в собаки хата, — пирхнув Тарасенко. — Я безпритульний. Років до десяти на базарі виховувався, а потім у дитбудинку. Добре там було. Я на муляра вчився. П'ятий розряд мав. А цим чортам працювати не буду. Я їх різатиму, мерзотників! Я, знаєш, — таємниче прошепотів Василько, — партизан.

— А де ж ти живеш?

— В одній бабусі. Ото ж то й ба! — зітхнув Тарасенко. — Її жалко. Помре без мене з голоду. А вона в мене — наче рідна. Якби не вона — давно б у ліс дременував. Мабуть, таки не витримаю тут — піду.

В темряві Василькові здавалось, що вони сиділи дуже довго. — Може, пронесло вже, — сказав, нарешті, Тарасенко.

Вони знову довго лізли пригинцем у катакомбах, аж поки, нарешті, в одному місці Васько підняв яду. У підземелля війнуло холодом, жбурнуло снігом.

— Порядок, — озвався він, виглянувши в отвір.

Вони вийшли на вулицю. Погода змінилась. Все небо було щільно затягнене важкою завісою сизих хмар, у повітрі кружляли сніжинки, ними грався рвучкий холодний вітер.

Тарасенко подав Василькові руку.

— Бувай здоровий! Піду, бо моя бабуся, мабуть, турбується. Не попадайся їм, чортам, тільки на очі.

Василько дякував за допомогу, просив приходити в село.

— Добре. Може, колись прийду, — пообіцяв Васько, і швидко його постать зникла в сніговій заметілі.

Темніло. Василько, не опам'ятавшись від того, що сталося, прискореним кроком рушив з міста. Швидше б тільки вирватись звідси в степ, на волю!

Завір'юха посилювалась. Гострий вітер крутив і жбурляв дрібним снігом, ревів і свистів. Темрява закутувала засніжену землю.

Василько вже проходив повз невеличкі будинки на околиці, що не виявляли ніяких ознак життя. Все ніби вимерло або кудись провалилось. Ось зникли з поля зору й ці будиночки. І серед усього цього розгулу вітру, бурі й темряви один, мов викинутий з корабля в буремне море, у страшні хвилі шторму, — Василько.

Колючий сніг засипає йому очі, сиплеться за комір, палить вуха. Вітер, мов рашпілем, дряпає лице, а він іде. Не відчуває під ногами дороги, навіть зорі не можуть вказати йому, куди йти. Василько намагається ні про що не думати. Зараз усі його сили, всі бажання — це рух уперед. Головне — не впасти, не піддатися спокусі відпочити. Він не раз чув про людей, що блукали в завір'юху і, знемігшись, сідали на хвилинку спочити. Вже більше ніколи не підводились вони.

Але Василько не мав ніякого бажання вмерти. Більше — він не мав права вмирати. Він ніс важливі документи, батареї для радіо, що принесе партизанам жадане слово Москви; ніс шрифти друкарський, що з часом озветься до поневоленого народу живим словом.

Втома підкрадається до хлопця. Вона чавуном наливає йому ноги, свинцем обтяжує вії, стискає лещатами мозок. А він іде.

Щодалі важче йти. Дорогу перетинають снігові горби. Василько потопає у снігових заметах, валиться з ніг, котиться боком, підводиться і знову йде. «Сядь, перепочинь хвилинку!» — шепоче якийсь таємний голос. «Не сідай! Не можна!» — озивається інший суворо, беззаперечно.

І Василько йде.

«Ех ти, Василю Івановичу! — докоряє сам собі хлопець. — Ще партизаном звешся! Ось Павло Сидорович — поранений від ворогів утік... Через ріку з крижаною водою переплив, а ти...»

Повіки піднімались, нижчали снігові горби, земля ставала твердішою під ногами.

Скільки часу йшов Василько, куди встиг зайти — він не знав. Здавалось, минула ціла вічність. Вже кістки рипіли йому в колінах від утоми, а він йшов, скреготів зубами від болю, кусав губи, падав, підводився і знову йшов. Він не мав права спинитись.

Раптово щось перетяло йому шлях і вчепилось в нього колючими лапами. Він не відразу зрозумів, що це.

«Дріт... колючий... ось ряд... другий... Треба назад вертатися!» — промайнула думка.

Відривається від дротяної загрожі, не встоявши на ногах, падає у сніг. Здається, більше не знайдеться сили, щоб підвестись.

Але свідомість підказує йому: «Треба йти!..»

Василько стає спочатку на коліна, потім спирається на руки, підводить важку, мов розтопленим чавуном налиту голову. Ще мить — і він стане на ноги. Але в цей час щось важке падає йому на плечі і, обдавши гарячим подихом, притискує до землі.

...Завиває хуртовина... Холод... Біль...

У КАТИВНІ

Не шукай лиха — воно само тебе знайде.

Василько його не шукав: він обходив десятою дорогою, лазив темними катакомбами, переборював страшну завірюху і, мов навмисне, сам прийшов ворогам до рук. Заблудившись у полі, потрапив до ворогів.

— Як по-дурному, як по-дурному!..— шепотів він, сидючи тепер в якомусь темному підземеллі на вогкому, холодному цементі. Йому здавалось, ніби він знову потрапив кудись у каналізаційні ходи — темні, холодні й непривітні.

Але звідти був вихід на білий світ, до волі, до життя. Звідси виходу не було ніякого. Сидів, прихилившись спиною до мокрої, холодної стінки, розбитими руками обнявши натруджені коліна, і беззвучно плакав. Його душили сльози, але не страху, а жалю та образи. Він уже чув подих смерті і знав, що прийде вона в страшних муках. Та вона його не лякала. Йому було нестерпно боляче, що так неждано-негадано потрапив у руки ворога. А міг же щасливо, ніким не помічений (хіба самі чортяки мандрували полем у таку погоду!) пройти до свого Соколинного бору.

Перед очима вплив рідний ліс. Здавалось, ніби дерева зашуміли верховіттям, запахло прілим дубовим листям.

За останні місяці Соколинний бір став йому рідною домівкою. Полинув думками у свою улюблену землянку. Над столиком, освітлені мигтючим полум'ям свічки, схилились дві дитячі голівки. То Мишко з Тимком пишуть листівки. Вони з занепокоєнням і нетерпінням чекають Василька. Ні, тепер вже ніколи не дочекається їм його!..

Гарячі сльози заливають йому лице, ятрять запалену шкіру, але він не відчуває цього.

— І як по-дурному! — одно твердить собі Василько. Він не може простити собі...

З темряви на нього глянули чийсь такі близькі, рідні очі. Добрі, розумні, сірі очі, з легенькою просинню, оточені сіткою густих зморщок, дивились на хлопця з жалем і докором.

«Як же це ти, бригадире?» — наче питали вони.

«По-дурному, зовсім по-дурному, товаришу командир!» — виправдувався з жалем Василько. Було до болю соромно і важко, мов перед ним стояв живий Іван Павлович.

«Як же так, Василю Івановичу? — запитував командир.— Тобі доручили важливу справу: ти ніс лист з міста, батареї, шприфт — все те, по що тебе посилали, чого так чекаємо нетерпляче. А ти, замість того щоб принести все, потрапив у цю вогку, холодну конуру?..»

Василько важко опускає голову. Ридання розривають йому груди, серцю тісно.

— Що подумують, що тільки подумують...— шепоче він, і його голова падає на розпухлі коліна.

В уяві хлопця зринає дідусь.

«А-а, пташок з вирію!» — каже той, і веселі очі поблискують крізь окуляри, а лагідний усміх блукає під сивими вусами. «Го-

ловне — язик за зубами!» — раптом наказує він і свариться легенько, а очі суворі, мов краплини застигаючого чавуну.

Ці слова, сказані дідусем при першій зустрічі, дійшли до Василька тільки тепер. Ой, не те мав на увазі дідусь! Хіба Василько десь проговориться про таку важливу справу! Хоч би де був він, Василько, хоч би в які лабеті потрапив — він повинен тримати язик за зубами. Адже одне необережне слово — і дідусь, і дядько Ларивон, і ті, що в крамниці, та й Сергійко з хлопцями загинуть так, як оце він...

— Не бійтесь, товариші,— шепоче він, ніби вони стоять перед ним.— Помру од мук, але не зраджу ні вас, ні великої справи!..

Ці слова звучать, як повторення великої клятви, проголошеної ним у Соколиному бору.

Десь далеко лунають кроки важких кованих чобіт, гулко відбиваються у вухах хлопця. Василько забивається в куток, мов зацьковане вовчепа. Віп не плаче. Весь він — туго натягнена струна.

Кроки затихають.

Василько знов обіймає руками коліна. Його, безумовно, будуть допитувати. Цікавитимуться, де взяв батареї і шрифт. А може, й записка вже в їх руках, бо він тут без ватяпки, в якій вона була зашита. Тепер він зрозумів, яку важливу роль виконував. Останнє його бойове завдання: жодним словом не зрадити товаришів.

Але що він говоритиме? Вони запитають, хто він, звідки.

Скаже, що все це випадково знайшов... Ні, не годиться. А цидулку у ватянці теж знайшов!

Назве себе якимось іншим іменем, скаже, що живе в якомусь селі... Але хіба вони не зможуть перевірити?..

Сказати своє справжнє ім'я?.. Василько жахається цієї думки. Тоді заберуть матір, докопаються до Мишка й Тимка. Ні, він і словом про це не обмовиться! Але що ж говорити? Як їх обдурювати?.. Говорити, що на думку збрече, хай думають, що божевільний? Ні, тільки мучитимуть довго.

Ой, як було б добре нікого не бачити, нікому нічого не відповідати! Зараз померти, замовкнути навіки...

Замовкнути...

Так, мовчати! Не проронити жодного слова, бути нічим, як ця стіна.

Знову лунають кроки важких кованих чобіт. Вони то наближаються, то віддаляються, наповнюючи луною тюремні коридори. Чийсь руки шарудять біля дверей, скрипить у замку іржавий ключ. Двері розчиняються навстіж, пляма жовтого світла заповзає в конуру. На дверях — хтось важкий, незграбний.

— Виходь! — скрипить, мов ключ у замку, його голос.

Вражений Василько, забувши на мить про своє рішення прикинутись глухонімим, мало не підвівся на ноги, та, на щастя, все його тіло було немов паралізоване, і він не зміг навіть поворухнутись.

— Виходь! — вдруге скрипить голос так само ліниво й певблаганно, як і вперше.

Та Василько вже опам'ятався.

Людина заходить у конуру, бере хлопця за комір, безцеремонно ставить на підлогу і штовхає до виходу.

...Увійшовши в кімнату, Василько жмуриться від яскравого світла.

За столом сидять гітлерівці. Їх чоловік п'ять. Василько здригнувся: один з них такий подібний на Отто. Вони курять смердючі сигари, зацікавлено, мов на якусь дивину, видивляються на невеличку пригнічену постать хлопця.

Вони дуже ласкаві. Он той, схожий на Отто, навіть усміхається.

Як їм не бути веселими? Адже з ніг збились, шукаючи підпільників. Кілька разів хапались за ниточку: схоплять, потягнуть, а вона й урвалася. Ніяк не могли дотягнутись до клубочка. І ось тепер вони вже намацали клубочок!

Один з німців, видно, головний, по-дружньому всміхаючись, показуючи пухлою рукою на стілець, запросив:

— Садилс, мальтшик...

Василько думав, що краще — сидати чи ні. Коли фашист ще більш виразно вказав на стілець — сів на краєчку.

Старший відкриває коробку шоколадних цукерок:

— Кушайт, мальтшик. Хорош, хорош! Питательни...

Василько навіть не глянув на коробку.

Сховавши усмішку, німець відкинувся на спинку стільця і, напружуючи всі зусилля, від чого його лоб став подібний до печеного яблука, заговорив:

— Форнаме, мальтшик, то есть ім'я, мальтшик?

Василько зацікавлено розглядав мундир другого гестапівця з білим черепом на рукаві і, здавалось, не чув цього питання.

Старший з робленим невдоволенням кидає:

— Много видель рускі мальтшик, но такой глупий і невостпаний мальтшик видель никогда.

Потім буркнув щось другому, і той заговорив до хлопця російською мовою:

— Ти повинен бути розумним. Ти врятувати можеш себе лише сам. Ти не сам це зробив, скажи лише, хто тобі все це дав.

Скажеш правду — пан додому відпустить, до матки. Не говоритимеш правди — пан зробить капут.

Василькові хотілось кинути їм в лице, що хай десять разів йому зроблять «капут», але він не скаже ні слова. «Ну, як вони не розуміють, що я глухонімий?» — думає він. Василько так заклопотаний цією думкою, що і справді не чує, що там говорить перекладач.

— Так от і почнемо. Скажи нам: як твоє ім'я та прізвище і звідки ти.

«Знайшли дурня!» — думає Василько і дивується: як це він відгадав, про що його питатимуть? Невинними очима, не чуючи того, що запитують, з зацікавленням розглядає старшого, що стомлено опустив на руки голову, ніби його й зовсім не цікавить, що там Василько говоритиме.

Раптом він відриває руки від обличчя і затуманеними від злості очима дивиться на Василька. Потім кричить:

— Може, мальтшик будет говорить, де браль ето?

Він підіймає з столу газету, і перед Василевими очима з'являються його дорогоцінності: дві батареї, розсипані палички шрифту. Все це так нагадало йому інший світ, що він мало не скрикнув: «Пустіть мене, пустіть! Я жити хочу, жити!» Та зразу все те придушив у собі. Відвів очі від таких дорогих серцю речей, дивився у вікно. Через голови німців бачив синій клаптик неба.

«Яке воно хороше, яке синє небо!» — думав він, може, вперше за все своє недовге життя помітивши неказанну красу безхмарного неба. Не бачив, як від злості перекошується лице старшого, як розлючений фашист кидає коробку цукерок.

— Розв'язати язик щеняті! — прохрипів він.

Василька схопили за руки, мов ягня, і потягли в другу кімнату.

«МСТІТЬСЯ І МОЄЮ РУКОЮ!»

Сонце, велике й гаряче, стоїть низько над землею, палить її нестерпно. Василька ніби хто пече вогнем. Хотів би сховатись у затінок, так немає жодного деревця. Хоч би вітер дихнув жаданою прохолодою — так немає і вітру. В роті йому пересохло, але ніде ні річки, ні озерця, навіть маленької калюжі, де б можна було вгамувати невимовну спрагу. Широко відкритими очима оглядається навкруги; боляче ріжуть вогненні промені сонця, які, здається, зараз випалять йому очі.

Вдалині з'являється мати. Він пізнає її рідну постать, яку впізнав би безпомилково серед мільйонів інших жінок. Він бачить

її скорботне, поїчене глибокими зморшками обличчя і дивується, що вона так швидко постаріла. Добрі очі з болем і співчуттям дивляться на сина. Вона йде повільно, підтримуючи звично на плечах старе, почорніле від часу коромисло, на якому важко звисають відра.

Прозора, як кришталь, вода переливається у відрах, хлюпає через вінця, золотими бризками падає на землю.

«Мамо! — гукає Василько. — Води!» Мати здригається і упускає відра. Він припадає сухими устами до землі, де щойно пролилась вода, але земля вже суха, тверда, як камінь, і холодна, як лід...

Василько приходиться до пам'яті. Він піби прокидається від важкого хворобливого сну. Згадує, де він, що з ним. Хочє підвестись, але тіло важке, наче налите свинцем, таке побите, так нестерпно болить, мов перетворилось на роз'ятрєну рану. Спрага сушить усе його нутро. Один ковток, одну краплину!.. Але для нього тепер не існує на світі така чудова річ, як вода...

Хочеться забути про все. Але він не може не думати. Василько хоче відігнати від себе згадку про страшне катування.

Він лине спогадами в минуле. Хай ще раз, може, в останні години, переживє все спочатку; хоч у згадках ще раз пройде своє коротке життя!

...Йому три-чотири роки. Батько, як завжди ласкавий до дітей, держить його на колінах, щось розповідає страшне-страшне. Казку про Ющея Безсмертного, про бабу-ягу. Мати вийшла з сіней, кличе вечеряти. Та чп до вечері Василькові, коли батько так цікаво розповідає! «Ой мамо, вечеряйте самі або йдіть послушайте, що тут розповідає татко!»

Мати підходить і ніжно гладить голівку сина.

...У новенькому костюмчику, з невеличким портфєликом, він вперше йде до школи. Він уже не раз тут бував з хлопцями, але тримається за батькову руку, мов боїться, що сам не знайде дороги.

Нєсмєливо переступає таємничий поріг класу і радісно збуджений оглядається на батька. Батько теж настрєсний особливо, ніби це й він уперше прийшов до школи. По-дружньому всміхається і чи то серйозно, чи то жартома кидає йому вслід: «Дивись мені, Василю Івановичу, учись лише на «відмінно!»

...Артек. Чорне море. Золотий Крим. Чудовий піонерський табір. Василька послав сюди колгосп як відмінника навчання і активного піонера. Тут були діти з усіх кінців Радянського Союзу. Тут познайомився він з іспанськими дітьми, з москвичами, лєнінградцями. Скільки потім листів одержував Василько від своїх друзів!

Невимовне враження справило на нього море. Була шоста година ранку. Море тихе, безмежне і несказанно красиве. По береговій гальці Василько підбіг до води, швидко роздягся і стрибнув у море. Вода була прозора, наче скло, і він, забувши, що вода в морі солоня, набрав її повен рот і ковтнув.

«Тепер би цієї водички! Хай солоня, хай відворотна — відро б випив! Як це тоді вона йому здалася такою несмачною!..»

...Колгоспне поле. Ні кінця ні краю широким ланам. Жовтим морем хвилюється жито, золотиться пшениця, срібляться ячмені. Поле, мов кораблі на морі, пливають комбайни, жатки, виблискують на сонці коси.

Жнива в розпалі.

Засмагли від сонця колгоспниці в'яжуть важкі, тугі снопи, густо ставлять коши. Все поле вкрилось ними, мов, нап'явши шатра, табором стало багатотисячне військо.

Василько з піонерами в полі. Вони, давінко перегукуючись, розсипались по полю. Жоден колосочок, жодна зернина колгоспна не повинна загинути!

Немилосердно палить сонце, хочеться пити. А ось і дід Макар. Мов кашовар з похідною кухнею, роз'їжджає він від ланки до ланки на старій шкапині з бочкою холодної води.

Під'їздить і до піонерів: «Гей, шпаченята-гусенята, ану, до води!»

«Ех, води б, води — хоч ковточок, хоч краплиночку!..»

...Луки над Дніпром. Густі по пояс трави, заплетені зеленим горошком, закосичені квітами — білими, синіми, жовтими, рожевими, блакитними. Дзвенять у лузі коси, підпадьомкає десь перепел, деруть деркачі.

Над усе любив Василько косовицю. Годинами слідкував за роботою косарів, ідучи їм услід. Вдивлявся в ритмічні рухи десятків людей. Його чарувала шумлива пісня кіс. Хлопця часто кликали: «Василію Івановичу, — джмелі! А ходи-но, мед будемо брати.»

Косив батько, два брати. В обідню перерву колгоспники брали волочки, кімлі. Серце Василькові розривалось. Хотілось бути там, де ловлять рибу, але брат Іван брав рушницю і йшов до озера. Чи міг Василько утриматись, щоб не піти з братом?

Потім варили рибу, смажили качок. Пообідавши, купались у м'якій, як шовк, воді озера...

«Одну б хоч краплиночку!..»

...Москва. Батько вже втретє був учасником сільськогосподарської виставки. Одного разу він взяв із собою сина. Це був для Василька чарівний сон. Оглядаючи виставку, він був вражений, що існують на світі такі чудеса.

Два дні оглядали вони столицю.

«Чи є на світі де-небудь краще за Москву місто? — думав схвильований Василько, їдучи в метро.— Ні, нема і не може бути!»

Обійшли навколо Кремля. Василько переживав неповторні хвилини. Він стояв біля Кремля і, здається, бачив усю велику країну, сином якої мав щастя народитись.

— Москва...— шепочуть пересохлі Василькові уста.

...Велика класна кімната, повна електричного світла і квітів. Запашна акація, розкішні троянди, різнобарвні польові й лугові квіти... Був випускний вечір у школі. Скільки теплих промов, щирих побажань!

Вони до ранку сиділи за столами з учителями і батьками, які підняли чарки за своїх дітей. І говорили-говорили... А потім катались на човнах, і дзвінкі пісні лунали до ранку. Здається, тільки тієї ночі був такий незвичайно повновидий місяць. Він ніби теж щиро сміявся і радів разом з дітьми. А вода синіла, пінилась за бортами човнів, кипіла і хлюпалась під ударами багатьох весел. Чудова вода! Якби хоч краплиночку її...

...Мати сувора, зосереджена, ніби чимсь ображена, складає Василькові речі. Їй жаль розлучатися з найменшим. Четверо дітей має, а всю зиму повинна залпшчатись сама.

«Може, хай погуляв би хлопець годок? — спробувала порадити чоловікові.— Через рік у нас вже буде восьмий клас». Батько не хотів і слухати: «Не час тепер гуляти. Хай учиться— людиною буде». Мати не заперечувала, хоч і боліло їй серце...

— Мамо! — шепочуть потріскані від спраги уста.

...Мріяв, що буде вчитись в інституті. Двері всіх інститутів були відчинені для Василька. Жалів лише за одним, що не міг учитись в усіх разом. Тепер для Василька, мабуть, вмерло все.

Що більше згадував пережите, то величнішим і прекраснішим воно йому здавалось. Це він, простий колгоспний хлопчик, жив таким чудесним життям...

Якби повернути йому хоч один той день, щоб полюбуватися і небом синім, неозорим, і сонцем гарячим, веселим; щоб надихатися чистим життєдайним повітрям, щоб ще раз відчутти усю велич життя!

Василько знав, що боровся з ворогом, скільки в нього було сили і вміння. Коли доведеться, він, як солдат, упаде на полі бою. Але його смерть — не поразка. Його сила ненависті до ворога подесятериться в серцях тих, хто боровся разом з ним. Згадує Мишка, Тимка, Альошу, Софійку, Івана Павловича, дідуся, Серьожу, навіть Васька Тарасенка... Його сила тепер перейде до них.

— Помстїться їм, помстїться, дорогї товариші! — шепочуть гаряче, палко його вуста.— Я прошу вас, мстїться і моєю рукою!..
...Над головою спалахує пекуче сонце.

ПОДВИГ ДІДА МАКАРА

Хвиля облав перекинулась на село.

Сподівання гітлерівців на те, що населення добровільно їхати-ме в Німеччину, розбилось об мовчазну впертість народу.

Цілу ніч гасав Микола Ткач із своїми поліцаями по селу. Вся молодь, що не встигла сховатись, зустріла новий день в одній із шкільних кімнат під охороною.

Другого дня склали списки, організували навіть церемонію медогляду.

Над селом стояв лемент і плач, немов у кожній родині лежав на лаві мрець.

Взяли й Софійку, Тимкову сестру. Їй лише п'ятнадцять, але можна було сказати, що їй років сімнадцять. Мати плакала, просила відпустити дочку, бо вона ж іще дитина, та не на таких натрапила — хіба вирвеш у собаки із зубів кістку?

Тимко знав, що тут не просити, а діяти треба. Побіг до Мишка, але того не було дома.

— Десь у тітки,— сказала мати.

Відкривши свій рахунок, Мишко не міг тепер заспокоїтись. Він думав про одне: як більше вбити ворогів, більше висадити їх машин. Йому щастило. Змайстрував міну, точнісінько таку, як Льонька Устюжанін. Минулої ночі знову вийшов на дорогу. Рух по дорозі відновився, тільки їздили вже обережно. На дорозі тепер стояли не лише грізні перестороги, а й була вона перекопана глибоким ровом. Вибравши зручне місце, Мишко, мов дорогоцінне зерно, посадив у землю міну. На ній висадилась німецька автомашина. Мишків рахунок зростав.

Ось і зараз його знову не було дома...

Розмірковувати довго не було часу, і Тимко, поклавши в кишеню шматок черствого хліба, пішов за Дніпро, до партизанів. Лише вони тепер могли врятувати Софійку і всю молодь.

Та порятунок прийшов неждано-негадано.

...До гургу людей підійшов дід Макар. Він мав вигляд років на сто, але очі ще світилися живим вогнем. Хто давно знає діда, скаже, що він уже років двадцять все однаковий.

Підійшов, став віддалік, сперся руками на довгу палицю. Поклавши підборіддя на руки, попахував люлькою, прислухався до розмов, але здавалось, що він нічого не бачить і не чує.

— Чи ви чули за своє життя таку наругу, діду? — запитують його.

— Га?

— Чули про таке, щоб людей, як худобу, ловили та в чужий край вивозили? — повторюють.

Дід Макар ніби щось згадує. Виймає потім люльку з рота:

— А було таке. Давно, а було. Дід мій покійний розказував. Ще як турки-яничари й татари-бусурмани налітали. О, натерпівся й тоді народ!

— Ой, коли-то воно було, діду! — каже хтось.

— А давно, давно, — згоджується дід і знову вкладає люльку в рот.

Дивиться на все так спокійно і безпосередньо, ніби нічого в селі й не сталося.

Чуття материнські прокльони, квиління, тяжкі ридання. Дід знову виімає люльку з зубів.

— То, виходить, не випускають дітей ці гицелі? — запитує.

— Куди там випускати, діду!

Тоді дід Макар, ніби він з цим і прийшов, заявляє:

— Не турбуйте себе, люди добрі! Я їх зараз виручу. Усіх до одного.

Дехто, незважаючи на тяжке горе, навіть гірко посміхнувся, інші ж тільки головами похитали:

— Старе — як мале. Людям горе, а воно жартує так цедоречно.

Та дід Макар уже рушає від гурту.

— Заговорюватись почав дід Макар, не протягне вже довго, — каже хтось.

— Та таке старе ще й житиме.

— А розумний був старий! Колись, бувало, кого хочеш кругом пальця обведе. Пам'ятаю, колись становий пристав і той облизня ввіймав, — згадує хтось із присутніх тут дідів.

— Старість — не радість.

Дід Макар підходить до поліції. Не звертаючи уваги на вартового, хоче пройти в приміщення, але той його спиняє:

— Куди, старий?

Дід Макар, мов і не почув запитання, вже береться за двері.

— Вам кого треба, діду?

— Та не тебе, голубе.

— А кого ж вам?

— Найстаршого.

— Кажіть, що треба, я перекажу.

— Е, ні, голубе! Не вірю я тобі. Тепер, знаєш, багато люду порченого.

Дід влучив, мабуть, у самісіньке око поліцаєві.

— Та що це ви мені не вірите? Хіба я не людина?

— Може, ти й людина, а тільки хочу найстаршого.

Поліцай покликав Миколу Ткача. Той був напідпитку, і обличчя його було червоніше від ластовиння і волосся.

— Хто тут кличе? — запитав чванливо.

— Та ось дід.

— Що скажете, діду?

Дід Макар звів на нього свої орлині очі й відвернувся:

— Нінащо ти мені не потрібний, голубе! Іди собі з богом.

Ткач розгнівався:

— Ви чого це, діду, з вогнем граєтесь?

— А хіба ти, коли рудий, то вже й печешся?

Ткач спалахнув, став червоний, як морква.

— Я... я не подивлюсь, що ти старий, я тебе швидко до розуму доведу, скатіна! В холодну посаджу.

Дід Макар спокійно глянув на гнівного поліцає.

— І чого ти до мене причепився, як реп'ях до кожуха? Ні сіло ні впало — причепився до людини, ще й сердиться якогось чорта. Зовсім ти мені не потрібний, відчепись, сатано! Мені треба найстаршого.

— Та я ж і є старший.

— Ти? — дід недовіжливо скосив на нього очі.

— А хіба що?

— Не похоже. Зовсім не похоже. Колись, бувало, старший в поліції — во! Ні, не повірю тобі.

І дід Макар відвернувся, ображено стискуючи тонкі, сухі губи, як людина, з якої хочуть поглузувати.

— Та це ж, діду, і є наш найстарший, пан Ткач, — пояснив вартовий.

— Ткач? Чув про такого. Ну, коли не брешете, то, може, й правда.

Навколо зібрались поліцаї, пересміюючись і стежачи за розмовою.

— Маю тобі наодинці, голубе, щось сказати.

— Кажіть, діду.

— Так оці лобуряки почують, — кивнув дід у бік поліцаїв.

— Нічого.

— Та ні, краще я наодинці.

Дід Макар намагався говорити на вухо, але виходило так, що всю розмову його чули й поліцаї. Вони стали враз білі як крейда.

— По дрова я ходив у лісок. Видимо-невидимо... Кажуть — партизани. Оружжя така довга, з такими круглими тарілками

зверху. А одно таке, як на теліжках, з колесами. На село все поглядають. Ото говорили на зборах, щоб докласти про партизанів. То я оце й кажу собі — піду скажу старшому, щоб приключили потім не було до мене якої.

Ткач не дослухав дідової мови. Він уже добре зміркував, що йому тепер не поздоровиться.

— В ружжо! — заволав він.

Поліцаї вибігали на вулицю, нашвидку застібаючи одяг; тремтливими руками підтримували гвинтівки.

— За мною! — командував Ткач.

Поліцаї підбігцем рушили в напрямі до райцентру. Дідові очі молодод сміялись.

— Не туди! Не туди, голубчики! — гукав він.— Я їх бачив не там, а отамо-о! — Дід тикав довгою палицею в бік Соколиного бору.

Та поліцаї не чули цих слів. Вони спішно покидали село, йшли до району. Дід помітив, як через якийсь час вибіг із своєї хати Лукан і галопом помчав услід за поліцією.

Дід Макар голосно розсміявся і пішов до школи. Зняв заціпку з дверей, за якими сиділа молодь, відхилив їх і сказав:

— Виходьте, діти! Сьогодні відправки не буде.

...Другого дня поліція повернулася у село. Було соромно за вчорашній переляк, бо вже всі знали, що то дід Макар підвів їх під дурного хату. Ткач скаженів.

Шукали старого, але він десь зник безслідно.

Тоді кинулись збирати по селу тих, хто сидів учора в поліції. Еге! Шукай вітру в полі, а партизана в лісі! Жодного хлопця, жодної дівчини не було дома.

— Де?

— Та ви ж учора забрали,— відповідає мати, а в голосі її не лише подив, а й глузливий сміх.

Ткач з Луканом розводили руками.

ГІСТЬ ІЗ МІСТА

За ці дні Мишко звівся нінащо. Очі запали, обличчя зблідло, аж почорніло. Мало спав, забував навіть поїсти. Все думав про свій рахунок, а тут нещастя, як сніг на голову, посипались одне за одним.

Дні йшли, а Василько не повертався. Що з ним? Невже потрапив у ворожі лабеті? А може, схопили де-небудь? Хлопці гнали геть від себе думку про загибель Василька.

Кілька разів Мишко заходив до Василевої матері. Вона вже забула, коли топила в печі,— так і сиділа в холодній хаті, що враз стала сумною і непривітною. За ці дні вона зовсім посивіла. Без упину тинялася з кутка в кутку, брала в руки якусь річ, переносила її на інше місце, не знаючи, навіщо це їй потрібно. То враз сідала десь у куточку й годинами просиджувала там нерухомо, втупивши погаслі очі кудись в одне місце. Вона гнала від себе думку, що з Васильком скоїлось щось недобре.

— Захворів, мабуть,— казала.— Чобітки в нього слабенькі, а зима як стій, звалилась. Та ще така люта. Світ не без добрих людей! Допоможуть Василькові,— розважала себе.

З тяжкими думками й болем в серці виходив Мишко з Василевої хати. Йому хотілося, щоб справдились надії матері, але так мало вірив у це.

А тут нове горе впало на голову.

Того дня, коли в село повернулись поліцаї, надвечір прибуло ще й четверо гітлерівців. Вночі знову набрали в школу повно людей. Тут сиділи тепер батьки й матері тих, хто втік тоді з школи. Їх арештували як заложників. Попередили, що держатимуть там, поки не повернуться сини й дочки. Ті батьки, чиї діти не повернуться, будуть розстріляні. Забрали і Мишкову матір. Лукан хотів її саму спровадити в рабство. Вже два дні сиділи в холодному приміщенні голодні люди, а втікачі не повертались.

Та зараз Мишко був веселий. До нього забіг Тимко і повідомив, що в Соколиному бору партизани.

Мишко хотів негайно бігти в Соколинний, але Тимко зупинив його: командир наказав бути тут, слідкувати за тим, що робитиметься на селі.

Вдягшись тепло, Мишко вийшов з дому. Зима вступала в свої права. Білий сніговий килим укрит поля, обліпив дерева, замаскував курені й землянки в селі. Сонце золотистими барвами грало на снігу. Жмурачись проти мерехтливого снігу, Мишко пішов вулицею. Село мов вимерло. Не курились над землянками сизі димки, не скрипіли журавлі колодязів.

Хлопець вийшов на горб, і перед очима стало все село. Ось стара школа, низенький, як черепаха, будиночок Афіногена Павловича, аптека... Над школою тягся струмись диму: це грілись фашисти і поліцаї...

Мишко глянув убік. До нього наближавсь якийсь хлопчина.

«Хто б це міг бути?» — питав себе Мишко. Всіх хлопців у селі знав, а це хтось незнайомий. Не по ньому фуфайка, шапка з облізлим хутром, великі солдатські ботинки. Зупинився. Вирішив почекати, поки той наблизиться. Коли хлопець підійшов ближче,

Мишко побачив, що то чужий. «Мабуть, з тих, що запальнички на шматок хліба міняють»,—подумав він і хотів іти далі. Та незнайомий запитав:

— Слухай, хлопче, ти не скажеш мені, де тут живе Мишко Мирончук?

Мишкові обірвалося серце. Відчув, що зараз довідається про щось страшне.

— А тобі навіщо він? — запитав, сполотнівши.

— Та треба.

— Ну, я.

— Справді?

— Справді.

— То здрастуй. Дивись, як добре! Першого тебе зустрів, на тебе й наскочив. Я — Сергій.

— З міста? — вигукнув Мишко, і серце йому завмерло. Не раз він чув захоплені розповіді Василька про Сергійка.

— Так.

— А де?..— Мишко пильно дивився в очі Сергійкові, готовий крикнути, догадуючись уже про те, що нічого веселого не приніс цей бажаний гість з міста.

— Васько?

— Що з ним?

Сергійко втупив у землю очі:

— Ходім, розкажу.

Коли зайшли в погрібник, зажурений Мишко запитав, мов підтвердив свою догадку:

— Загинув?

— Мабуть,— винувато промовив гість нерадісні слова і, ніби виправдовуючись, додав: — Я за нього прийшов. Послали.

— Як же це? Та не може бути цього! — Мишко більше не соромився своїх сліз.— Що з ним?

— Впіймався.

Сергійко розповів усе, що знав.

— Я гадав, що він дома, і нетерпляче дожидав до себе. Коли приходять дядько Ларивон, сумний такий, і каже: «Німці Василька впіймали». Я помертвів. «Може, неправда?» — кажу. «Правда,— похитав головою Ларивон.— Ми довідались». — «Що з ним?» — «Та що ж... Не знаєш хіба, що вони роблять?..»

Мишко ридав, як дитина. Сергійко замовк, сам змахнув з довгих вій гарячі сльози.

Мишко перестав плакати.

— Чекайте, гади! Кров'ю заплатите за Василька! — погрозив він міцно стиснутим кулаком.

Помовчавши, Сергійко почав знову:

— Я й шукав тебе. Мені Василько про тебе говорив багато, як ти машини підривав. Дядько Ларивон наказав мені йти сюди. Я приніс листа командиру.

— Сьогодні передаси.

Вони говорили про різні справи, але поруч них весь час був Василько — живий, такий рідний і близький...

ЗА КРОВ І СЛІЗОЗИ!

Тимко торжествував. Настав довгожданий день!

Соколиного бору не впізнати. На узліссі, замаскувавшись у зелених соснових вітах, стояли вартові, пильно видивляючись па всі боки. Біля землянки розташувался партизанський табір. Палахкотили веселі вогники на вогкій землі, очищеній від снігу. На свіжонастеленому гіллі пахучої сосни сиділи партизани: хто курив, хто грівся чи сушився біля вогню, а хто старанно чистив і мастив свою зброю. На великому багатті закипав казан — то Софійка з двома партизанками варила обід.

Точились тихі розмови з веселими дотепами й жартамп.

Тимко майже не виходив із землянки. Він поводився як господар, приймаючи гостей. Але гості мало звертали уваги па господаря — вони були заклопотані своїми справами, та й сама землянка вже не нагадувала тієї, якою була спочатку.

Тут зібрались командири. Було тісно, жарко. Весело палахкотів тренетний вогник свічки, з відкритого входу землянки клубами валила пара.

Іван Павлович схилився над картою, щось креслив червоним олівцем. Дуже хотілось Тимкові хоч одним оком глянути на ту карту і ті позначки командира, але він тамував у собі це бажання. В думці він теж брав участь у виробленні плану і був певний, що і його спитають про те, як напасти на фашистів.

Командири висловлювали свою думку.

— Та що там думати?! Рушати, оточити село та й баста. До вечора все закінчимо, — радив один з командирів, у високій баранячій шапці, з розкішною бородою і вусами, схожий на степового чабана.

Іван Павлович не говорив ні слова, але Тимко, що пильно слідкував за його очима, знав, що думає командир про кожний виступ. Останній, видно, йому зовсім не сподобався.

— А на мою думку, — сказав другий, молодий хлопець у військовій шинелі і шапці-ушанці, — дочекайтесь ночі, раптово на-

летіти, закидати гранатами, обстріляти з кулеметів — і точка! Не здаватимуться — приміщення запалити.

— А люди? — запитав третій.

— Та хіба то люди?

— Хто? Заложники?

— А... а... Я й не подумав про це.

— То ж воно і є.

— Та що там говорити! Напасти, а там видно буде, — настоював на своєму той, що в баранячій шапці. — Хіба ми їх не зламаємо? І не таких скручували...

Іван Павлович не дослухав його.

— А людей скільки втратимо?

— Ну, знаєш, Павловичу, я тобі скажу — ми на війні, а не в теці на іменинах. Пішов воювати — смерті не бійся.

— Та воно так. Хто боїться смерті, той не партизан. Але навіть що ж гинути по-дурному? Ми ж люди радянські. Знаєте, що значить для нас кожна людина?

— Правильно, товаришу командир, — гаряче підтримали всі. Командир у баранячій шапці спалахнув:

— Правильно, правильно! А я кажу хіба, що неправильно? То давайте сидіти в лісі, може, вони самі прийдуть, скажуть: «Бийте нас, бо нам жить надоіло!..»

— Та не гарячись, Бідуля, — тут хитрість потрібна.

— Як не хитруй, а битись треба.

Іван Павлович почав викладати свій план. Це вже була не пропозиція, а бойовий наказ. Тимко ледве стримував себе, щоб не виявити свого захоплення. Але він не забував, на яку важливу воєнну нараду його допустили, і тому боявся навіть рухом виявити себе. Іван Павлович закінчив:

— Обідати — і в дорогу!..

* * *

В школі все було, як і раніш. Четверо фашистів з капралом на чолі зачинились у кімнатці, на якій збереглась табличка «Учительська». Поряд розташувались поліцаї. Через коридор, у двох великих класах, сиділи заложники.

Німці пили вонючий самогон, який їм щодня десь вишукував Лукаш. Заїдали свининою, бо курей після Фріцового полювання в селі не залишилось. Поліцаї ранком і ввечері пили каламутну, як помії, каву без цукру, вдень їли рідкий суп.

Капрал час від часу кликав Ткача і голосно виявляв своє незадоволення тим, що справи в пана обер-поліцай ідуть так, як мокре горить, і що пани поліцаї марно їдять хліб.

Поліцаям і справді не було ніякої роботи, і вони, склавши зброю в піраміду, займались своїми справами. Хто куняв на розкладеному ліжку, хто наспівував, а хто й танцював під хрипкі звуки гармонії, на якій грав рябий поліцай. Примруживши очі, він цілий день рипів на реквізованій у когось гармонії.

Ткачеві роботи було вдосталь: він чинив допит арештованим.

Арештованих викликали по черзі, припиняючи допит лише на обід.

Перед Ткачем стояла якась стара жінка.

— Де дочка?

— Та в мене син.

— Ну, син...

— Та чи ж він у мене маленький? Чи я ним управляю? Може, де на заробітки пішов. Хіба він мені каже? Ви своєї матері питались, куди вам іти?

— Ти мені, стара, зуби не замовляй. Коли я питаю, говори без викрутів. Це тобі не совсти. Позивали до рівноправія! Говори мені без хитрування, бо я тебе наскрізь бачу, я не дурень який-небудь...

— Я ж цього вам не сказала.

— Ще б сказала! Ну, говори, де син.

— Та хто ж його знає? Дома все одно їсти нема чого, то й повівся світ за очі. А я хіба винна? Чого ви мене тут на посміховище людське тримаєте?—наступала жінка.

— Е, я бачу, ти, стара, вперше на допиті! Бач, як розмовляє з начальством! — розсердився Ткач.— Пане Хапченко! — звернувся до поліцай.— Десять!

— За мною діло не стане.

Здоровий і вайлуватий, як ведмідь, Хапченко безцеремонно звалив жінку на широку лаву. Другий поліцай звичним рухом схопив за ноги. У Хапченкових руках з'явилась пружна гумова палиця — досягнення фашистської техніки.

Жінка затискувала вуста, щоб не кричати, але не витримала. Нарешті вона знепритомніла, і її виволокли з кімнати.

Перед Ткачем стояв уже інший...

Арештованим здавалось, що цим мукам і нарузі не буде кінця...

Наслухавшись, як кричать у поліції катовані, Мишко повертався додому. Серце йому обкипало кров'ю.

«Що це робиться на світі,— думав він.— Це ж по всій землі, де ступила фашистська нога, отакі муки сприймає народ, вмирає, обливається кров'ю... І в місті так само, розповідає Сергійко, і в Альошиному селі. Коли ж прийде розплата за всю кров і сльози народні?»

Заходило сонце. Багровіло небо, кривавились поля, весь захід нагадував глибоку рану...

Сергійко, що приліг був відпочити, вже прокинувся. Чекав з нетерпінням Мишка.

— Ну, що?

— Катують,— понуро сказав Мишко.

— Всюди однаково! — зітхнув Сергійко.

Вони швидко вийшли на вулицю і завмерли.

Просто на них безлюдною вулицею рухалася страшна процесія.

Ніхто з людей не вийшов глянути на неї, хоч сотні очей слідкували в продихані замерзлі шибки.

Вели полонених. Попереду їхала підвода, а на ній розвалилось двоє офіцерів. За ними йшли молоді хлопці, дівчата, оточені тісним кільцем поліцаїв.

— Людолови прокляті! — вилаявся Сергійко.— Пішли далі від лиха.

Та Мишко остовпів від жаху. Він упізнав серед полонених Софійку. Він упізнав би її за кілометр по квітчастій хустині. А позаду — Тимко... Як же це? Як їх спіймали?.. Йому стало моторошно. Чого шарпає за руку цей хлопець? Чим він тепер допоможе товаришам? Он і Льонька Устюжанін теж там... Але чекай — чому він у чорній поліційній формі? Зрадник! А німець на передній підводі... Та то ж Іван Павлович!..

Мишко повертає до Сергійка радісні очі.

— Та це ж наші!

— Впіймались? — жахнувся Сергій.

— Партизани!

Сергійко недовірливо глянув на товариша. «Жартуєш, хлопче! Чи, може...» — говорив його погляд.

Мишко зрозумів той погляд.

— Всі вони партизани. А ці двоє на підводі — то і є командири...

Процесія наближалась. Іван Павлович, одягнений у форму гітлерівського обер-лейтенанта (що був, мабуть, щуплий, бо поли шинелі ледве сходились на кремезній постаті командира), зстрибнув з воза, підійшов до хлопців.

— Що тут, Михайле?

— Катують. Кричать люди. Всі фашисти й поліція на місці,— доповів Мишко.

— Добре!

— Василя Івановича в місті впіймали...

— Ти звідки... знаєш?

— Сергійко ось прийшов.

Хоч вони й розмовляли півголосом, а вже і серед «полонених», і серед «поліцаїв» пронісся придурений шепіт:

— Василька ввіймали!..

— У, гади!..

— Я вам листа приніс. Мене послали замість Васька,— сказав Сергійко.

— Гаразд. Потім. А зараз ставайте, хлопці!

І Іван Павлович, роздратовано вигукнувши якісь слова по-німецьки, почав заганяти хлопців у колону. Йому допомагали «поліцаї». Мишко з Сергійком потрапили у колону «арештованих», які засипали їх питаннями про Василька.

Цю картину спостерігали з вікон школи. Капрал дивився в бінокль, а Ткач — на нього, гадаючи, що йому теж дадуть, як старшому, глянути хоч раз. Та капрал спустив бінокль і, заспокоївшись, пішов доневати самогон.

Процесію біля школи зустріли радісно, з відкритими обіймами. На ганок висунули поліцаї, сам Ткач зустрічав гостей. Лише з німців не вийшов пі один, бо не знали, що там прибув такій важкий чин — обер-лейтенант. Думали, там самі поліцаї або німець нижчого чину. То чи ж подоба капралові виходити йому назустріч?

— Ага, ввіймались, голубчики! — зловтішались поліцаї, оглядаючи «полонених».

— Е, та я бачу знайомих! — вигукнув Ткач, впізнавши Софійку і ще декого з тих, що були в кільці «охорони».

— Місце для них знайдеться? — весело гукав Льонька Устюжанін, що був тут, мабуть, начальником колони.

— Знайдеться!

«Обер-лейтенант» щось буркнув перекладачеві, а той голосно наказав:

— По місцях! Обер-лейтенант запитує: де комендант?

Поліцаї поспішили в школу, за ними попрямував «поліцай» у високій баранячій шапці. «Обер-лейтенант», не звертаючи ні на кого уваги, попрямував до учительської.

Ткач лишився приймати заарештованих. Він приступив до високого хлопця.

— В партизани тобі, сволота! — вигукнув і хотів було вдари-ти. Та Льонька своїм могутнім ударом попередив його: Ткач завився носом у землю.

В цей час на порозі кімнати поліцаїв став той, що в баранячій шапці. Він хвилинку оглядав поліцаїв, потім раптово замахнувся гранатою і скомандував:

— Руки вгору, собачі душі! Лягайте, бо мозки повипускаю!

Захлинулась гармонія в руках рябого, потім дико рывкнула і хрснулась об підлогу. Як викручувались у танці два поліцаї, так і замерли, вчепірившись попід руки, відкривши роти від несподіванки й переляку...

Капрал розгубився, коли на порозі його кімнати з'явився оберлейтенант. Він уже досадував на себе, що не вийшов назустріч такому гостеві, і покосився одним оком на недопиту сулію самого-ну, що з головою викривала його «ретельність» по службі. Німці схопились на ноги, по-молодецькому клацнули каблукками, витягли руки у вітанні.

Відповіді на їх привітання не було. «Оберлейтенант» спокійно сказав:

— Хенде хох!

На фашистів в упор дивились чорні дула автоматів. Капрал опам'ятався першим. Він потягнувся до столу, де лежав його парабелум...

* * *

Для Лукана настали спокійніші дні. Але це було лише зовні. Не з'являлись тепер на воротах написи, та раз кинутий у серце неспокій все ж не залишав його. Тепер кожного ранку з надією поглядав на ворота. Краще вже ті написи, ніж це грізне мовчання. Відчував, що це лише затишка перед бурєю. Під боком був поліційний участок, проте й це не приносило йому заспокоєння. Партизани настигали скрізь, і його це сусідство навіть не радувало. Тепер він зовсім не почував дома.

Не веселили його й німці, знав, що потрібний їм, як п'яте колесо до воза. Тільки й слави, що староста, а влади в нього ніякої: його ніхто не слухається і слухати не хоче. Одна в нього тепер робота — щодня по селу за самогоном гасає для німців.

Лукач саме повернувся з роботи і сів перекусити. Перед ним стояла повна сулія самогону, з якої він обережно, щоб і капрал не помітив, налив і собі склянку. Щось почало тягнути його останнім часом до чарки. Жінка поставила перед ним миску холодного борщу з сушеною рибкою.

Та ні випити, ні поїсти не довелося Луканові. Тільки потягся рукою до чарки, як біля поліції заgrimіли постріли, мов швейна машина, прострочили автомати.

Як стій, без шапки, в самому ватнику, Лукач вибіг з хати. Побачив, як один з німців прожогом вистрибнув з розбитого шкільного вікна і розплатався на снігу. Роздумувати не було часу. Лукач побіг до коня, яким він щоденно мотався за самогоном, і вивів його на вулицю. Тільки поставив ногу в стремено, як хтось гукнув з-за хати:

— Стій! Стрілятиму!

Луқан скочив на коня і вихором помчав по вулиці. Курів сніг з-під кіньських копит. Вітер розтріпував злиплі патли на голові, свистів у вухах. Поруч продзижчала куля, але жвавий коник, мов на крилах, виніс за село.

Тимко погнався слідом за старостою, ніби міг його наздогнати і взяти голіруч. Побачивши, що той вже далеко, повернувся розчарований.

— Утік, гад! — зітхнув він з таким жалем, ніби впустив найдорожчу річ.

Партизан, що ходив разом з Тимком по старосту, мабуть, дивився на цю втрату інакше.

— Не втече. Не журись — ввіймається рапо чи пізно. На те він і староста!

ЗА ДНІПРОМ

Цю ніч ніхто й на хвилину не склепив очей. Люди збирались до гурту, жваво обговорювали вчорашню промову командира партизанського загону до народу.

— Правду чоловік говорив: як курям, поодинці пам голови поскручують. Боротись треба, бо життя не буде від проклятих фашистів!..

Мало залишилось після цієї ночі в селі сімей, які б не стали партизанськими. З партизанським загonom пішло в ліси понад сто чоловік.

Ті, що лишилися, з острахом чекали нового дня.

У Тимковій комірчині було людно. Тут була Мишкова мати, сусіди.

— Підемо за Дніпро, — вирішили.

Мишкові з Тимком цієї ночі було чимало роботи. Вони лишилися у селі, щоб вивести в ліси людей, коли буде потреба. Разом з іншими дітьми й дорослими цілу ніч вартували по селу, пильно вдивляючись у сніговий простір і вслухаючись у кожен звук.

Фашисти з'явилися саме тоді, коли в селі подумали про те, що все обійдеться по-доброму.

Першими побачили велику ворожу колону діти, які невідступно вартували на вцілілій протипожежній вишці. Вони почали бити в металеву рейку. Пронизливий звук рейки в ранковій тиші штрикнув у серце кожного, поставив усіх на ноги.

Село заворушилось, наче мурашник, якому загрозувала повінь. Захеканий Мишко влетів у хату до Василевої матері:

— Збирайтесь, тьотю, бо йдуть!

Мати подивилась на хлопця здивовано, ніби він запропонував їй щось незвичайне, і заперечливо хитнула головою:

— Нікуди не піду. Чекатиму Василька.

Бодем перекошилось обличчя Мишкове. Хотілося сказати матері всю правду, але так шкода її було, що язик не повернувся. Благально дивився їй у вічі:

— Фашисти ж ідуть! Знаєте, на що вони здатні?

— Не боюсь я їх. А прийде Василько...

— Не прийде, тітонько,— відчайдушно не сказав, а зойкнув

Мишко.

Спочатку мати ніби не почула цих слів. Потім важко потягла в себе повітря, наче прокидаючись: очі їй стали великі. Вона підвела голову і тихо спитала свистячим шепотом:

— Як «не прийде»?

— Його...

— Убили?

— Спіймали.

Мишко закусив губу, щоб не розридатись, але зрадливі сльози самі бризнули з очей.

Якусь хвилину мати дивилась на хлопця. Був той погляд страшний, дикий. Здавалось, вона зараз застогне на весь світ і впаде підкошеною биліною. Та враз стала іншою. Міцпо склепила повіки, стріпнула сивою головою, відганяючи від себе страшне горе, і повільно, наче сліпа, почала одягатись. Мовчки стала посеред хати, окинула поглядом стіни, прощаючись з ними. Підійшла до столу, збрала фотокартки дітей. Не глянувши на них, загорнула в хустину, поклала до'серця. Ще раз важким поглядом окинула рідну оселю і рішуче ступила до порога.

— Ходім, синку! Веди мене до них...— прошепотіла.

Коли прийшли на горб за селом, Мишко оглянув місцевість. По той бік села стояли машини. З них вистрибували гітлерівці, розсипаючись по полю цепом. Ввійти до села з ходу вони боялись.

До Соколинного бору групами й поодинці поспішали люди, мов птахи відлітали у вирій. Зірким оком в одному гурті Мишко примитив своєю і Тимкову матір, що несла на руках Вірочку.

...Гітлерівців привів Лукан.

— Там всі партизани,— скаржився він.— В мене стріляли з вікон. Якщо їх не провчити, далі не можна керувати селом.

Тепер був його верх.

Ідучи на першій машині, думав: як добре було б, коли б усе село побачило його ось так! Тоді з'явилися б повага і страх. Та чим ближче під'їздили до села, тим частіше Лукану здавалось, що з снігових заметів засвістять зненацька кулі, полетять грана-

ти. Пильно і з острахом вдивлявся в кожну плямку на сніговій рівнині.

Йому піддавало духу лише те, що за ним сунуло безліч машин. Попереду чмихала і скреготіла бронемашина.

Фашисти, з трьох боків оточивши село, відкрили стрілянину; бронемашина вступила на першу вулицю. Село було мертве. Здавалось, тут не лишилось жодної живої душі.

Вступивши в село, карателі перебігали від хати до хати, від землянки до землянки, виганяли на сніг і мороз напівголих старих і дітей. Потім так гнали їх до школи. Підпалювали хати, руйнували землянки гранатами. Село знову окуталось у дим і кіптяву, стогнало від частих вибухів.

Лукач тріумфував. Наводив порядок. Старих і дітей заводили до хати хворого Афіногена Павловича. Чоловіків зібрали під стіною школи...

* * *

Навколо землянки, що вже не була більше таємницею, стояли безмовні люди. На вершечку дуба, мов великий птах, прилип Тимко. Всі вслухались у шум, що доносився із села. Бахкали постріли, чулись глухі вибухи гранат.

— Горить? — питали знизу.

— Горить, — чулося згори.

— Все село?

— Все.

— І на Греблі?

— Горить.

— А Шрамів куток?

— Горить.

— А Бабаївка?

— Горить.

— А Шуляків?

— Усе горить.

Мишко дістав з землянки почорнілу від іржі гвинтівку, переп'яв через плече кулеметну стрічку з блискучими патронами. Замучені люди поглядали на хлопця з надією.

— Підемо за Дніпро, — сказав він.

Йому ніхто не заперечив.

— Тепер одна дорога, — підтвердив хтось.

— Горить?

— Горить! — чулося згори.

— Звірі!..

— Лютують...

Замовкли. Це була хвилина, коли ні про що не хочеться говорити.

І раптом згори:

— Ідуть на Соколиний!

Переляк і розгубленість промайнули на обличчях людей.

Мишко виступив наперед.

— Тимку, злізай! — гукнув він Тимкові, що вже й сам спускався на землю.— Без паніки, один по одному, ланцюжком! Не бійтесь! Командир наказав нам з Тимком провести вас у загінь.

Рухливий ланцюжок потягся з Соколиного бору. Низинками, щоб непомітно було для стороннього ока, йшли через луки до Дніпра.

Соколинний бір, залишений самотою, мов велетень, прикутий до землі, простягав за ними руки, благаючи не кидати його на поталу, взяти з собою. Дуби застигли, схиливши могутні голови в білих снігових шапках, завмерли в безнадії, чекаючи з жахом ворожого удару.

Люди чули, як враз застогнав Соколинний бір. В його тілі рвались міни, снаряди, ранячи стовбури принишклих дерев. То тут, то там піднімались стовпи з снігу, землі й диму. В повітрі літали шматки дерева й гілок. Кожен вибух підсилювався луною, і здавалось, то не вибухи бушують у лісі, а ліс-велетень стогне, стікаючи кров'ю.

НА НОВІ ДІЛА

Дніпро. Широкий, могутній, невгамовний. Тепер він спить, скутий льодом, устелений снігом. А за ним шумлять, ведуть свою нескінченну розмову з вітрами, стогнуть у негоду, плачуть у дощ віковічні ліси.

Люди сплячуться на високому березі. Вони з надією вдивляються в темні обриси задніпровських лісів, що тепер стануть їх домівкою, їх спільником у боротьбі.

Чорний, вже помітно поріділий стовп диму показує те місце, де проходило їх дитинство, все життя. Того дня, коли з'явився ворог, теж над селом стояв такий дим.

— Стерли з лица землі...— зітхає хтось.

— Відбудуємо!

— Коли то воно буде?

— Буде!..

І знову мовчать: хто сухими, хто вогкими очима, але всі однаково з болем дивляться на рідне село. Одна лише мати Василька стоїть сувора, задумлива. Міцно стиснуті її уста, десь далеко її думки...

Мишко з Тимком прикували свої погляди до Соколиного бору. Він був їм рідний, близький, свято беріг їх велику таємницю. Тепер він далеко.

Ліс манив, кликав до себе. Але даремно: у тих, чію таємницю він чесно беріг стільки часу, вирости крила, і вони вилетіли на вільні простори, на нові діла.

— Прощай, Соколиний! — шепоче Тимко.

Мишко скоріше здогадується, ніж чує слова друга. Може, іншим разом він у душі посміявся б з наївної ліричності Тимкової, а тепер приймає це близько до серця і в думці повторює: «Прощай!..»

— Ех, знав би це Василь Іванович! — зітхнув Тимко.

— Що знав?

— Та що ми вже в справжні партизани йдемо. І що село...

— Звідкіля йому знати?

— Повернеться — дізнається...

— Звідти якраз повернеться...

— А ти думаєш — ні? — розпалився Тимко. — Такий хлопець, як наш Василь Іванович, не повернеться? Та він їх навколо пальця обведе! Адже нікого не виказав? Ех, коли б це я там замість нього, я б уже знав, як їх обдурити! Наговорив би їм сім кіп гречаної вовни...

Чим більше говорив Тимко, тим ясніше ставало Мишкові, що Василько справді не загине. І справді — чому він мусив гинути? Хіба на ньому написано, що він партизан? Хіба не зуміє він обдурити німців?.. Випустять! Або втече. Та й Іван Павлович говорив, що про нього потурбується. Тож хіба не зможуть допомогти Василькові вирватись звідти? Ну, безумовно! Але чого розхвастався цей Тимко?

— «Я, я!» «Я» — остання буква в алфавіті, — обриває він Тимка. — Потрібні йому твої поради — вибереться якось і сам.

— Та ти ж не віриш.

— Та ну тебе! З тобою говорити...

Мишко насупився і пішов до гурту.

Стомлені люди відпочивають. Вони перекидаються зрідка словами, але більше мовчать, заглиблюючись у думки.

Тимко підійшов до матері. Тепло закутана Вірочка тягнеться до нього рученятами:

— Швидко вже прийдемо?

— Швидко. А ти куди йдеш, Вірочко?

— В партизани.

— А хто ти така?

— Вірочка-партизаночка, — відповідає вона завченими словами.

— А що робитимеш?

— Фашистів битимемо з бабунею.

Тимко задоволений. По стомлених обличчях пробігає ледве помітний сміх.

Мишко вже підвівся на ноги, щоб подати команду йти далі, та в цей час якась жінка перелякано крикнула:

— Хтось там біжить!

Люди, мов по команді, звелися на ноги, вп'ялися очима, куди показувала жінка. Але нікого там не було. Може, їй тільки здалося... Спадав вечір, і сонце вже ховалось за обрій.

— Мабуть, упав. Або спустився в долину...

— Може, привиділось,— сумнівався хтось.

— Та своїми ж очима бачила! — палко доводила жінка.— Та ось же він! — радісно вигукнула вона.

Людина виринула з долини і, спотикаючись, наближалась до гурту. Невідомий був, мабуть, дуже стомлений, бо часто спотикався, хитався, як п'яний, інколи падав.

Вже за кількасот метрів звалився в сніг, довго не підводився. До людей долинув слабкий голос, який кликав на допомогу.

— Та допоможіть же йому,— сказав хтось.

Коли під руки підвели його, всі ойкнули від жаху та несподіванки. Це був колгоспник з їхнього села Іван Карпенко, якого ніхто б тепер не впізнав, коли б він сам не назвав себе. Його обличчя було суцільною кривавою ранною. Волосся змерзлось у закривавлений кусок льоду.

Сумирним чоловіком був Іван. Його мов і не було в селі. Ніхто ніколи не чув від нього поганого слова.

У Івана була хвора жінка. Він вирішив лишитись у селі, думав, що все обійдеться благополучно. Адже він нікого не займав, і його не займають.

Люди оточили Івана. Він обвів усіх налитими кров'ю очима, ніби заглянув кожному в душу, і прохрипів:

— Бачили?

— Та що з тобою, Іване?

Іван, здавалось, не почув цього питання.

— Бачили, що вони зробили зі мною?

— Та як же це? Та як же це? — бідкались жінки.

Іван, здавалось, не чув нічого.

— А що вони зробили з іншими?

Чужим, хрипким голосом Іван розповів про те, свідком чого він був.

— Старих, жінок і дітей загнали в хату вчителя. Нас, чоловіків, поклали під школою. Потім при наших очах... У, гади! — простогнав Іван.— На наших очах запалили хату. Ми дивились

на все те, чули все. Чиясь дівчинка тричі з вікна вискакувала, а вони все вкидали її назад... Поки згоріла... Вже впав дах...

Хтось зойкнув пронизливо і впав непритомний. Стогін і плач, тужливі голосіння линули над Дніпром. Люди рвали на собі волосся. Це ж їхні... їхні дітки там, батьки, матері!..

А Іван продовжував:

— ...Нас відвели під гору, поклали в ряд, як снопи на току. Чоловік сорок нас було. А потім... люди добрі, чи повірите — стріляли в нас, на капусту сікли. Всіх побили. Один я лишився. Бачите, кулями сполосували, а живий. Коли вже відходили, хотів гукнути: «Верніться, добийте, адже всіх побили. І жінку з дітьми спалили. Чого ж я житиму, кому я потрібний тепер?» Та сили не вистачило кричати. А потім уже роздумав: а може, це саме життя мене залишило, щоб свідком був, бо хто ж про все оте розкаже? І ось прийшов... Дивіться, люди добрі, на моє горе... і запам'ятайте.

Потім звернувся до тих, що не слухали його, бились у горі:

— Чого плачете, люди добрі? Хіба це можна вилити сльозами? Не плакати треба! Ви знаєте мене. Я дитині не сказав за своє життя «брешеш». А тепер — хіба ран не винесу своїх — я воюватиму. Не по роках, а воюватиму. Я їх битиму! Для того й іду.

Змовкли голосіння, лише важкі схлипування, стогони проривались інколи з надірваних горем грудей.

Іван підвівся на ноги, простяг уперед руку й сказав:

— Дивіться, люди добрі!

В нічній темряві над селом дотлівала заграва, друга виднілась справа, третя — зліва і ще одна десь далеко, ледве помітно...

— Горить Україна.

— Гине народ... — шепоче якась жінка.

— Народ не загине. Він бореться!

Це твердо й спокійно сказала Василькова мати, що стяла збоку, горда, велична.

— І поборе! — підтвердив її слова дзвінкий голос Мишка.

— Поборе! — хрипло шепоче Іван.

Всі підіймаються грізною стіною. В темряві ночі бушують, яtringься малинові заграви. Грізно шепочуть ліси за Дніпром.

Люди рушають.

Вони йдуть, упевнено ступаючи по снігу, мовчазні, з затисненими до болю вустами. Рухається, колишеться жива стрічка. І здається, нема їй ні кінця ні краю.

КНИГА ДРУГА

В ОДНОМУ СЕЛІ

Засніженим полем по ледве помітній дорозі вітром летіло кілька упряжок. Заїзнені коні мчали галопом. З-під копит здіймалася снігова пилюка, летіли грудки снігу.

Льонька Устюжанін стояв на санях на повний зріст. Однією рукою держав віжки, а другою енергійно хльостав батогом, вигукуючи:

— Несіть, соколки, несіть, рідні.

Вдалині серед ранкової мли ледве помітно вимальовувався крилатий силует млина, від нього потягся ряд припалих інеем придорожніх верб.

На світанку група партизанів в'їхала у невелике степове село. Льонька Устюжанін не збирався зупинятися тут ні на хвилину: він спішив добратися до лісу.

Не минуло ще й години, як Устюжанін зі своїми хлопцями пустив під укіс поїзд на рівній, безлісій місцевості. Німці ніяк не чекали, що партизани наслідяться на відкритій ділянці залізниці зробити диверсію. Але Устюжанін на своїх конях з'явився немов з-під землі і тепер, як вихор, зникав од погоні.

Хутір уже ожив. Рівними стовпами в небо тягся сизий дим з димарів, скрипіли журавлі колодязів.

— Німців у селі нема? — запитав Льонька першого зустрічно-го діда.

— Нема, нема! — енергійно захитав головою дід.

— А поліції?

— Нема, нема!

Вискочивши на битий шлях, коні побігли ще швидше. Відчинились сінешні двері, люди дивились услід незвичайним подорожнім. Пізнавши партизанів, похапцем застібаючись на ходу, прожогом вибігала на вулицю дівтора.

Сани мчали селом.

— Дядю, дайте листівку! — кричали навустріч партизанам. Не спиняючи коней, Льонька витяг з кишені пачку листівок і кинув одному хлопцеві.

— Роздай усім! — гукнув, минаючи.

Хлоп'ята звалилися у «малу кучу». Через хвилину підвелися на ноги, стали в коло біля того, який схопив листівки, а він обділяв кожного тріпотливими сіро-зеленими листочками. До дітей відусюди підходили дорослі.

Уже виїжджаючи з села, Льонька примітив маленького хлопчика, що поспішав через городи. Він ледве пробивався глибоким снігом, що сягав йому мало не по пояс. Часто падав, ховаючись з головою, швидко підводився і знову спішив уперед.

«За листівкою як поспішає», — подумав Льонька.

В цьому місці вулиця круто закрутила, і сани потрапили у вибоїну. Вони так стукнулися в обочину, що коли б Льонька не тримався міцно за сани, то вилетів би в сніг. Четверті сани, що відстали від перших на кількасот метрів і тепер галопом доганяли передні, з усього розгону налетіли на вибоїну. Сани перевернулись, і партизани потонули у м'якому, пухкому снігу.

Коні спинилися.

Партизани, хто сміючись, хто голосно, але незлобиво нарікаючи на їздового, вилазили з снігу, вибивали запарошений одяг, витрущували шапки, виколупували холодні грудки снігу з-за кочів.

Коли б не сталося цієї затримки, хлопчик так і не перейняв би партизанів. Весь час однією рукою підсовуючи вгору великого кашкета, що насувався йому на очі, він біг щодуху. Побачивши, що партизани знову вмоцнюються у сани, хлопчина гукнув до них благально:

— Дядечки, ріднесенькі! Почекайте мене! Я зараз... Я ось тут...

Партизани повернули голови. Важко пробиваючи собі шлях, папружуючи всі зусилля, до них підійшов хлопчик десяти-одинадцяти років. З худеньких плечей хлопчика звисала стара велика фуфайка, витерта, засмальцьована і полатана; з-під неї було видно блаженську полотняну сорочечку і такі ж штанці. Крізь дірки світилося худе, поспініле від холоду тіло. Одна нога була боса, бо хлопець згубив у снігу старий валянок-бурку і тепер, сам не помічаючи холоду, тупцювався.

— Дядечки, візьміть мене в партизани! Я...

— А хто ти такий?

— Я вас давно шукаю...

— Звідкіля ж ти?

— З Києва.

— А батьки твої де?

— Батько мій генерал, а мати льотчиця. Вона орденом Леніна нагороджена і Червоної Зірки...

— Так чому ж ти не з ними?

— Вони на фронті, а я...

У хлопчини не попадав зуб на зуб, з синіх оченят лилися слюзи.

— Та чого ти допитуєшся, теж мені слідчий. Не бачиш, замерзає хлопець! — розсердився на товариша другий партизан. Він зняв з себе теплого кожуха і закутав хлопця. — Поїхали, хлопче! Не пропадеш з нами.

Хлопчину, загорнутого поверх кожуха шинеллю, швидко вместили посеред саней.

— Давай, жени!

— Да дивись за вибоями, бо голову відірву! — попередив хтось їздового.

Кони рвонули навздогін за першими саньми.

Партизани обліпили хлопця, хтось почав розтирати йому руки, голосно хукаючи.

— Звуть тебе як?

— Ві-ги-и-ктор!

— Замерз?

— Ні-чо-го.

Його виснажене тільце билось, немов у лихоманці.

— Іване, в тебе нічого не лишилось у флязі?

— Дивись, щоб не так, — засміявся хтось із партизанів.

— Чого смієшся? Отже і є!

— Дай сюди!.. Вікторе, ось випий, зігрієшся.

— Піонерам пити не мо-жна.

Партизани засміялись.

— На холоді можна.

— Ніде не мо...

— Ти що ж, хочеш запалення легенів схопити? Напартиза-пиш тоді до бісового батька.

— А ви п'єте?

— А як же на холоді не випити? Така робота у нас, брат, підричників. Лежиш, лежиш у снігу, до кісток промерзнеш, ну і коли б...

— Та годі вже тобі. Давай хлопчині швидше, бачиш, по-синів.

Партизан відгвинтив кришечку, стріпнув флягою. Десь на денці щось ледве чутно хлопнуло.

— Залишив, називається! — докірливо глянув на Івана і швидко підніс до Вікторового рота флягу.

Той не встиг отямитись, як в рот полилося щось тепле, опалило, мов окропом. Ковтнув раз, вдруге і захлинувся. Довго відкашлювався, а потім жадібно вп'явся зубами в кусень промерзлого хліба.

По тілу розлилося приємне тепло, і Віктор заснув міцним сном.

МІСТО, НЕ ПОЗНАЧЕНЕ НА КАРТАХ

Це було справжнє місто. З вузькими стежками-вулицями, що кожна мала свою назву, з житловими будівлями, з майданом, де проходили тактичні заняття і зачитувались накази командування. Були тут їдальня і пекарня, кравецькі і взуттєві майстерні, майстерня ремонту зброї і склади. «Місто» це виникло восени, росло і ширилось з кожним днем.

Тут жили партизани. Вдень і вночі над головою шуміли веле-тенські сосни, тонкі пружні берези. Вились і танули серед дерев сизі димки над бараками.

Кожного дня до загону прибували нові люди. Їх тимчасово поселяли в готових будинках, а вже другого дня десь в стороні виростав новий барак, до нього пролягала вузька стежка, і хтось давав тоді їй назву. Так у «місті» з'явилися «вулиці».

Віддалік у густому хвойному лісі була розташована господарська частина загону.

Закидані снігом вози чекали весни, вишикувалися в ряд сани. У примітивній стайні стояли коні, тут же відгодовувалась худоба на м'ясо. Сивобороді партизани з гвинтівками за плечима і гранатами на поясі доглядали худобу.

На дорогах і стежках навколо партизанського міста стояли вартові і замасковані секрети — біля самого табору і далеко від нього на багато кілометрів.

Фашистам ніяк не вдалося позначити на своїй карті цей пункт. Вони послали розвідників, шпигунів, але ті доходили вільно тільки до партизанських застав, а в «місто» потрапляли з зав'язаними очима і ніколи не повертались.

Коли випав сніг, фашисти заборонили населенню ходити в ліс. За порушення цього наказу людей карали на смерть. Вони вважали, що тепер партизанські стежки та дороги приведуть до таємничого міста.

Іван Павлович наказав запрягти щонайменше двісті підвід і прокласти дороги в усіх напрямках по всьому лісу — до всіх найближчих сіл. І так щоразу після снігопаду по кілька днів і ночей метляли лісом партизанські упряжки, прокладаючи безліч доріг

і сплітаючи їх в такий вузол, що вже нікому не можна було його розплутати.

Таємниче партизанське місто залишилось невідомим і непрístupним. Не було воно позначено і на партизанських картах. Та кожен партизан безпомилково знаходив його. Так бджола знаходить свій вулик, хоч як би далеко вона від нього не залетіла.

Партизанське місто справді чимось нагадувало вулик. Щоранку сюди повертались більші і менші групи партизанів, щовечора й щоночі виходили вони звідси рідкими ланцюжками. Приносили відомості з усіх кінців розвідники, приходили з доповідями мінери, поверталися взводи і роти з бойових завдань.

На перший погляд здавалось, що тут панував якийсь нелад, в якому важко було розібратись. І тільки добре придивившись, можна було зрозуміти, що кожна людина добре знала своє завдання і ретельно виконувала його.

Куховарки варили у великих казанах партизанський обід. У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир: то будувались нові будівлі і заготовлялись дрова для кухні. Стукотіли молотки — шевці ремонтували і шили нові чоботи; строчили швейні машини — кравці шили білизну та одяг.

Місто жило. Командири робили все, щоб табір як можна довше лишався невідомим ворогу.

* * *

Льонька Устюжанін повертався до партизанського табору перед світанком.

Іхали весь час лісом, і Віктор трепетно вслухався в нічний гомін, роздивлявся навколо. Йому здавалось, що ідуть вони не по землі, а пливуть якоюсь підземною річкою. Скрипіли полозки, пирхали коні, а навколо щось гуло, стогнало, ревла. Холодний вітер кидав пригорщі колючого снігу в розгарячене лице хлопця. Коли виїздили з-під густого склепіння дерев, навколо світлішало, ліс стояв чорною стіною, рідкі кущі на поляні здавались якимись незграбними, чудернацькими постатями. Затамувавши подих, Віктор не міг одвести від них очей. То йому ввижалося село, вирізьблювались контури химерних будинків, у вікнах яких немовби спалахували на якусь мить сині вогники; то все те враз зникало, і перед очима пробігали якісь постаті, наближались грізно, невблаганно. Наляканий хлопчик тісніше тулився до партизанів, що дримали на саях, і на мить заплющував очі.

Він їхав разом з Льонькою, який, познайомившись з хлопцем, забрав його на свої сани. Віктор зігрівся під теплою шинелею.

— Дядю, вже скоро? — допитувався він раз за разом.

— Скоро, — відповідав Льонька.

Коні ледве плентались. Ліс лежав попереду без кінця, без краю, одну галявину зміняла інша, і здавалось, цій дорозі не буде кінця.

— Скоро вже, дядю? — канючив Віктор.

Устюжаніну, мабуть, уже набридли ці запитання. Досі він терпів, але, нарешті, не витримав:

— Ти в партизани прийшов, хлопче, чи куди? Партизани ніколи не питають, близько чи далеко. Їх справа йти і бити ворога, де б він не зустрівся.

Вікторові стало соромно, він почервонів, а на сині оченята набігла сльозинка. Та не побачив всього цього в темряві Льонька. Хлопець тепер стежив за всім мовчки, і Устюжанін вирішив, що Віктор знову заснув.

Коні швидше задріботили ногами, весело запирихали, відчувши, мабуть, близькість людського житла, своєї стайні і заслуженого відпочинку. Посвітлішало, і Віктор почав розрізняти дерева: стрункі стовбури і важкі білі шапки сосен, густі, як щітки, відкриті інеєм кущі.

— П'ять! — долинуло звідкілясь з-під крислатої сосни.

— Москва! — відгукнувся Льонька.

Тільки тепер Віктор переконався, що то йому не причулось.

— Хто? — знову голос з-під сосни.

— Устюжанін, хлопці.

На дорогу вийшов якийсь чоловік.

— Закурити масш, Устюжанін?

— Аякже!

Коні важко посадували, поводили запалими боками. Гомонів приглушено ліс, гудів десь у верховіттях дерев вітер, і більше ніщо не порушувало спокою. Віктор прислухався до розмови Устюжаніна з незнайомим і думав про те, що мала означати сказана Льоні цифра. Уже пізніше він довідався, що кожного дня партизани встановлювали новий пароль. Це було якесь число. Вартовий при чиемусь наближенні тихо називав цифру, казав, приміром, «п'ять». Той, хто підходив, повинен був відповісти «дев'ять», бо паролем була цифра «чотирнадцять». Коли хто з партизанів кілька днів не був у таборі і не знав цифрового пароля, він відповідав просто — «Москва». Вартовий тоді запитував ім'я того, хто повертався в табір.

— Як успіхи? — поцікавився вартовий, закуривши. — Рвонули?

— Рвонули! — з гідністю відповів Устюжанін і кількома словами розповів про сміливу операцію.

— Молодці! А ми вартуємо, — зітхнув вартовий. — Махорочки не даєш? У хлопців вуха пухнуть.

— Чому ж не дати... А що тут у нас? Командир вдома?

— Виїхав, комісар тут.

Сани рушили далі. Віктор думав, що зараз дорога закінчиться, але час ішов, світало, а мимо, як і раніш, пропливав ліс, галявини, кущі. На саях сиділи й дримали тільки їздові; всі інші спали, немов були не на двадцятиградусному морозі, а в хаті, біля гарячої печі. Один тільки Льонька Устюжанін не спав.

Через якийсь час в'їхали на подвір'я. Віктор дуже здивувався, побачивши тут під крилатими соснами багато саней і стайні, де стояли рядами коні.

В загоні не спали. Конюхи швидко прийняли коней, а пробуджені хлопці неохоче підіймалися з саней, солодко позіхаючи й потягуючись. Ледве помітною стежкою пішли в табір. Льонька, що за всю дорогу не задрімав і на мить, хоч і не спав уже три доби, ішов, ледве помітно перевалуючись. Він наче боявся піддатись спокусі і лягти тут же в сніг, щоб заснути непробудним сном.

Вузенька, як нитка, стежина втягувалась кудись у непролазні хащі. Хоч уже розійшовся вранішній присмерк і навколо пробибалось молочно-сіре світло, Віктор не міг помітити нічого, крім дерев і снігу.

— Десять!

— Чотири!

Вибита сотнями ніг дорога стала ширша й твердіша. Перед очима знепацька виникла якась незвичайна будова. Віктор помітив її тільки тоді, коли побачив яскраво вирізьблені на білому фоні двері. Довгий низький барак був увесь заметений снігом. Звідкись раптом війнуло димом, так приємно запахло житлом. І хоч як був Віктор вражений і захоплений всім баченим, він мимоволі позіхнув, а на очі па якусь мить упала сошна втома.

Партизани підійшли до другого барака. З чорної залізної труби валував густий дим.

Устюжанін спинився і звернувся до своїх товаришів:

— Негаймо спати! Я повернусь через хвилину — начальству доповім тільки. Віктора покладіть, гарненько вкрийте шубою.

Увійшли в темні сіни. В чіхось руках спалахнув кишеньковий ліхтарик, хтось відхилив ковдру біля входу, і на Віктора ввійнуло теплом.

Це був барак партизанів-підривників. Вони побудували його самі, поробили просторі нари для снання, зліпили цегляну піч.

Віктор, мов заморожений, оглядав партизанське житло. Сплячі солодко хропіли, і в нього самого мимохіть почали злипатись по-

віки. Хтось дав йому велику шубу на підкладці з вовчого хутра. Хлопчик упав на м'яку постелю з запашиного сіна і одразу відчув повне безсилля. Очі заплющились, і тепер уже ніщо не змогло б його підняти на ноги.

«Я партизан!» — пробігла в голові думка, і відразу ж над ним заспівав вітер, загуділи сосни, тихо погойднулись сани, а коні невпинно бігли, і здавалось, не вперед біжать вони, а все назад.

«Чого це вони задкують, дядю?» — намагався спитати Віктор, та язик зовсім не слухався його, а все тіло скував сон.

КОМІСАР

Прокинувшись, Віктор з подивом оглянув незнайоме житло і, згадавши, куди він на світанку потрапив, щасливо посміхнувся.

У невеличке вікно пробивалось тьмяне світло, в бараці було напівтемно. Нікого не помітивши, хлопець поповз до вікна.

— Виспався, орел? — почув він голос над головою.

Віктор підвів голову. На верхніх нарах, звісивши вниз ноги, сидів Устюжанін.

— Виспався, дядю Ляоня!

Ляонька сплигнув униз:

— Добре ми поспали, Вікторе! Богатирським сном — сім годин підряд. А тепер умиватись! У нас це робиться просто — сніжком. Не боїшся?

У Віктора мороз пішов поза шкірою, коли він згадав, як учора босий стояв на снігу. Але він хоробро відповів:

— Пхи-и, подумаєш, снігу забоявся б! Я і спати на снігу міг би...

— Диви, який молодець! Тоді пішли вмиватись. А потім підемо в майстерню. Я тобі, брат, таку шинель офіцерську замовлю — на весь загін одна така буде. І чоботи теж. І шапку...

— Мені коли б будьонівку!

— Можна і будьонівку. І жити будеш з нами, підриwnиками. У нас хлопці, знаєш, перший сорт! Один сміливіший за другого.

— А ви мені зброю дасте?

Устюжанін набрав у руки снігу, замислився:

— Зброю...

Він почав розтирати червоними руками вогку сіру грудку і не квапився з відповіддю.

— Ну, хоч невеличку, хоч отакісінький пістолетик. Я хочу фашистів бити.

— Ого-го! — заготовав Льюнка, із задоволенням розтираючи руки снігом.— Та ти хоробрий!

— А мені що? Стану біля дороги, коли фашисти їхатимуть, наведу на них пістолета і вистрілю. І не один раз, а скільки куль буде в пістолеті, повбиваю фашистів, а сам навтікача... Ви знаєте, дядю, який я прудкий?

Устюжанін аж падав зо сміху. Віктор, низенький, опецькуваний, в широкій фуфайці, шморгав кирпатим носиком, сяяв синіми очима і весь час підсовував угору непомірно великого кашкета. Льюнка помітив, що він і не думає вмиватись.

— Ти що ж? Кадав, що спав би на снігу, а насправді боїшся і доторкнутись?

— Та як же? Бачите, рукава які!

Справді, рукава Вікторової фуфайки сягали до колін.

Мабуть гадаючи, що дав вичерпну відповідь, хлопчик запитав знову:

— То як же буде зі зброєю?

— Як же тобі її давати, коли ти умиватись не хочеш?

— Я не хочу?

Хлопчикові очі спалахнули, він енергійно зірвав з себе кашкет, скинув фуфайку й сорочку і став до пояса голий поруч Льюнки.

Вони обидва пирхали й вурчали, кидаючи один на одного сніг.

— А тепер я бачу, що ти хлопець хоч куди. З нами житимеш. Ми на залізницю, а ти барака стерегтимеш. Завгоспом будеш.

— Не хочу завгоспом! Мені б тільки зброю...

Вони вбігли в барак, і Льюнка почав витирати свого підопічного рупшиком. В цей час їх покликали до комісара.

Поспішаючи до штабу, Устюжанін на ходу поправляв на грудях реміні, а за ним підбігцем ледве встигав Віктор.

— Ти ж мені по всій формі! — наказав Вікторові Льюнка, на хвилинку спинившись перед дверима одного з бараків, і рішуче відкрив двері.

— Дозвольте, товаришу комісар?

— Зайдіть.

— Командир диверсійно-підривної групи старший сержант Устюжанін на ваш виклик з'явився.

— Здрастуй, товаришу Устюжанін!

— Здравія желаю!

З-за виструнченої постаті Устюжаніна зацікавлено виглядав Віктор, мнучи в руках свого великого кашкета.

Останні дні комісар був хворий. Повертаючись з одної операції, він мало не потонув, і тепер його морозило. Він лежав на

ліжку, весь закритий ковдрами та кожухами. Але й хворий, він не кидав своїх справ.

— Командир загону ввечері виїхав у Соколинний бір. Беріть свою групу і негайно рушайте до нього. Там передбачається бойова операція, а з командиром людей небагато.

— Єсть, товаришу комісар!

— Поспішайте. До побачення.

Устюжанін козирнув, круто повернувся до дверей, а потім вернувся назад і по-дружньому сказав комісарові:

— Ось цей хлопчина, Михайле Платоновичу, орел! Віддайте нам його на виховання!

— Гаразд, подивимось.

Устюжанін швидко вийшов із штабу, а «орел» провів його таким поглядом, ніби хотів полетіти за ним.

Комісар пильно розглядав нового партизана.

Начальник штабу, відірвавшись од роботи, теж уважно дивився на хлопчика. Віктор, червоний від хвилювання і снігового душу, переступав з ноги на ногу, шморгаючи носом, і своїми синіми оченятами поглядав то на начштабу, то на комісара.

— Сідай, Вікторе. Так тебе, здається, звати?

— Так,— тихо відповів хлопчик.

— Скільки ж тобі років? Та ти сідай, сідай!

Віктор обережно сів на кругляк з дерева, який правив за стілець.

— Я забув, дядю, чи мені вже вийшло одинадцять, чи ще тільки минає. Та вже, мабуть, є.

Комісар на якусь хвилину замовк, проникливо вдивляючись в хлопця. Він нагадав йому сина. Ось такий самий синьоокий шибайголова. І справді, тому теж мало бути одинадцять. Комісар піймав себе на тому, що справді забув синів вік. А Віктор мовчанку комісара зрозумів по-своєму.

«Сердитий який. Швидше б уже відпустив... Льонька куди веселіший. То свій хлопець»,— подумав він і перевів очі на начальника штабу. Той теж мовчав. Віктор зітхнув.

— Як же ти до нас потрапив, Вікторе? — нарешті запитав комісар.— Де твої батьки?

Віктор шморгнув носом і, часто кліпаючи оченятами, почав пояснювати:

— Мій батько — великий генерал у армії, а мати — льотчиця. Вона з Гризодубовою літає. І тато і мама на фронті, а я з бабусею був у Києві. Бабуся померла, а я тоді в партизани. Я довго шукав...

— Ось як! — здивувався комісар.— А прізвисьце твоє як?

— Тимошенко Віктор, перейшов у третій клас.

Комісар посміхнувся самими очима. Начальник штабу зняв окуляри.

— Хороші у тебе батьки,— похвалив комісар.

Віктор просіяв:

— У мого тата орденів — на всі груди. І в мами два: Червона Зірка — ще в революцію їй дали, і орден Леніна.

Начальник штабу багатозначно глянув на комісара. Той, відкинувши полу кожуха й підвівшись на лікті, пильно дивився на хлопця. Віктор не витримав і опустил долу очі.

— Добре ти брешеш, Вікторе,— нарешті промовив комісар.— А ще, мабуть, піонер! Піонер же?

Хлопчик мовчав.

— Чому ж не відповідаєш?

— Піонер,— тихо озвався Віктор і очима, повними сліз, глянув на комісара.

— Ось як воно недобре виходить, коли піонери починають говорити неправду.

Віктор з острахом глянув на комісара. Звідки він знає про те, що Віктор говорить неправду? Всі партизани повірили, навіть Льонька Устюжанін, а цей зразу — брешеш. Та що він...

Звідки було знати Вікторові, що комісар — колишній вчитель, який виховав не одну тисячу дітей,— навіть по очах дорослих умів вгадувати, чи говорить людина від серця, чи кривить душею.

Витерши рукавом сльози, Віктор підвівся з колоди, заговорив схлипаючи:

— Пробачте мені... Хіба б мене взяли в партизани, коли б я сказав правду? І батько мій зовсім не генерал, і не Тимошенко я, а прізвище моє Гапунька. А коли б сказав, що Гапунька, то хіба ви взяли б? Відразу б сказали, що немає такого генерала. І мати моя не льотчиця, а була стахановкою на заводі, а батько охоронником. Тепер він воює, а маму німці забрали. Ще коли бабуся захворіла, то мати пішла на базар, хотіла цукру купити, і її з усіма захопили. Казала сусідка, що маму посадили на станції в вагон і вивезли в Германію. А бабуся тоді й померла... А я пішов з міста просто до вас. Хіба ж узяли б, коли б довідались, хто я?

Віктор стояв перед комісаром припшклий, мов мишеня. Тільки очі, сині, як волошки, налиті росою сліз, дивились на комісара в благанням і надією.

Комісар бачив, що хлопчик говорить правду. На якусь мить здалося, що перед ним його син. Хіба не могло і з ним такого трапитись? Сім'я комісара виїхала за кілька днів до окупації. Ходили чутки про те, що останні евакуйовані потрапили в ото-

чення. Могла десь загинути дружина, а син, може, шукає теж партизанів. І, можливо, теж говорить: «Мій батько — генерал...»

Комісар стер гарячою долонею піт з широкого чола і важко опустився на ліжко.

— Не гаразд, Вікторе, своїх обдурювати!

— Та я ж, дядю... Хіба я хотів?.. Не взяли ж би!

— Всіх чесних радянських людей ми приймаємо.

— Еге, а дітей? — В хлопчикових оченятах засвітились лукаві воплики.

— А хіба дітей, та ще піонерів, учили коли-небудь казати неправду?

— Я вже більше ніколи, ніколи не буду! Це один тільки раз.

— А хто тебе навчив так говорити?

— Ніхто не вчив, я сам думав і... надумав. Бо хіба ж так узяли б?

— Узяли б! А тепер не знаю, що з тобою робити. Доведеться пазад відправити. У нас люди тільки чесні, відверті. Бо інакше що ж то будуть за партизани?

Віктор перелякано глянув на комісара.

«І чому ця людина тут найстарша? Чому не Льонька?» — крутилися думки в голові. Він опустив голову й заплакав.

— Ще чого не вистачало — плакати! Теж мені — в партизани зібрався!

— Так ви ж не приймаєте! Коли б прийняли, то я б і не брехав, і не плакав.

Начальник штабу одяг окуляри. Він хотів щось сказати, але потім знову схилився над картою.

— Дядю комісар,— благально заговорив Віктор,— пробачте мені! Більше ніколи ні про генерала, ні про льотчицю...

— Ну, добре! Побачимо. Свиридов! Відведіть його в госпчастину, нехай помиють, одягнуть, нагодують, а потім передайте в розпорядження товаришки Іванчук.

Ад'ютант комісара Свиридов виринув з-за ширми. Усміхаючись, підійшов до Віктора.

— Ну-с, генеральський сину, пішли екіпіруватися.

БОЄЦЬ ГАПУНЬКА

Віктора постригли, помили в партизанській лазні, одягли в чисту білизну. Партизанські кравці пошили йому розкішне галіфе й френчик; з нової сірої шинелі, в якій Льонька Устюжанін пропалив якось, заснувши, полу, вийшла справжня офіцерська шинелька. Хлопчик став невпізнаним. Затримка була за чобітьми.

Їх шив знаменитий партизанський чоботар дядько Яків. Обіцяв зробити їх тільки надвечір.

І ось тепер, одягнувшись, у все нове, Віктор біг з кравецької майстерні до чоботарів.

На жодній із майстерень не було вивісок, але Віктор уже встиг вивчити партизанське місто так, як квартали Печерська у Києві. Взуттєву майстерню, правда, знайти було легко і не знаючи її. Біля дверей майстерні на високому пні стояв велетенський солом'яний чобіт. В одному з боїв партизани розгромили німецький гарнізон і серед інших трофеїв виявили багато солом'яних чобіт, в яких гітлерівські солдати рятувались від холоду. Кілька таких «трофеїв» хтось із жартівників привіз у табір. Згодом усі чоботи погоріли в печах, а цього поставили біля взуттєвої майстерні.

Увійшовши до шевців, Віктор гордо пройшовся по бараку, намагаючись звернути на себе увагу. Він пильно придивлявся до кожного з чоботарів, щоб помітити, який подив і захоплення викличе його обмундирування.

— Тепер і справді неначе генеральський сив,— сказав хтось.

Віктор почервонів. Його історію знали вже всі партизани, і тепер цей натяк було неприємно хлопцеві чути. Він знітився і притиснувся до дядька Якова.

Перед Яковом лежало два чоботи, і Віктор, гадаючи, що їх вже можна взути, схопив один.

— Не поспішай,— суворо сказав дядько Яків.— Ще встигнеш. Бачиш, підощва не пририта?

Він взяв у руки один чобіт, і тепер Віктор помітив, що підощва вся сколота в два рядки шилом.

— Ех, і чоботи будуть! Самі ходитимуть. Тільки свататись в таких чоботях.

Дядько Яків посміхнувся в коротеньку рудувату борідку, а Віктор почервонів, голосно шморгнув носом.

Швець спритно забивав шпильки, на підощві лягала біла доріжка, і Віктор не міг відвести очей від його роботи. Лунко стукотіли молотки, та найспритніше володів своїм інструментом дядько Яків. Незабаром один чобіт був готовий.

Дядько Яків, не випускаючи з зубів шматочка дратви, глянув на Віктора.

— Тобі, може, ще й підківки?

У Віктора заблищали очі.

— Набийте. Щоб були як справжні військові чоботи.

Діставши в'язку підків, Яків під захопленим поглядом хлопця вибирав потрібні, але всі вони були на ці чобітки великі, і тільки одна пара прийшлася. Вона начебто спеціально була викувана для Вікторових чобіт.

— Ось оці тобі й прилаштую. Хоч вони й жіночі, але носитимеш, поки бачитимуть очі.

Вікторові трохи не сподобалось, що до його чобіт припасовують якусь частину жіночого взуття, але, розуміючи, що іншого виходу немає, він не заперечував.

— А які вони, дядю, жіночі? Хіба на них написано? Вони залізні. Правда? А то яка різниця, до яких чобіт їх прибити? Якщо малий на зріст чоловік і їх прибити, то будуть чоловічі, а як до жіночих чобіт, то будуть жіночі. А тепер вони партизанські. Правда ж, дядю?

Яків охоче згодився з доводами Віктора:

— То правда, не написано. Були жіночі— стануть хлоп'ячі. Та це мало порадувало Віктора. Він вважав, що згодитись з цим — значить принизити свою бойову гідність.

— А яка різниця, дядю? З якими підковами не ходити, аби фашистів добре бити.

Швець Яків задоволено посміхнувся. Віктор спостерігав, як збільшувалась біла доріжка на підшві другого чобота, і почав мріяти вголос:

— А мені, дядю, дадуть таку маленьку зброю. Ну, пістолетик такий, або ще звуть його маузер. Малесенький такий, а стріляє, дядю, ого-го як! Та хіба ви не знаєте? А ви, дядю, з чого стріляєте? З кулемета?

Яків поморщився. Віктор продовжував:

— Вийду я на дорогу, де німці їздять, сяду за кущем і — бац, бац! Усіх переб'ю, скільки не їхатиме. Мені що, малому, — хіба вони мене помітять! А коли й помітять, то хіба подумають, що я партизан?

У шевців на заклопотаних обличчях заграла усмішка, але Віктор одним запитанням зняв її, мов шаблею відтяв:

— Дядю, а ви багато фашистів убили?

Яків глянув на нього якимись каламутними очима, пожував у чорних від смоли зубах дратву і, нічого не сказавши, ще енергійніше почав забивати в підшву шпильки.

Віктор не знав історії дядька Якова і його підручних.

Сам Яків, знаменитий на всю околицю швець, жив раніше далеко від партизанського табору, в селі. Шив чоботи. В армію його не брали, бо шкутильгав на ліву ногу. Іти в партизани якось не наважувався, хоч і чув про них багато.

Одного разу, коли випав сніг і лягла дорога, дядько Яків поїхав до лісу по дрова. Поблизу сухих дров не було. Треба було або рубати сирицю, або лізти на дерево за сухим гіллям. Добре наїжджена дорога вела кудись у глибокий ліс. Мабуть, там були сухі дрова. Дядько Яків, який тижнями не виходив з хати, змерз і

згадав, що жінка поклала в торбину хліб і цибулю, а для тепла — ще й пляшку горілки. Не спиняючи коня, шведь випив усе й поїв, бо відомо, що на холоді апетит стає вовчий.

Зігрівшись, він продовжував їхати все вперед і забрався в саму хащу лісу. Раптом з густих сосен вибігли озброєні люди, оточили його, почали запитувати, хто він і чого в ліс їде, і, вимовивши страшне слово «шпигун», зав'язали йому очі і повели кудись.

Якова привели до штабу. Тут його довго допитували і, маючи підстав вірити його розповіді, нарешті заявили: «Будеш до весни жити у нас».

Виявилось, що він був тут не один такий. Ще дехто потрапив випадково у партизанські володіння. Так вони собі тут жили й працювали. Хто дрова рубав на кухні, хто чоботи шив, хто одяг, інші сани майстрували, і кожен з них подумував: «А чи не пора попросити й собі зброю? Які ж ми полонені? Душа в нас партизанська».

Отож запитання Віктора про те, скільки фашистів убив дядько Яків, боляче вразило і чоботаря, і його підручних. Ніхто не відповів Вікторові, та й він на тому не наполягав, бо саме дядько Яків закінчив оковувати другий чобіт і почав витягати колодку.

Через якийсь час у Вікторових руках були новенькі, майстерно пошиті чобітки.

— Оце так чоботи! — з захватом вимовив Віктор.

— Кажу ж — свататись тільки, — посміхнувся Яків.

— Та що ви, дядю, свататись та свататись! Тут треба фашистів бити, а ви про таке говорите.

Сині оченята Віктора сміялись радісно й лукаво. Покректуючи, він натягав чоботи. Коли уже один був на нозі, він крутнув ним, явно любуючись, і заявив:

— В таких чоботях до самого Берліна дійти можна. Еге ж, дійдемо, дядю? Льонька мені говорив...

Один з підручних Якова, сердито жбурнувши вбік чобіт, заговорив:

— Досить, к бісу цю роботу! До якого часу будемо тут коптитись? Що ми? Діти ось на таке збираються, а тут сиди, довбай молотком, снуй дратву... Я кажу вам: кидаймо цю дурну роботу!

Віктор насторожився. Про що вони говорять? Кидати? Тікати з загону? Еге, він хоч і малий, а хіба не бачить, до чого воно йдеться... Мовчки натяг другого чобота, стримано подякував і прожогом кинувся від шевців. За хвилину стояв він перед дверями штабу. Серце в нього калаталось, але рішуче постукав у двері.

— Зайдіть!

Він переступив поріг.

Комісар, відчувши, що йому краще, вже був на ногах.

— Дозвольте звернутись?

— Звертайтеся.

— Боець Гапунька з'явився!

— Але ж я, здається, його не викликав?

— То я сам з'явився.

Комісар розсміявся, начальник штабу теж сховав у вусах по-смішку.

— Ну кажи, що в тебе, Вікторе.

Віктор заговорив майже пошепки:

— Дядю комісар, я був у шевців... Ну, в дядька Якова, то чув, як вони розмовляли. Вони збираються утікати з партизанів.

— Що, що?

— Один з них, отой білявий, каже: «Кідаймо к бісу цю роботу! Що ми, каліки? Діти збираються воювати, а ми молотком дзьобаємо та дратву снуємо». А дядько Яків каже: «Чекай, підемо і ми». То я...

Комісар голосно розсміявся. Глянув па начальника штабу. «Ну, що, мовляв, бачиш?» — говорив той погляд.

В цей час у штабну землянку вбіг Свиридов і радісно доповів:

— Товаришу комісар, командир повернувся. Розбили поліцію, німців. Серед наших — ні вбитих, ні поранених. Визволили заложників. В загін прибуло більше сотні новеньких...

Ще не закінчив він своєї доповіді, як відчинились двері, і в клубах пари на порозі показався сам командир загону Іван Павлович Сидоренко.

ПОЧАТОК ДРУЖБИ

Коли на другий день Тимко прокинувся, Мишка вже не було в бараці. Одягався, досадуючи на самого себе, що заснав, а ще більше на товариша, який подався кудись.

Поважно йшов табором, розпитуючи зустрічних партизанів, де зараз перебуває вчителька Любов Іванівна. Він мав їй представитись як учень і давній приятель.

...У партизанський табір вони потрапили тільки вночі. Перейшовши Дніпро, колгоспники заглибились у ліс і йшли цілу ніч. Тільки на ранок спинились в одному селі. Тут і зустріли партизанську групу, що йшла на виконання якогось завдання. Командир групи направив їх із своїм провідником у табір..

Тимко з подивом розглядав партизанське місто, хоч і не особливо показував це перед зустрічними. Подивившись на хлопця збоку, можна було подумати, що саме він, Тимко, був засновником

табору. І справді: хіба не ввижалося все це йому в снах, хіба не думав про нього Тимко кожної днини?.. Тепер він спостерігав, як метушилися по стежках-вулицях озброєні люди, кудись поспішаючи, і йому здавалось, що цих людей тут десятки тисяч. Тимко радів від думки, що він є частиною цієї грізної сили.

«Тепер уже недовго триматимуться фашисти,— думав він,— скоро їх поженуть звідси. І знову буде все добре! Він учитиметься в школі. Мишко теж. Шкода тільки, що Василя Івановича немає...»

Тимко раптом спинився. З-за барака вийшов синьоокий хлопчина в новенькій шинелі з золотими гудзиками і в добротних хромових чоботях.

Незнайомий теж, мабуть, немало здивувався, побачивши в таборі свого ровесника. На хвильку був завмер, вагаючись, а потім зневажливо шморгнув носом, заклав руки в кишені і рушив повз зачарованого Тимка.

Його вразила не військова форма Віктора, а те, що вся постать і навіть очі нагадали йому когось знайомого, але кого саме — він не міг пригадати. І вже коли Віктор проминув його, Тимко згадав: та це ж той хлопчина, якого він бачив серед військових під час відступу Червоної Армії! Тільки маленьку шаблю десь, мабуть, загубив... І Тимко привітався, як до давнього знайомого:

— Здоров, малюк!

Віктор обернувся й зневажливо хмикнув:

— Подумасш, сам дорослий. І взагалі — хто тебе, скажи, займає?

— Та що, ти мене не впізнав?

Віктор з подивом глянув на Тимка:

— Щось не пригадує таких знайомих.

Тимко, підступивши до нього, заговорив переконливо:

— А пам'ятаєш, коли ви через наше село проїздили, за Дніпром. Ми ще тоді з Савою яблук цілий кошик винесли. Ти був з шаблею і сидів разом з командиром... Ми в тебе питалися, як до армії потрапив, а ти говорив, що тебе запросили... Сава ще сказав тобі, що брешеш. А Саву того, знаєш... убили, і маму його...

Віктор уважно слухав і міркував: визнати це знайомство чи не визнавати? Ніколи, ніде, ні в якій армії він не був і шаблі не носив. Цей хлопець, очевидно, прийняв його за когось іншого. Але було б дуже цікаво сказати, що це саме і був він. Ого! І в армії повоював, а тепер у партизани прийшов. Луснув би від задрощів цей цибатий!

Віктор уже був прибрав гордовитої пози і звисока глянув на Тимка, та раптом пригадав проникливий погляд комісара і немовби почув його тихий голос: «Ось як воно виходить, коли піонери

починають говорити неправду». Несподівано для самого себе Віктор розсердився:

— Та що ти мелеш? Ніде я тебе не бачив, і ніякої у мене шаблі не було. Була б мені охота в армію! Я партизан.

Тепер на Віктора з подивом дивився Тимко: невже помилився? Так і є. Той же був чорп'явий, і очі не такі сині. І на зріст вищий, хоч і тонший. А це — качан якийсь... Тимко зрозумів, що він через подібність одягу прийняв одного хлопця за іншого, і його взяла досада на самого себе.

— А ти чого кричиш? Кнопка така, а кричить! Тепер сам бачу — хіба узяти б в армію такого задираку!..

Хлоп'ята напорошились, мов півні, стали один проти одного: Віктор — низенький, опецькуватий; Тимко — стрункий, жиливий.

Однак Тимко зразу охолонув. Що йому не сподобалося в цьому запальному хлопчиківі?.. Кумедний який! Хоч і мепший за Тимка, але подружити, мабуть, з таким можна...

— Чого ти присікався до мене? — запитав Віктор, сердито блимаючи оченятами і стискаючи в кишенях кулаки. — Хто тебе займає? І хто ти такий тут?

Тимко усміхнувся:

— Хто я такий? Мене тут знають. А ти от хто такий?

— Я партизан! — гордо заявив Віктор.

— Щось не чував я про тебе, — невпевнено промовив Тимко. Він справді не сподівався, щоб у партизанському таборі був хтось із хлоп'ят. Кому, кому, а йому, Тимкові, про це сказала б Софійка!

— Не чув, то почувеш, — хизувався Віктор. — Мені ось дядя Льоня маузер обіцяв дати. Я фашистів битиму. Я їх, гадів...

Тимко зів'яв. То що ж це виходить? Льонька дає цьому хлопчачкові маузер, дружбу з ним завів, а про них з Мишком і забув.

А Віктор тим часом хвалився:

— Бачиш мою шинель? А галіфе? Це все мені дядя Льоня. Ми з ним ого які друзі! І ешелони на залізницях висаджувати будемо разом. Ми вже один як стукнули!..

Тимко забув про свою образу. Тільки на серці було гірко: «Як це так? Тут ще менші були в загоні, а нам тоді відмовляли». Він сказав запально:

— І ми з Мишком теж висаджували машини!..

— Тільки не брешти. Не люблю, коли брешуть. Ти піонер?

— Ну, піонер, — відповів Тимко.

— Негаразд, коли піонери неправду говорять. Нам в загіг треба людей чесних. А брехунів не приймаємо.

Тимко розгубився, почервонів. «Значить, це старий тут жук, коли знає все».

Віктор зневажливо дивився на розгубленого Тимка, говорив повчально:

— Думаєш, брехати добре? Чекай, ось комісар з тобою поговорить. Ще не встиг в загін потрапити, а вже про машини...

— А думаєш, Мишко сам би все зміг? Йому і Альоша, і я...

— Який Мишко?

— Таж наш, партизан! Він разом зі мною в загін вступив. І Василь Іванович...

— Та що ти верзеш? Ніякого Мишка я не знаю. Вже ось скільки в загоні і ніде не зустрівач. Тебе ось першого, розтяпу, бачу.

— То ми ж тільки вночі прийшли.

— От бач! — з торжеством заявив Віктор. — А я уже п'ятий день в партизанах.

— П'ятий день, кажеш? А раніш де був?

— Я кївський. У мене батько... — Віктор своєчасно схаменувся, почервонів і упалим голосом закінчив: —...воює, а маму німці забрали. Тоді я...

Тимко тільки зневажливо свиснув:

— Теж мені... А ще хвастає, туману в очі напускає. П'ять днів. Партизан... Маузер йому дадуть. Хвалько ти, он хто! Ще почекай, поки дадуть!

— Швидше, ніж тобі!

— Побачимо! Ми в партизанах з першого дня. Нас сам Іван Павлович записав! Він, думаєш, тільки командир? Еге, він ще й секретар підпільного райкому партії!..

Віктор не знав, вірити чи не вірити. Може, цей хлопчик висаджував у повітря машини і вступив у загін ще з перших днів? А коли бреше?..

А Тимко насміхався:

— Що ж ти робитимеш з маузером? Ти й п'яти кілометрів не пройдеш, у снігу загрузнеш. А шинель і галіфе, мабуть, виплакав...

Віктора це образило до глибини душі:

— Хто виплакав? У снігу загрузну? Та знаєш ти, як я швидко бігаю? Я навіть вмивався снігом!..

— Загруз у снігу та й копав носом!

— Ти мені дивись, бо як дам тобі!..

— Ти? Не доріс ще. Миршавий дуже.

Віктор рішуче приступив до Тимка:

— Чого ти заїдаєшся? Боюсь тебе дуже! Давай боротися — на лопатки покладу.

Тимко тільки тепер побачив, що Віктор менший від нього на

два-три роки. Але його розсмішила хлопчава войовничість. Скотілось погратись з ним, подратувати. І він охоче згодився:

— Ну, давай. Думаєш, злякався? Дивись тільки, щоб знову снігом не вмився!

За хвилину нові знайомі, щільно притиснувшись один до одного, клубком качались по снігу.

З барака вийшло кілька партизанів, а з ними секретар комсомольської організації Любов Іванівна Іванчук. Вона перша побачила, як поблизу серед беріз щось метлялось: то виринала сіра засніжена шинелька, то вилинялий жовтий кожух. Спочатку не могла зрозуміти, що то таке. Та зненацька борсання припинилось. Шинелька зникла під кожухом...

— Будеш ще боротись? Кажі, будеш? — допитувався Тимко.

— Пусті, пусті, кажі! — кричав обсіпаний снігом Віктор.

Тимко схопився на ноги. За ним підвівся й Віктор. Любов Іванівна розсміялась:

— Молоді партизани знайомляться!

Віктор почав обтрушувати з шинелі сніг і помітив, що на ній не вистачає одного гудзика.

— Що ж ти наробив? Ти ж мені золотого гудзика обірвав! — заголосив він.

Як розлючена кішка, він кинувся до Тимка і схопив за комір кожуха.

— Ану годі, вояки! — суворо прикрикнула Любов Іванівна. — Чого скубетесь, ви, півні?

Хлопці перелякано озирнулись. Засоромлений Тимко підійшов до вчительки:

— Та я нічого... Добрий день, Любов Іванівно! А він каже: «Давай боротись». А я кажі: «Все одно поборю». А він поліз...

— Так відривати ж гудзика не було умови! Не було ж? Я кажі: «Давай чесно поборемось». А він — гудзика...

— Жалієш гудзиків — не лізь боротись. Не я ж перший?

Золотого гудзика вони швидко знайшли. Похнюплені хлопці стояли перед учителькою, а та їх відчитувала:

— Щоб більше мені не було цього. Жити треба мирно. Поважати один одного, любити...

«Біс його підпіс, — думав з досадою Тимко. — Неприємність така. Думав хіба так зустрінись з Любов'ю Іванівною? А воно, бачиш, як?»

— Ви ж партизани, — розпикала Любов Іванівна. — Як же ви проти фашистів воюватимете, коли у вас злагоди між собою нема?

Хлопці винувано поглядали на вчительку.

— Помиріться, будьте друзями. Це, Тимко, новий партизан Віктор, а це — наш давній, заслужений партизан Тимко.

Хлоп'ята глянули один на одного спідлоба, потисли руки і посміхнулись.

До гурту підійшли Льонька Устюжанін і Мишко.

— А я в підричники йду! — весело повідомив Мишко.

Віктор одразу забув і золотого гудзика, і випадкову сутичку. Він з захопленням дивився на своїх нових друзів.

ЗНОВУ НА ДОПИТІ

Василько здригнувся і зблід, коли його знову покликали на допит. Довгий час його не турбували, перевели в камеру, де сиділо чоловіка з п'ятнадцятеро заарештованих. За цей час трохи загоїлися виразки на тілі, спина стала чорна, вкрилась суцільним струпом. Вона дуже свербіла. Василькові говорили, що це гояться рани.

...Серед в'язнів Василько став урівноваженішим, зміцнів духом. Особливо здружився він з Калачовим, якого всі звали просто Калачем.

Ще в перші дні війни Федір Калачов був поранений на прикордонній заставі. Його переховували селяни. Видужавши, він хотів перейти лінію фронту, та його схопила поліція і припровадила в місто.

Калачова жорстоко били. Все його тіло перетворилось на рану, але ніхто не чув від нього ніяких скарг. Майже весь день він безперервно ходив з кінця в кінець камери. З того, як поглядав він на ґрати, як спалахували його сумовиті очі, Василько догадувався, що задумала ця людина. Коли Калачов готується до втечі, то чому ж не зможе утекти й він?

Надія знову здобути волю підбадьорила Василька. Він ожив. Його серце боляче стискалось, ночами снилось, що він утікає з тюрми. Ось Василько вибравсь на дах, звідти — на високу стіну. Плигати з такої висоти страшно, аж голова йде обертом. А за стіною — поле. Колоситься стигле жито, а серед жита в'ється ледве помітна стежка. Вона веде ген-ген за обрій, туди, не синіє в сонячній позолоті Соколинний бір. Василькові хочеться злетіти птахом, швидше дістатись туди. Не роздумуючи, плигає з стіни... і прокидається.

Вже до ранку не може заснути Василько, лежить з розплющеними очима і думає. Тисячі варіантів утечі виникають в його уяві. Всі вони привабливі і, на перший погляд, можливі. Та, продумавши кожний з них до кінця, Василько зітхає. Ні, так не втекти йому звідси! Але втекти треба. Перед очима стоїть образ Павки Корчагіна. Це його улюблений герой. Василько завжди брав його життя собі за приклад. Павка врятував комуніста Жух-

рая. А хіба не зробив би цього Василько? Про це він думає й тепер. А Калачов напевне комуніст. І він з ним дружитиме. Вони обов'язково втечуть разом — Калачов і Василько,— а з таким товаришем йому нічого не страшно.

Поступово здружився Василько з Калачовим. Усі в камері любили хлопця, а Калачов став йому за батька.

На всіх допитах Василько мовчав. Заговорив він лише в камері, бо не міг довше мовчати. Він радий був, що чує людську мову. Тепер Василько зрозумів, що значить у тяжку хвилину живе слово товариша. Почуття упевненості і надії, властиве Калачову, передавалось і Василькові. Коли він дещо розповів про себе Калачову, той співчутливо глянув на хлопця:

— Даремно мовчав, треба було відмовлятися.

Ідучи тепер на новий допит, Василько, згадавши попередні катування, тремтів усім тілом, але вирішив мовчати й далі.

Переступивши поріг, він оглянув тих, хто мав його допитувати. Один з них був знайомий Васильку, червонощокий круглий німець, схожий на Отто, другого хлопець бачив вперше.

Це був, мабуть, великий чин, бо той, схожий на Отто, раніше сидів сам за столом, розвалившись, а тепер стояв навияжку.

Василько розглядав незнайомого німця. Він був зовсім сивий, рідке довге волосся, старанно зачесане, погано прикривало велику жовту лисину. У нього був з горбинкою ніс; рудуваті брови нависли над пронизливими сірими очима. На вузьких грудях блищали хрести.

Фашист довго дивився на Василька. В тому погляді було щось гадюче, гіпнотизуюче. Він ніби говорив очима: «Бачу тебе, хлопче, наскрізь, даремно ти мовчиш». Василько примусив себе відвести очі від того погляду і похолов від думки, що, можливо, цей гітлерівець усе знає.

Сивий заговорив глухо, добираючи потрібні слова. Російську мову він знав непогано.

— Так, так, хлопче. Ну, покажи язика!

Василько почервонів.

— Даремно ти дурника вдаєш з себе. Чи, може, ти з переляку?

Гітлерівець відкинувся на спинку стільця. Очі в нього сміялись.

Василька охопила лють.

— Нічого я не боюсь! — твердо і голосно сказав він.

Фашист, схожий на Отто, здивовано вирячив очі, побожно глянув на старшого.

— Так, так. Бачу — ти хоробрий хлопець,— задоволено констатував той.

Василько вже жалів, що проговорився. Але робити було нічого.

— Хто ти є? — запитав німець.

— Я жив тут, у місті. Будинок наш розбило бомбою. Маму вбило. І я ходив у села хліба просити.

Гітлерівець уважно слухав, курячи сигару.

— Де ти взяв шрифт, батареї?

— Які батареї? — «щиро» здивувався Василько.

— О, ти не знаєш які батареї? Чудово, чудово... А ті самі, що були в тебе в торбині.

— Я не знаю ніяких батарей. Торбину я знайшов.

— Де ти її знайшов?

— Коли була облава, одна жінка утікала від поліцаїв і кинула. Я підібрав, а там був хліб і ще щось. Не додивився, бо саме почалася завірюха.

— Хто тобі дав цю торбину? — знову запитав гітлерівець, піби не почув, про що йому розповідав Василь.

— Кажу ж, знайшов.

— Тебе мало били!

Василько мовчав.

— Чому ти мовчав раніше?

— Бо били. А коли б'ють — я мовчу.

— Ось як! А кого ти знаєш в місті?

— Нікого не знаю.

— А в селі?

— Теж нікого.

— Де жив?

— Де доведеться. Хто ж мене візьме?

Гітлерівець заглибився в якісь папери. Він, здавалось, зовсім забув про Василька. Потім заговорив з другим фашистом. Той ще більше виструнчився.

— Цього не досить, полковнику, — зрозумів його мову Василько. — Від таких нічого не дізнаєшся. Давайте іншого.

І більше не глянув на Василька.

— З цим як накажете? — запитав полковник.

Сивий махнув рукою. У Василька похололо серце: він зрозумів той жест.

— Розстріляти? — перепитав полковник.

— Так, так!

Уже коли Василько виходив з кімнати, почув гнівне:

— Таких мало стріляти. Освенцім!

Василько не помилився. Гітлерівець, який його допитував, справді був генералом з великим досвідом розвідника. Звали його Вільгельм-Фрідріх-Отто фон Фрейліх.

Фон Фрейліх одержав завдання ліквідувати партизанський рух в області, де разом з іншими загонами діяв і партизанський загін Сидоренка.

З приїздом фон Фрейліха в місті все пішло шкереберть. Кілька днів генерал особисто знайомився із справами. Побував у тюрмі, в таборах. І хоч бачив тут багато непорядків, але, як завжди, був спокійний і задоволений собою. Коли він дивився на голодних, замучених людей, біля його запалих сірих очей збиралися в густу сітку неглибокі зморшки, а губи кривила задоволена посмішка.

Згодом пішли прийоми, наради. Фон Фрейліхові доповідали те, що було відомо про партизанів, про підпілля. Він був незадоволений, брутально вичитував найвищим чинам у місті, які тремтіли від страху.

— Такими методами не розкрити підпілля,— самовпевнено говорив він.— У вас тільки голі факти. За вашими даними, проти нас діють десятки тисяч, весь народ. Звідки вам це відомо? Фюрер доручив мені важливу справу — покінчити з партизанами в нашому тилу. Наказ фюрера для мене — закон. Я це здійсню. Партизанський рух буде ліквідований! Я наказую: по-перше, негайно розкрити, розшифрувати підпілля, знайти ті нитки, що еднають його з лісами. Для цього — провести точний облік всього населення, пайпідозрліших заарештувати або взяти під особливий пагляд. По-друге, треба негайно створити спеціальний штат розвідників, всілякими засобами добитись, щоб вони проникли в підпілля і в партизанські загоны...

Фон Фрейліха слухали уважно. Тепер з партизанами, з підпільниками буде покінчено: не снитимуться загарбникам більше кошмарні сни, не страшно буде ходити по завойованій землі...

А фон Фрейліх вимагав далі:

— ...Треба заслати в ліси добре підготовлену і надійну агентуру. Необхідно блокувати партизанські райони, відрізати їх від населення! В кожному селі повинен бути наш гарнізон.

У присутніх помітно сутулились плечі, пробігали по спині мурашки: це ж доведеться кидати місто, розвідувати боєм, блокувати партизанів.

— ...Треба створити свої загоны,— повчав далі фон Фрейліх,— з надійних поліцаїв, перевірених друзів рейху. Ми повинні викликати в населення ненависть до партизанів...

На закінчення фон Фрейліх поставив вимогу висилати заарештованих в концтабори.

— Тубільців треба знищувати і з найбільшим зиском. Ми повинні залишити лише покірних, безмовних.

І тому, допитуючи заарештованих, він цідив крізь зуби своє улюблене слово: «Освенцім».

ВІКТОР НЕЗАДОВОЛЕНИЙ

Мишко оселився у підричників. В нього на рахунок було вже три автомашини, кілька забитих фашистів. Вся група Устюжаніна вважала його досвідченим партизаном.

Мишко ще більше підріс, зміцнів. Це вже був не хлопчик, а юнак, ще не сформований, незграбний, але він уже по-дорослому дивився на світ. По табору ходив статечно, але так і здавалося, що от-от він скине з себе напускну поважність і білкою замиготить між дерев.

Сьогодні він разом з іншими старанно готувався в дорогу. Льонька Устюжанін одержав від Івана Павловича важливе завдання. На довгий час ішла група в один із степових районів, щоб паралізувати там рух на залізничній магістралі.

Коли Льонька повідомив про це мінерів, у Мишка завмерло серце: візьмуть його чи ні? Все одно — хай скажуть, що не візьмуть, — Мишко піде до самого Івана Павловича, і той уже не відмовить. Хіба ж ніхто не зрозуміє, що Мишко підричник?

Але його переживання і хвилювання були даремні: Льонька урочисто заявив, що піде вся група.

Для Тимка знайшлася інша робота. З самого ранку він сидів у штабній землянці. Великими очима спостерігав усе, що тут робилося, побоюючись, що його можуть попросити звідси. Найбільше цікавила його штабна друкарська машинка. Дуже хотілось роздивитись її ближче і спробувати щось надрукувати. Хіба він так би не зумів, як цей бородатий дядько, якого звали начальником штабу? Дивиться, дивиться на круглі клапанці з літерами, а потім, немов ворона сизим дзьобом, клац своїм пальцем. Але Тимко спостерігав тільки здала. Дуже вже суворим здавався йому цей начальник штабу.

Коли в штабі був сам Іван Павлович, Тимко почував себе вільніше. Як не кажи, а вони давні друзі! Це він приймав Івана Павловича в своїй землянці в Соколиному бору, і командир не забув цього, бо завжди по-дружньому звертався до хлопця. Тимко не зводив закоханих очей з Івана Павловича. Такі колись були у нього взаємовідносини з батьком. Батько щось робить, а Тимко

крутиться поблизу. Треба що батькові, він гукає на Тимка, а той вже тут як тут. Відразу ж кидається виконувати батькове доручення...

— Викличте Устюжаніна! — наказав якось командир.

Поки підвівся ординарець командира, Тимко вже попередив його:

— Єсть, товаришу командир, викликати Устюжаніна! — І прожогом вилетів з землянки.

Ковзаючись на втоптаній, твердій, як лід, стежці, спотикаючись у вибоїнах і вриваючись у сніг на поворотах, він мчав до підричників. Згодом, засапаний і розчервонілий, влітав знову в штаб і рапортував:

— Товаришу командир, ваше завдання виконано! Льонька зараз буде тут.

Так непомітно він став зв'язківцем командира. Вже пізніше Іван Павлович звертався просто до нього:

— Тимку, поклич мені командира другої роти товариша Бідулю.

— Єсть, товаришу командир! — браво козирав Тимко, пригадуючи, що Бідуля — це той самий партизан у високій баранячій шапці. Уже по дорозі запитував зустрічних:

— Де друга рота?

— А ось стежкою наліво.

— Командира Бідулю не бачили?

— Пішов, здається, на кухню.

— Та ні, не на кухню, а на кінний двір...

Вітром мчав Тимко на кухню, потім на кінний двір і, паштовхувшись десь на Бідулю, козирав:

— Товаришу командир роти, вас викликає командир загону!

— Хі, ти який спритний, — повертався до своїх супутників Бідуля. — Самого від землі не видно, а диви, як козирав. Що з нього буде, як воно виросте?

Добра посмішка лягала на його товсті губи, а очі зовсім ховались в набряклих повіках.

А Тимко вже рясно мчав назад до командира загону...

Якось надвечір Іван Павлович пішов у другий батальйон, розташований від штабу за півкілометра. Туди вела неширока стежка, звиваючись між стовбурами жовто-бурих сосен, ховаючись під розлогим гіллям дерев, вкритих пухким шаром сліпучо-білого снігу.

З командиром був Тимко. Гордий і щасливий, він ішов попереду. Йому дуже хотілось, щоб Мишко, і цей... Віктор, і вся дівора бачили його зараз. Скільки в загоні партизанів, а тільки з ним

пішов Іван Павлович, бо впевнений в Тимкові. Що то значить давня дружба!

— Не нудьгуєш у нас, Тимку? — запитав командир.

— А чого ж нудьгувати? — здивувався Тимко.

— Не страшно в лісі?

— Ге, чого б мені було страшно? Я по Соколиному вночі сам ходив. А тут стільки партизанів — не підуть сюди фашисти.

— Всяк буває. Поживеш — узнаєш, — зауважив Іван Павлович. — А зв'язківцем тобі подобається?

— Я ще в колгоспі двічі вартував. — І, подумавши, Тимко додав: — Дуже мене хвалив голова наш. Каже, ти, Тимку, немов Ахіллес.

— А ти знаєш, що то за Ахіллес?

— Василь Іванович говорив, ніби то людина така була в Греції. По сорок кілометрів за годину пробігав. А воно, мабуть, той Ахіллес був конем, бо ж людина сорок не пробіжить.

— Потримай трохи, — зупинився, задихаючись від сміху, Іван Павлович і передав Тимкові автомата. — Перекуримо.

Тимко, мов дитину, прийняв в руки зброю. Серце спинилося, йому не вистачало повітря. От що значить дружба! Нікому Іван Павлович не доручає зброї, а йому, Тимкові... Ех, та за такого командира померти можна!..

Іван Павлович скрутив цигарку, а Тимко, міцно стискаючи автомат у руках, сторожко поглядав на всі боки. Хай би зараз вискочили ось там з поляни фашисти, він почав би їх класти! Бився б доти, доки Іван Павлович не підняв би партизанів. От тільки треба навчитися, як воно з цього автомата стріляти... Хіба запитати у командира? Ні, незручно якось. Ще подумає про нього, що ні на що не здатний. Краще, коли командир спочиватиме, розпитає про це все у Льоньки. Той розкаже й навчить.

Йшов Тимко, немов у чарівному спі. Він був здатний на нечувані подвиги — це ж він охоронець командира! Помітивши, що Іван Павлович поглядає в сторони, подумав: «Невже командир вважає, що він, Тимко, може прогавити і не побачити ворога?» Йому стало дуже прикро. Думав змовчати, але незчувся, як випалив:

— Товаришу командир, ви не турбуйтеся...

Іван Павлович, який думав про щось своє і, мабуть, забув про хлопця, глянув на нього здивовано і перепитав:

— Що кажеш?

— Кажу — не турбуйтеся. Поки я з вами, можете нічого не боятись. Я за ваше життя відповідаю.

Іван Павлович не зміг стриматись і розсміявся.

Тимкові спочатку стало ніяково, а потім і він, захочений командиром сміхом, почав і собі статечно реготати.

...За останні дні Віктор змінився. Він сидів насушений або бродив по табору, понуро схиливши голову, ні на кого не дивлячись і ні з ким не розмовляючи.

Хлопчик почував себе скривдженим. «Малий? А Тимко великий? — думав він.— Що поборов мене тоді в снігу? Еге, поборов би, коли б не нова шинель! Став би я напружуватись, щоб нова шинель порвалась. І так гудзик відлетів. А коли б я всерйоз узявся, не так би легко було побороти. Хитрющий же цей Тимко, зразу до командира — і вже ад'ютантом. І як я до такого не додумався!..»

Віктор на мить уявив себе зв'язківцем командира — і тільки зітхнув.

«Та й Льонька добрий! Коли віз до табору, обіцяв, що і в підричники візьме, і пістолет дасть. А тепер говорить — завгоспом. А Мишка бере з собою на залізницю. Ну то вже не шкода, що Мишка. Той уже здоровий хлопець, і фашистів скільки вбив, і машини висаджував у повітря, а от Тимко?.. Хіба... піти до до комісара, в нього стати ад'ютантом? Не візьме тільки... Сердитися, що набрехав я тоді...»

Віктор не помітив, як вийшов за табір і звернув із стежки. Сніг цієї зими випав глибокий. Він був пухкий і синюватий від тіней крислатих дерев. Вікторові подобалося брести снігом. Забувши про свою образу, він схопився руками за низько спущену гілляку і з силою трусонув її. Немов великі клаптики пухнастої вати, посипав сніг, і на хвилину хлопець зник під ним, обсипаний з голови до ніг. Сніг насипався за комір, холодом пік обличчя і шию.

Вибивши об стовбур дерева шапку і обтрусившись, Віктор повернув назад.

«А може, піти до комісара? Він піби й суворий, а насправді добрий. Розмовляє сердито, а очі сміються. Як тільки йому сказати? Хіба з Тимком порадитись?..»

Здалека почулись якісь звуки, вони долинули з-за табору, звідти, де була розташована господарська рота. Долетіло приглушене, але виразне «ура». Що ж це там — бій? Але чому кричать, а не стріляють?

Не вагаючись, Віктор побіг на голоси. Ще не добігши до господарської роти, Віктор зрозумів, у чому справа. То гралася в сніжки дівчора.

Дітей у таборі було чимало. Вони прибули сюди з батьками-партизанами. Спочатку сиділи тихо. Багатьох лякав ліс, його таємничий шепіт, дике нічне завивання; інші ніяк не могли забути

того, що ледве живі вирвались з фашистських лап. Та згодом забулись усі страхіття, діти звикли до лісу, ліс їм став близьким і рідним. Головне, тут не було німців. Діти були певні, що піти сюди вони побояться. І, швидко перезнайомившись, дівчата почала шукати розваг. Спочатку гралась тихо, боячись голосно навіть розмовляти, а сьогодні підняли справжню війну. Розділившись на дві групи, зійшлись в атаці, до хрипоти кричали «ура», закидаючи одне одного сніжками.

Віктор спинився. Йому теж закортіло піти в наступ. Він показав би себе тут!

Та було багато причин, що стримували його від цього. По-перше, жаль було шинелі, по-друге, треба було думати, як знайти собі підхожу роботу, а по-третє,— і це було основним — не хотілось зв'язуватися з дівчатами. Їм що в голові — сніжки, ігри... Хіба вони по-справжньому прийшли воювати сюди? Живуть біля матерів в господарській роті. Мамині синки! Хіба вони думають про зброю? Їм би поїсти та дурнів поганяти. Ось тільки подружися з ними — зразу комендант переведе в господарську роту. І сидітимеш там, і зброї ніякої, і ворога жодного не вб'єш. Ні, не може він кинути ні в кого сніжкою, не може натерти нікому вуха снігом.

А бій саме був у розпалі. Одна група перемогла своїх противників і погнала їх просто на Віктора. Та він і тепер не встряв у бійку. Заклавши руки в кишені, він сердито крикнув:

— Чого розкричалися?

Дехто кинув гру. Засапані, збуджені хлоп'ята підходили до Віктора. Вони з повагою ставились до цього хлопчини з золотими гудзиками на шинелі. Гадаючи, що він прийшов з штабу, навіть перелякались.

— А що таке? — запитав Ваня Семенець. — Хіба не можна погратись?

— Галас такий зняли. А коли німець почує?

Побачивши, як усі розгубились і з якою пошаною зустріли його, Віктор почав розпикати хоробрих вояків:

— Знайшли чим займатись. Ось почекайте, комісар почує — зразу з партизанів проженуть. Ого, як за це може попасти!

Діти винувато дивились на сніг.

— А що ж тут робити? Я ось піонер, Митько — піонер, Сашко — піонер, а роботи нема...

У Віктора раптом з'явилась цікава думка.

— Усі піонери? — запитав він.

— Усі.

— Ось тільки Федько не піонер.

— І Мишко.

— А мене в цьому році прийняли б обов'язково...

Нічого їм не сказавши, Віктор круто повернув і пішов до штабу. Він поспішав, бо твердо вирішив поговорити з комісаром. Розгублені хлоп'ята сумно дивились йому вслід.

— От так погрались! — сказав нарешті Ваня. — А ще піонери!

ПИТАННЯ ПРО СНІЖКИ

Комісар загону Михайло Платонович Горський цього ранку відчув себе краще. Уже не морозило й голова не боліла, тільки ще й досі відчувалась якась утома.

«Розніжився, — подумав він, — треба розминатись, виходити на свіже повітря».

— Де Журляк? — запитав Свиридова, вдягаючись.

— У другій роті політзаняття проводить.

Нічого не сказавши, комісар вийшов з штабної землянки. Свиридов був кинувся вслід за своїм начальником. Та Горський сказав, що йде прогулятись, подумати на самоті і наказав ад'ютантові залишатись у штабі.

Від гострого морозного повітря зашуміло в голові, Михайло Платонович навіть на хвилинку спинився, болячись впасти.

«Хай йому біс, як мене переколотило!» — подумав він, та незабаром відчув себе бадьоріше: свіжий вітер наче впливав в нього нові сили.

Зовнішньо непоказний, комісар був людиною енергійною, міцною. Йому досі не доводилось серйозно хворіти, хоч і прожив уже мало не сорок років. До війни працював учителем, потім секретарем партбюро МТС. Навесні і восени, в сніги і морози роз'їжджав Горський по тракторних бригадах, не раз ночував під дощем. І хоч би що — ніяка хвороба не чіплялась.

Комісар згадав причину своєї хвороби, посміхнувся, а поза шкірою пробіг холодок.

Одержавши негайний виклик, він з своїм попереднім ад'ютантом Миколою пішов за Десну, до одного вчителя, який був зв'язковим в загоні. Повертаючись назад, вони зустрілися з німцями і, переправляючись по кризі через річку, потрапили в ополонку. Михайлу Платоновичу пощастило вибратися, а Микола загинув...

«Дешево викрутився», — подумав Горський. Легка посмішка скривила його бліді уста і відразу погасла, як тільки він згадав про Миколу. «Шкода хлопця, хороший був вояка!»

Комісар повільно йшов табором. Мороз був великий. В клубках густої пари перухомо завмерли білі, мов виліплені з вати, молоді сосни; довгі, вкриті інеєм віти беріз звисали додолу срібним

серпанком. Над лісом ледве просвічувався в морозному тумані маленький блідий диск сонця.

Зустрічаючи комісара, партизани радісно вітали його. З кожним кроком він ступав твердіше, відчуваючи, як знову наливалось силою його тіло. Підійшовши до того місця, де стежки розходилися в різні сторони, він спинився. Куди піти? Згадавши, що Павло Сидорович, секретар партбюро загону, провадить в другій роті політзаняття, він попростував туди.

Але до другої роти він не дійшов. З-під засніжених дерев виринув Павло Сидорович, який повертався вже до штабу.

— А, Платонович! Вийшов у рейд? Здоров! Ну, як себе почуваєш? Не рано ще?

— Почуваю себе непогано.

— Знаю, бо сам плавав у такій купелі.

— Провів політзаняття?

— Провів. Розповідав про партизанів 1812 року. Давидовим цікавились, його віршами. А я, на жаль, не пам'ятаю жодного.

— Любу спитай, вона в літературних справах мастак...

Закуривши, повернули назад. По дорозі радились, які питання поставити на засіданні партбюро. Раптом вони припинили розмову й зупинились, прислухаючись. Звідкись збоку долітало голосне захоплене «ура».

— Воює дівчора, — посміхнувся комісар.

— Це Тимко їх, мабуть, воєнізує. Меткий хлопчина! Курей у старости з хліва витяг, а потім довго все непокоївся, чи не вважатиметься це крадіжкою. Кумедний!

— Ні, Тимко — той від Івапа Павловича ні на крок. Це, мабуть, цей, «генеральський сивок». Видно, вогонь хлопець.

При згадці про Віктора комісар відчув, як щось тепле підкотилось до серця. Згадав про нього, а перед очима стояв син.

— Галасують як. Це не діло, — сказав Павло Сидорович.

— А пішли до них — цікаво. Не можу я бути байдужим, Павле, до цих неспокоїхних молодих громадян. Так, здається, і погрався б з ними в сніжки!

Розгрібаючи ногами глибокий сніг, пригинаючись під важко звислим засніженим гіллям дерев, вони пішли на голоси. Сніг, зриваючись з сосен, вкривав їх плечі, пробивався за шию, набивався в густе хутро шапок і комірив. Звільнені від снігу сосни весело кивали їм услід своїми вітами.

Підійшовши до галявини, Михайло Платонович і Павло Сидорович спинились за деревами. В глибокому снігу енергійно згинались і розгинались кумедні постаті, курів сніг, літали сніжки, мелькали розчервонілі пасливі обличчя. Михайло Платонович теж весело посміхався, і в очах його гралі пустотливі зайчики.

Журляк бачив, що комісарові й справді хотілось схопити сніжку і завертатися в цьому веселому гурті.

Ось одна група здолала другу. Переможені почали відступати, мало не наштотхнулись на комісара і парторга. У цей час звідкись долетіли слова: «Чого розкричались?»

Михайло Платонович з посмішкою глянув на Журляка:

— Чуєш, Віктор до порядку закликає. А я, грішним ділом, подумав, що він тут і є головним призвідником.

Вони прислухались до дальшої розмови.

— Молодець! — похвалив Віктора Павло Сидорович. — Справу розумієш.

Михайло Платонович став прислухатись до розмови дітей, які розгублено сперечались між собою після Вікторового відходу.

— Чуєш? Піонери... Пам'ятають, значить. А питання це обов'язково треба поставити на бюро.

— Про сніжки? — посміхнувся Журляк.

— Не про сніжки, а про піонерський загін. Чуєш? Діти скаржаться, що у них немає піонерського загону, і вони не знають, що робити.

— Любі треба доручити піонерів — хай організує їх. Вона і учителька і секретар комсомольської організації.

Вони повертали назад прокладеною ними в снігу стежкою.

Комісар спинився між двома високими соснами.

— Отакий, як цей Віктор, у мене син. Шибеник справжній, а кмітливий. Грається і то так серйозно, по-діловому. А менших від себе завжди на путь істини наставляє. Не знаю тільки, як він тепер там...

Павло Сидорович ще ніколи не бачив таким замріяним і ніжним свого комісара. Він теж непомітно пройнявся його настроєм і згадав і собі про сина:

— Мій уже воює. Лейтенант.

До самого штабу вони йшли мовчки. Кожен поринув у власні думки і спогади.

У НОВІЙ РОЛІ

Схвильований і розчервонілий вийшов Лукан з кабінету фон Фрейліха. Витяг з кишені чорного поліцейського мундира велику картату хустку, витер піт на лисині. Тремтячими руками дістав сигарету, запалив.

Він і тепер ніби чув слова фон Фрейліха:

— Вас не забуде фюрер і командування. Знищення партизанів — наша спільна справа. Ваші заслуги нам відомі. Ми їх дуже

високо цінімо. Закінчиться війна, і ви, пане Лемішка, будете достойно нагороджені. А зараз треба діяти і діяти!

Лукан завмирав, слухаючи той голос, розквітав і разом з тим тремтів. Він боявся спитати про головне: яка-то робота його чекає?

— Вам доведеться стати партизаном,— спокійно закінчив фон Фрейліх.

Лукан мало розумів, що саме хотів сказати генерал. Удавати з себе «партизана»? Прийшов у ліс, а там його відразу впізнали... Холодний піт виступив у нього на лобі.

— Ви візьмете з собою чоловіка з двадцять поліцаїв, надійних людей. З вами буде шеф, пан Штирке.

Фон Фрейліх кивнув головою в бік обер-лейтенанта, що був присутній при розмові. Обер-лейтенант мовчки вклонився.

У Лукана відлягло від серця.

— Не забувайте — за ваші старання матимете нагороду. Все інше вам скаже обер-лейтенант Штирке. Виїхати треба сьогодні ж.

Фон Фрейліх схилився над паперами, даючи зрозуміти, що розмова закінчена. Штирке і Лукан, козирнувши, пішли до дверей. Фон Фрейліх наказав Штирке залишитися.

Тепер Лукан марширував по коридору, чекаючи на свого шефа. Той вийшов не скоро. Дружно посміхаючись, він заговорив з Луканом російською мовою:

— Ітак, пане... то єсть, товаришу командир, доведеться нам попрацювати з вами. Я у вас буду начальником штабу...— Він весело шкірив великі жовті зуби.— Голова цей фон Фрейліх, о, голова! Це вам не полковник Блох...

Лукан і Штирке вийшли на вулицю. Вночі випав сніг, ще й тепер по вулиці гуляла віхола. Важкі шапки зеленавого снігу хилили до землі віти дерев, приплюснули мовчазні будинки. Ніхто не чистив тротуарів, і йти було важко. Рідкі прохожі брели протоптаними стежками.

— Доведеться нам, командире, поблукати по лісах та снігах. Надіюсь на ваш досвід і обізнаність...

— Нічого, все буде гаразд. Не вперше!

Вони зайшли до будинку поліції. Тут в окремій кімнаті копілось чоловіка з двадцять людей. Лукан вирячив очі. Вдягнені вони були незвичайно. Дехто з присутніх уже встиг вирядитись в добрячі валянки, теплі штани і кожухи, а інші ще тільки натягали на себе товсті шерстяні сорочки. У декого на голові вже була тепла шапка-ушанка з червоною партизанською стрічкою. Побачивши обер-лейтенанта, всі виструнчилися.

— Здорові, «партизани»! — весело вигукнув Штирке, і у відповідь йому пролунав задоволений сміх.— Як одяг, теплий?

— Теплий.

— Так-от, панове, то єсть товариші, знайомтесь із своїм командиром. Товариш Лютий. Я у вас начальник штабу. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Збирайтесь, за годину виїзд.

Лукан і Штирке вийшли. Ober-лейтенант підійшов до телефону, довго з кимсь розмовляв, кричав щось, та Лукан нічого з того не розумів. Сердито кинувши трубку, Штирке заговорив по-російському:

— Чорт би їх побрав! За місто треба виїхати в критій машині. Нас ніхто не повинен тут бачити. А шефові приспичило саме заарештованих кудись вивозити. Підемо на місце, бо він там вандатиметься.

Лукан почув себе піднесено. Хоча і розумів, що цілком залежить від свого начальника штабу, але йому подобалось, що той ніби весь час радиться з ним. І Лукан виростав у власних очах.

У дверях зіткнулись з людиною, вбраною в незвичайний одяг. Одяг був на ній німецький, тільки на шапці красувався такий знайомий Луканові знак — срібний тризуб. Незнайомий весело привітався із Штирке. Вони поговорили недовго, але Лукан розібрав тільки слова, сказані українською мовою: «Репрезентувати-му, шановний Штирке, самостійну Україну. Ха-ха-ха!»

Уже на вулиці Штирке сказав Лукану:

— Голова цей фон Фрейліх, у, голова! Мій приятель, ober-лейтенант Гульбах, теж іде в ліс. Це — група українських самостійників. Вони повинні воювати проти партизанів, «проти» фюрера і нас з тобою, командире. В лісі, сподіваюсь, зустрінемося. Нам з ними доведеться тримати зв'язок. Ось які діла!

Лукан дивувався: справді, який розумний цей генерал Фрейліх! Чи бач, якою сіткою партизанів обплутує! Як павук муху. Ну, дасть бог, швидко настануть на землі спокій і порядок!

Зайшли на подвір'я тюрми. Тут стояла «душогубка» — велика машина, окована залізом, в якій вивозили в'язнів на страту. Біля машини вертілось двоє німців. Один з них пішов їм назустріч і заговорив із Штирке.

Лукан, який не знав німецької мови, вважав зайвим напружувати свій слух. Він оглянув широке подвір'я тюрми, ковзнув поглядом по загратованих вікнах, звідки густо парувало. З головного корпусу вивели чоловіка з сорок блідих, вимучених людей. Їх підвели до машини і почали прикладами заганяти в «душогубку». Лукан знав, що ведуть їх зараз на страту, але ні крихти жалю не

відчув до цих знедолених, а навпаки, дивився на них із злорадством і з ненавистю.

Позад усіх ішов хлопчик. Перед самими дверима машини він підвів голову, глянув чомусь вгору, а потім вбік. Луканові здалося, що очі хлопчика раптом розширилися і затримались довше ніж слід на ньому. Лукан помітив у тих очах зневагу і ненависть. Хлопчик відвернувся. Через якусь мить він уже був у машині. Поліцай закрив металеві двері і повернув у замку ключем.

«Де я бачив цього хлопця? Щось знайоме», — ламав собі голову Лукан. Йому весь час не давали спокою такі знайомі хлопчикові очі.

Машина заревіла, кинула віхоть чорного диму і важко поповзла до брами. Штирке подав руку німцеві. Потім він пояснив своєму «командирові»:

— Зараз відвезуть цих, і машина повернеться за нами. Хороша машинка? Нічого не поробиш, доведеться сьогодні і нам в ній прокататись.

Лукан ламав собі голову, де бачив того хлопця, і враз згадав. Та це ж цей... Василь... Василь Іванович!

Він спинився від несподіваного відкриття.

— Куди їх повезли? В яр?

— О ні, на станцію, в Освенцім, — відповів Штирке.

— Їх триматимуть у таборі до кінця війни?

— О ні, Освенцім — це фабрика. Там багато чого робиться такого цікавого. Медичні досліді, експерименти. І, головне, там завод пана фон Фрейліха... Він їх швидко переробить!

З німецькою точністю через годину на подвір'я поліції вповзла «душогубка».

Саме в цей час до переодягненого Штирке ввійшов Лукан. Він став ще кремезнішим і вайлуватішим у широкому чорному кожусі. З-під великої вушанки визирали руді очі, із смушкового коміра стирчав клапоть такої ж рудої бороди. На грудях перехрестились ремені, збоку висіла жовта кобура пістолета, в руках був німецький автомат.

У Луканових очах з'явилось щось нове, владне. Він більше не чекав розпоряджень свого «начальника штабу», рішучою і твердою ходою ввійшов у кімнату до своїх «партизанів» і подав команду:

— Шикуйся!

...Уже смеркалось, коли «душогубка» спинилася за містом на безлюдному полі і з неї висадився Лукан зі своєю бандою.

Люди з червоними стрічками на шапках топтались на снігу. Лукан і Штирке з двома, що приїхали, відійшли вбік. Один був у ленькому міському пальті, в жовтих черевиках і якісь шапці

невизначеного кольору. У другого, бородатого, в одязі робітника, були неспокійні очі.

— Запам'ятайте,— інструктував їх востаннє Штирке,— поводитись спокійно, впевнено. Ви — робітник, а ви — кадровий командир, якого він врятував. Входитье в довір'я. Покажіть свою хоробрість. А головне, розвідуйте про все: місцеположення, кількість партизанів, озброєння. Намагайтеся попереджати наші гарнізони про їхні наміри.

Мовчки тиснуть один одному руки, і ті два поспішно відходять на бічну дорогу.

На землю спадала ніч.

НА ВОЛІЮ

Поїзд то мчав на всіх парах, аж вагони тріщали й скрипіли, то ледве повз, немов безсилий пабрати швидкості, то зупинився і стояв подовгу.

Вагон, в якому сидів Василько і його друзі, був, мабуть, недавно пристосований для перевозки заарештованих. Бічні двері наглухо забиті і оковані залізом. Невеличке віконце густо переплетене міцними ґратами. Морозне повітря, немов сива тягуча рідина, лилось у вагон. На стінах і стелі, мов губка на старому дереві, вишикли сизі парости паморозі. Холодом тягло від стін, крізь шпарини підлоги, а проте повітря було дуже важке.

Люди, щоб зігрітися, тулилися один до одного, хоч і без того у вагоні було так тісно, що змушені були навіть спати сидячи.

Всередині було зовсім темно. Тільки коли поїзд проходив через якусь станцію, заповзала у вагон гостра червопа струмипка світла, рухалась по стіпі. Час від часу вагон освітлювався яскравим спалахом кишенькового ліхтаря. Тоді люди підіймали голови, на мить розкривали очі.

В кінці вагона був величезний тамбур. В дверях — отвір, такий, як у зроблених паспих касах. Через нього раз у день подавали невільникам по кружці води та кусню якогось мерзлого м'яса, яке звалось хлібом. Через цей же отвір вартовий час від часу заглядав у вагон, освітлюючи його ліхтариком. В тамбурі тьмяно горіла електролампочка, зашлетена густою сіткою дроту.

Вартовий ніколи не покидав свого поста. Він або ходив по тамбуру, насвистуючи, або сидів на стільці, і тоді невільникам було видно в отвір вершок його шапки. Інколи він куняв, прихилившись до стінки.

Василько сидів близько від тамбура поряд з Федором Калачовим, який став його захисником і порадником.

...Коли їх вивели на подвір'я тюрми і підвели до великої чорної машини, всі зрозуміли, що це кінець. Їх повезуть на страту. До Василька це дійшло тільки тоді, коли він став перед чорними дверима, які, немов лютий звір, ковтали людей. Він глянув угору, щоб ще раз побачити небо, попрощатися з ним, але зразу забув про все, коли помітив руді Луканові очі. Він перелякався. Ні, не за себе, а за матір, за своїх друзів, які можуть потрапити ворогові в руки з допомогою Лукана. Він не думав про те, що через кілька хвилин його чекає смерть. До нього навіть не дійшли слова, кинуті кимось у темряву:

— От і все, товариші! Остання наша путь.

Він проклинав у думках запродавця Лукана, який обов'язково ваарештує матір, схопить Мишка і Тимка, і загине велика справа...

Василько важко зітхав, плечі його тремтіли, по запалих щоках текли гарячі сльози.

— Ти чого, Васильку, розкис? Не бійся — раз мати породила.

— Та я й не боюсь,— відповів Василько Калачову.

— Так чого ж?

— Я Лукана побачив.

— Ну і чорт з ним!

І Калачов звернувся до всіх:

— Товариші! Втікаймо! Кинемося в усі боки. Ті, кому пощастить врятуватись, нехай мстять за всіх!

Про це саме думав кожен, і люди зітхнули вільніше, відчуваючи, що навіть у безвиході є якийсь вихід.

Їх привезли на стацію і перегнали з «душогубки» у вагон. Василько згадав, як німецький генерал пообіцяв відправити в Освенцім.

— Федоре Івановичу,— звернувся він до Калачова,— а може, й справді в Освенцім?

За Калачова відповів хтось із кутка:

— Хрін редьки не солодший. Ти знаєш, хлопче, що таке Освенцім?.. Ну, то ж то! А я з самої Польщі утікав, і поляки розповідали. Освенцім — це табір смерті. Звідти ще ніхто живим не виходив.

— Але Освенцім ще далеко,— кризь зуби сказав Калачов, і всі зрозуміли його.

— Далекі? Ти глянь, які стіни, хіба їх зубами прогризеш?

Розмова затихла, але кожен мимоволі обмацував руками стіни й підлогу. Та марна робота — голими руками нічого не зробиш. Коли б хоч невеличка сокира, хоч ніж який-небудь!

Люди були зайняті тільки одним — думкою про втечу. Одні радили рвати на вікні ґрати, інші — спробувати розібрати стелю

в вагоні, та Калачов бачив — все це не те. Проте він не втрачав надії.

Василько весь час спостерігав за вартовим. Він був миршавенький, білобрисий; обличчя маленьке, зморшкувате і жовтяне, як карахонька; брови білі, лахматі, червоний кирпатий ніс; круглі, як у тарапі, червоні вирячені очі. Одяг на ньому висів, мов на ошудалі. Він весь час мугикав, тупцював у тамборі або підходив до віконця і подовгу дивився у вагон. Оченята його ставали ще круглішими, рідше моргали, і в них загорялося щось схоже на погрозу і цікавість. Увесь час він нібито жував тонкими безкровними губами, шепочучи щось до себе. Іноколи він витягував несприродно свою шию, і Василько дивувався, яка вона у нього тонка і жилава.

Йому спало на думку: коли б стиснути цю шийку — і не писув би. Але як схопитись за неї руками?

А Калачов уже думав про новий план. Він очима виміряв віконце в тамбурі і обсяг Василькової голови. Дорослий не пролізе, але Василькова голова, та й сам він, повинні б пролізти. Німець не зачиняв віконця навіть тоді, коли неспокійно куняв, опустившись на стілець. А що коли?.. І Калачова вже не покидала ця думка. Він зрозумів, що єдиний вихід на волю через певеличкий отвір у дверях. Більше не можна було зробити нічого.

Калачов не сказав нікому й слова, але жив уже цим планом, обдумував його і хвилювався. То йому вмижалося, як Василько обережно проповз через отвір і обеззброїв німця — і серце тоді завмирало від радості; то раптом здавалося, що всі розрахунки марні, що нічого з цього не вийде. Тоді поза спиною пробігав дрож, хотілось схопитись, забігати по вагону, вдаритись об стіну — все ж одно табір... табір смерті. Але на зміну цій жахливій думці знову приходила щаслива, і Калачов чекав ночі.

...Поїзд мчав швидко, за стінками вагона завивав вітер, в отвір через ґрати жбурляло снігом. Надворі уже давно було темно. Через напіввідкрите віконце в дверях тамбура повало жовтаве світло. Вартового не було чути: він, мабуть, знову куняв.

Калачов встав, обережно пробрався до віконця; він мало не наступив комусь на руку чи ногу.

— Якого тут чорта, куди лізеш? — почувалась лайка.

— Тихше, — прошепотів Калачов. — Ану, відсунься звідси!

Ті, що примостилися біля дверей, мабуть, зрозуміли, що Калачов не просто собі вирішив прогулятись, і відсунулись. Дехто звівся на ноги. Через хвилину очі всіх були звернені на Калачова.

Калачов виміряв пальцями отвір у тамбурі. Потім потяг до себе Василька. Той нічого не розумів і дивувався, що Калачов

для чогось почав обмацувати його голову і плечі. Але і це не задовольнило Калачова, і він прошепотів на вухо Василькові, наказавши приміряти голову — чи не пролізе, бува?

У Василька закалаталось серце — він одразу зрозумів думку Федора Івановича. Василько згоден на все: він полізе через це віконце, ви'ється руками в тонку шию німця і душитиме, гризтиме зубами, аж поки не задушить. Обережно почав просувати голову в отвір... Вже до половини протиснув її і побачив німця, що сидів на стільці під віконцем і, схиливши голову, куняв, заколисуваний рухом поїзда. Але саме в цей час паровоз загальмував, грюкнули вагони, потім їх дуже рвонуло. Вартовий підвів голову, вилаявся. Всі немов по команді опустились на підлогу. У віконці спалахнув кишеньковий ліхтарик, оббіг весь вагон і погас.

Василько тремтів мов у пропасниці. Ще б кілька хвилин, і він завалився б на німця — помірявся б з ним силами на життя чи на смерть. Василькові ввижалась схилена постать вартового, опущена вниз голова, тонка, жплага, вся в зморшках шия. Цюкнути б сокірою або полоснути пожем!

Раптом у Васильковій голові промайнула думка: а що коли б накинути йому петлю на шию? Не пам'ятаючи себе від радості, він прошепотів про це на вухо Калачову.

Федір відповів не зразу, і Василькові спочатку здалося, що Калачов не почув його. Але потім він міцно пригорнув до себе хлопця і гаряче прошепотів:

— Молодець! Справжній... молодець!

Через якийсь час в руках Калачова була довга шворка, зсукана з білизни, яку подерли для цього на стьожки, із зашморгом на кінці. У вагоні ніхто не спав. Люди стояли на ногах, очі у всіх горіли надією і хвилюванням. Біля віконця розчистили місце. Калачов обережно глянув в отвір. Німець знову куняв, хитаючи з боку на бік головою в такт руху поїзда.

Затамувавши подих, Калачов підсадив угору Василька. Той обережно протиснувся у віконце.

Далі все сталося з блискавичною швидкістю.

Заарканеного німця підтягли до віконця, грюкнувся об підлогу його автомат. Всі, хто був ближче і міг дістати рукою до шворки, тягли так, що Калачову довелося стримувати їх, щоб не перервали, бува, шворки. За кілька хвилин Василько завалився в тамбур на задушеного німця і гарячково почав шукати засув.

У вагон ввірвався холодний вітер, жбурнув снігом, обдав холодом. Люди на повні груди вдихали свіже повітря. Двері були відкриті не в ніч і холод, а на волю, в життя!

Першим викинувся з вагона Калачов, озброєний тепер пістолетом і автоматом, за ним у холодний сніг завалився Василько...

ОЛЕНКА

Оленка з'явилась несподівано. Вона була бліда, стомлена, і Іван Павлович, як тільки побачив дівчину, відразу здогадався, що з нею щось скоїлось.

Командир поважав Оленку, яка від самого початку діяльності загону була в них кращою зв'язковою. Перед війною Оленка закінчила восьмий клас. Коли почалася війна, вона прийшла в військкомат — посилайте, мовляв, на фронт. Тут з нею і познайомився Іван Павлович, який в той час, організовуючи свій загін, добирав надійних зв'язкових. Йому сподобалась Оленчина рішучість, він бачив: така боротиметься з ворогом до кінця. Довго розмовляв він з Оленкою, а коли запропонував залишитись в тилу у ворога і бути його зв'язковою в партизанському загоні, вона довго й допитливо дивилась йому в вічі:

— Не підведете?

Іван Павлович здивувався:

— Як же я можу підвести?

— А так, що і в армію не піду, і тут буду... без діла!

Секретар райкому посміхнувся:

— Ви думаєте, що вас залишимо, а самі навтікача? Ні, пас тут залишає партія.

— Я згодна,— тихо промовила дівчина і міцно потиснула руку Іванові Павловичу.

Юна комсомолка працювала невтомно і вміло. Вона передавала командирові загону дані про ворога, посилала в загін перевірених і надійних людей. І про неї з вдячністю і любов'ю згадував не тільки Льонька Устюжакін...

— Що сталося, Оленко? — тривожно запитав командир, привітавшись.

— Зараз... розкажу. Води б...

Їй подали кружку чаю. Оленка взяла її в руки, піднесла була до рота, потім, немов роздумуючи, поставила кружку на стіл і обняла її руками.

Тимко, що сидів біля виходу, чекаючи від командира розпорядження, з цікавістю розглядав дівчину. Він не бачив її очей, звернених на командира, але бачив тонку високо підняту брову, довгі вії, короткий ніс, густе біляве волосся. Вона немовби відчула на собі зацікавлений погляд хлопця і оглянулась. Подивилась на Тимка великими сірими очима, блискучими і променистими. Посміхнулась і знову повернула обличчя до командира.

«Красива! — подумав Тимко. — Дуже красива».

Оленка почала розповідати Іванові Павловичу:

— Вам відомо, що в наших лісах об'явився якийсь загін?

— Загін? — перспитав Сидоренко.

— Чоловіка з двадцять п'ять. Кажуть — десант.

Іван Павлович аж схопився з місця.

— Десант, кажеш? Ну, ну, цікаво... Що ти про це знаєш?

— Сама бачила.

Оленка оповідала, забувши про чай:

— Надвечір зайшли в село. Одягнені у добрі кожухи, на шапках червоні стрічки. Автомати німецькі, гвинтівки наші. Бсть і кулемети Дегтярьова. Командиріві років за сорок... Люди зразу кинулись зустрічати, незабаром півсела зійшлося. Кожному ж цікаво знати, що на Батьківщині робиться! Виступив їхній командир. Він мені відразу не сподобався — видно, хитроющий такий, очі якісь такі руді, бридкі і бігають, як у злюдія, і весь час бороду пощипує. «Прислали нас сюди, щоб німця бити»,— заявив. І почав усіх лаяти. «Ви знаєте, — кричить, — в якому стані наша Червона Армія? Розбита, голодна... Воїни умирають на полі бою, а німці вже Москву оточили, Ленінград узяли і до Уралу добираються. Вся надія на вас! Хто може — збирайтесь і йдіть на німця, бийте його, бо Росія загине. Не сподівайтесь, — каже, — на Червону Армію. Сподівайтесь на власні сили».

Іван Павлович здивовано переглянувся з комісаром. Оленка продовжувала:

— Люди бачать — щось тут не так. А дехто, чую з розмов, і духом занепає: «Довоювались! Пропали...» Я зразу зрозуміла — не партизани це.

Комісар звернувся до командира:

— Нам Москва не сповіщала про десант?

— Нічогісінько. Дивно, треба негайно запитати. Тимко, поклич радиста!

Тимко летів кулею. Так хотілося почути, про що розповідати-ме ця дівчина далі. Наблизившись до намету радиста, він швидко передав наказ і блискавично повернувся назад. Доповівши командиріві, що наказ виконано, він знову застиг біля порога.

Оленка продовжувала оповідати:

— Відібрали одинадцять хлопців і чоловіків. «Підете, — питає, — з нами?» Ну, люди не вневнені, та й я шепнула, щоб не вірили. «Подумаємо», — кажуть. «Ах, так? Росія пропадає, а ви в куці. Зрадники, розстрілять!» І... розстріляли.

— Розстріляли?

— Вивели на городи і... всіх.

Зайшов радист. В штабі стояла мовчанка.

— Провокація! Безумовно, провокація! — сказав комісар.

Командир передав радистові радіограму:

— Спішно! — І потім звернувся до комісара: — Безперечно, провокація.

Зайшов Свиридов, доповів, що в загін прибуло два новеньких з міста. Просяться в партизани.

Закінчивши розмову з Оленкою, Іван Павлович наказав Тимкові покликати новоприбулих. Приймати новеньких тут було звично. Кожного дня до загону прибували десятки людей. Ішли колгоспники, робітники з міст...

Новоприбулі розповідали командирові і комісарові про себе.

— Я з Житомира, — оповідав високий в літньому пальті, водячи по землянці очима. — Двірником працював. А це мій приятель, політрук Червоної Армії Швачко. Я його пораненого переховував, а потім, бачу, візьмуть пас, ну та й... обов'язок, так би мовити, кожного патріота... Довго ми блукали, а все ж знайшли. Так що приймайте. Як зуміємо, так і воюватимемо. Ось мої документи.

Він підняв полу свого поношеного пальта, дістав з кишені ножика, розпорів підкладку. Показав паспорт і трудову книжку.

— А в мене нічого не залишилось, — заговорив його супутник, ппзенький товстий чоловік з набряклими повіками. — Тільки перший листочок, вірніше, півлисточка партбілета. А характеристику свою покажу вже на ділі.

Він так само випоров з свого піджака якийсь клаптик паперу, згорненого в трубочку, і теж подав командирові.

Іван Павлович уважно розглянув документи і мовчки передав комісарові.

— Що ж, товариші, не вірити вам у нас нема підстав. Воюйте. Свиридов, проведи в третю роту.

Тимко бачив, як спалахнули в обох очі. «Бойові, мабуть, дядьки будуть», — подумав він.

Потім, почувши розмову командира з начальником особливого відділу, Тимко здивувався.

— Документи в нашому ділі не завжди говорять правду, — сказав командир. — І з документами прийде — не вір, і без документів — теж не вір. Може, й хороші люди, а ти пильно перевір. Щось у мене серце віщує... Не подобаються мені щось їхні очі. Нагляд за ними організуй — щоб кожен крок їх був відомий. Іще займись цим новим «загоном». Безумовно, пімецька штучка нашкодити здорово може. Треба негайно виявити і знищити.

Тимко з любов'ю дивився на командира. «Він усе знає... Його ніколи не перехитрять німці!»

У ПОЛЬЦІ

Василько не відчував холоду. Йому були присмні мороз і колюче западне повітря; подобалось, як пара, впривавшись з грудей, інеєм осідає на комір. Ноги в нього не мерзли — йому по праву віддали тепле взуття, зняте з вартового під час їхньої втечі з вагона.

Хлопець сторожко вглядався і вслухався в ніч.

Над засніженим лісом стояв повний місяць, на темному небі перухомо застигли химерні клаптики хмар, посріблених промінням місяця. Верхівки дерев, лапата від снігу, переливались і мигтіли, між стовбурами лежали чорні тіні.

Стояла мертва тиша.

У самотній лісовій сторожці Василькові товариші...

Після втечі з вагона їх зібралось понад двадцять, решта розсіялись в північній півтмі та завірюсі.

В непроглядній темряві, серед лютої хуртовини йшли вони тоді по невідомій землі, тримаючись один одного. Вів Калачов. В нього був автомат, але всі усвідомлювали, що вожак має зброю незрівнянно сильнішу: волю до перемоги.

Люди падали з ніг від голоду й втоми, але йшли: кожного гріла радість визволення, це почуття додавало їм сил. Повзти-муть, коли не стане сил йти — все на схід, на схід, до своїх. А хтоспа, куди їх завезли? Може, вони вже на землі самої Німеччини?

Сивий ранок застав їх у полі. Люди затурбувались — вони були на видноті. Помітять німці і перебу'ють усіх, немов зайців. Та Калачов, як завжди, був спокійний.

Спустились у неглибокий вибалок. Снігу тут було по пояс.

— Привал! — скомандував Качалов.

Люди повалились просто на сніг.

— Йти треба, добиватись до лісу, — сказав хтось.

— День проведемо тут! — тоном наказу промовив Калачов.

— Знайдуть же... Це ж відкрита місцевість...

— Ми в низині. Хіба що сам чорт лавитиме по такому полю!

— А коли підуть по сліду?

— Сліди замело.

І справді, вітер зрівняв, замів снігом стежку, якою щойно пройшли втікачі. Заперечувати не було чого. Калачов, безперечно, каже правду.

— Розчистіть сніг, збивайтеся до купи — так тепліше буде, — впевнено командував він.

На горбку під кущем заліг вартовий.

День пройшов у тривозі, але якось непомітно. Встановилася погода, визирнуло сонце. Вдалині на північному сході чорніли ліси, за кілька кілометрів ближче на захід виднілось село. На сонці виблискував дах стрімкого костюлу.

— Ми в Польщі або в Західній Україні,— сказав Калачов.

— Ич, куди загнали нас, гади! — здивувався хтось.

— Дякуй, що не в освенцімську піч.

Коли звечоріло, люди рушили далі. За день відпочили, навіть поспали, але дедалі більше мучив нестерпний голод, покидали останні сили. Тільки Калачов, здавалося, був невтомний. Енергійно ступаючи, він розривав глибокий сніг і прокладав усім дорогу. За ним ішов Василько. Він зовсім охляв, знесилився, але його гріла надія. Скільки не довелось б іти отак снігами, живитися лише сáмим снігом, він однаково йтиме, він прийде до своїх, зустрінеться з матір'ю, знайде друзів із Соколиного бору, Івана Павловича...

Коли вони входили в ліс, Василько уявив собі, що перед ним Соколинний бір. «Що коли б це був Соколинний!» — подумав він і посміхнувся.

У лісі було тепло і затишно, і, головне, всім стало спокійніше, неначе вони були вдома. Пройшовши кілька кілометрів, спинились на перепочинок. Над головою шумів старий сосновий ліс.

— Тут повинні бути шишки,— сказав Калачов.

Люди розривали руками сніг, дехто, підстрибуючи, хапався за крислате гілля і обмацував промерзлі голки. Шишки, справді, знайшлися. Якусь годину в лісі йшов шерех: то зголоднілі люди закоцюблими пальцями й зубами розривали сухі промерзлі шишки, вишуковуючи їстівні зерна.

Цілу ніч ішли лісом і тільки ранком спинились на відпочинок. Калачов відійшов убік, щоб оглянути місцевість.

— З усього видно, товариші, що ми у великому лісі. Це дуже добре,— сказав хтось.

— Може, партизанів зустрінемо,— мрійно промовив Василько.

— В такому лісі зустрінеш?

— Не зустрінемо, самі будемо партизанити. Я знаю, де партизани. Сам партизан.

— Ич, ти, а на допитах говорив що?

Всі засміялись.

— А ти, Макаренко, хто? Говорив: бідний чоботар. А виявилось, що лейтенант. Ха-ха-ха!

— Що ж, правду їм сказати?

В усіх змінився настрій. Кожен відчув, що в нього вливаються свіжі сили.

— Добудемо зброю...

— Для початку автомат і пістолет є.

Калачов помітив, відійшовши від своїх, що в кущах щось зашаруділо. Він притиснувся до дерева, поставив автомат на бойову і завмер. Кілька хвилин було тихо. Потім знову зашаруділо в кущах і зачервоніло щось серед гілок і снігу.

То була дика коза. Вона високо підняла красиву голову, роздивлялась навколо, а з її гарячих ніздрів вилітали білі струминки пари. Вона була чимось занепокоєна.

Калачов спочатку не думав стріляти, хоч і розумів, що це сама їжа прийшла йому в руки. Постріл міг виявити їх. Та за якусь мить він зміркував, що коли тут водяться кози, значить, ліс дуже глухий, і пострілу ніхто не почує.

Автоматна черга зірвалася раптово, покотилася луною. Коза впала, звихрюючи сніговий пил.

Василько ніколи за все своє життя не їв нічого смачнішого! За прикладом інших, він совав у багаття шматочки червоного м'яса, насадженого на шпичку, і потім жадібно їв їх сирими, ледь-ледь розпареними. Підкріпившись, люди відразу повеселішали, підбадьорились.

— На волі не пропадеш,— весело сказав хтось.

— А ти ж думав?..

І знову брели в снігу, пригинаючись під деревами, сторожко прислухаючись до кожного шелесту. В кожному жила надія — а може, трапиться ще якийсь звір. Та, крім заячих і вовчих слідів, всені більше не зустрічали нічого.

Вночі потрапили на самотню лісову сторожку. Її, затінену деревами, заліплена снігом, вони й не помітили б, пройшли б стороною, якби не загавкав собака.

Калачов підійшов до сторожки. Треба було довідатись про місце свого перебування. Врешті, треба було і зігрітись, відпочити. Невеличкий собачка, схожий па лиса, спочатку зустрів їх хоробрим наступом, а потім, мабуть, зміркувавши, що краще далі бути від гріха, забився десь і замовк.

На стук довго піхто не обзивався. Потім рипнули двері, хтось важко закашлявся і подав голос. Василько не зрозумів жодного слова. Тільки здогадався, що голос старечий.

— Відчиніть,— попросив Калачов.

— То хто буде? — почулося по-польському.

— Свої...

На якусь мить стало тихо, потім клацнула клямка, заgrimів засув.

— Проше пана.

На Василька дихнуло теплом, приємним запахом житла, їжі. Він аж поточився на порозі. Коли засвітили світло, Василько по-

бачив перед собою діда: високого, згорбленого, з голеним зморщуватим обличчям, сміливими очима і орлиним носом.

— Що пани хтять?— запитав він.

Калачов почав розмову з старим. Дід відповідав на всі питання впевнено, з почуттям власної гідності. З тих відповідей Василько зрозумів, що вони в Польщі, на Холмщині, до радянського кордону звідси понад п'ятдесят кілометрів, місця тут глухі, і пимців дід тут ніколи не бачив. Довідавшись, що має справу з людьми з Росії, старий почав вставляти в польську мову багато російських слів. Відповівши на всі запитання Калачова, старий поцікавився:

— То пани є голодні?

— Голодні,— відповів Калачов.

— Юзя! — звернувся старий до когось.— Давай вечерю.

Відхилилась квітчаста завіса, і звідти вийшла молода жінка. Вона на ходу поправляла розсіпане волосся. За її спиною Василько закрімив чийсь допитливі очі.

— Моя дочка,— пояснив дід.— В селі жила. За двадцять кілометрів звідси. А тепер до себе взяв. Мужа її герман казнив, от і взяв її з онуком. І веселіше, і безпечніше.

Привітавшись, Юзя спокійно і впевнено почала готувати вечерю. Вона ніби не помічала людей, які заповнили всю кімнату, робила все неквапно, статечно, ніби такі нічні гості були в них перше.

— Це вся сім'я у пана лісника? — запитав Калачов.

— Сина ще маю,— відповів дід.

Калачов поцікавився, де ж той син, але старий вдав, ніби не почув цього питання.

Юзя поклала на стіл бухапець запашного м'якого хліба, внесла квашеної капусти і огірків. А дід заніс ще й великий кусень сала.

— Веприка заполював. Іжте на здоров'я,— сказав він.

Іли мовчки.

Дід зацікавлено розглядав гостей, попихував своєю люлькою. Він придивлявся, прицінювався до людей, хотів довідатися, хто вони.

І справді, після вечері запитав:

— Коли то не є таємниця, чи не сказали б пани, як потрапили аж з Росії у наші хащі?

Хоч Калачова ніхто не обрав командиром, але з самого початку всі визнали його за старшого. Тож і тепер мовчали, чекали, що скаже він. Калачов почав розповідати. Він розповів про все, що з ними трапилось. Старий поляк співчутливо кивав головою, замислена стояла біля печі Юзя. Василько помітив тепер і білявого

окатого хлопчину, який пильно стежив за всім, виставивши обличчя з-під квітчастої завіси.

Стомлені важкою дорогою і всім пережитим, люди повсідалися на підлозі, і коли Калачов закінчив своє оповідання, вони вже майже всі спали. В Калачова теж злипалися очі.

— То що мають тепер товариші робити? — запитав дід.

— Що ж робити? Фашистів будемо бити. До своїх проживатись.

— То є добра справа. Герман нікому життя не дає. Поки він буде тут — ні народу польському, ані руському життя не буде красне. Герман всіх знищує. То треба товаришам знати, що людей польських він губить страшенно. В тюрми бере, на роботи важкі вивозить. Люди польські в ліси йдуть — б'ють германа.

Калачов кусав собі пальці: він боявся, що сон його здолає. А спати йому не можна! Треба дати відпочити всім, бо завтра знову в дорогу. Але що говорить цей старий поляк? Поляки в ліси йдуть? Зусиллям волі Калачов вирвав себе з стану напівсну:

— Я дуже прошу вас, допоможіть пам зустріти польських партизанів, — сказав він.

Старий задумливо опустил очі.

— Нам необхідна їх допомога. Нас можуть знищити. Нам зброя потрібна.

Старий прохкиливо глянув на Калачова. Той помітив, що старий боровся з двома почуттями — з співчуттям і з тривогою.

Від печі озвалася Юзя:

— Хіба отець не бачить, що то є хороші люди? Нех подумає, чи не можна допомогти справді?

У старого очі засвітилися рішучістю: а чому він має не довіряти цим людям, які так щиро розповіли йому про все? По хвилі він сказав:

— Так тому бути. Тривожні тепер часи настали, небезпечні, — не знаєш, де твій друг і де ворог. Але руським я вірю. Руські люди хороші. То через панів великих не було між державою Польською дружби з державою Руською. Я допоможу вам. А коли ви люди погані, то що ж? Хай пан бог бачить мою правду!

Поляк почав одягатись. Оглянувшись, він звернувся до Калачова:

— То не добре є, що хлопці твої неозброєні. Коли товариш хоче, я можу дати трохи зброї. Треба піти в ліс. А Юзя тут повартує.

...Перед світанком старий, Калачов і Василько повернулися в лісу. На санках привезли п'ятнадцять польських гвинтівок, два ручних кулемети, кілька шабель, ящики з патронами.

Удень Калачов оглянув місцевість. Справді, це була глушина. Закинута в лісах і болотах, загубилась самотня лісова сторожка, обнесена високим парканом, а навколо шуміли, стогнали ліси.

Загін вишикувався на невеличкому дворі. Калачов не впізнавав своїх людей. Вони відразу ожили, помолодшали, тримались впевнено і сміливо. Увесь ранок втікачі голились, споряджались. Юзя безперервно гріла в великому казані воду. Партизани добре помились. Кільком найбільш обірваним Юзя знайшла чисту, свіжу білизну. Вона приймала гостей, як рідних, дуже близьких їй людей.

Перед Калачовим стояли не знедолені, змучені голодом і тортурами люди, а сильна, боєздатна група, готова до бою.

— Товариші! — почав Калачов. — Дорогі товариші!

До горла підкотився теплий клубок, на очах блиснули сльози, але він не дав волі своїм почуттям.

— Ми радянські люди. Ми не загинули навіть у пазурах смерті, а тепер ми на волі. Поклянемося, що, не шкодуючи сил і самого життя, будемо боротися проти лютих ворогів наших, фашистських варварів, за волю всіх поневолених народів!

— Клянемося!

— Поклянемося матері-Вітчизні, що ми, її вірні сини, долею закіннуті далеко, залишимося вірними їй до останнього свого подиху!

— Клянемося!

— Поклянемося народу польському, на землі якого перебуваємо і де знайшли дружню ласку і піклування, справжню братерську любов, — поклянемося, товариші, що будемо боротись за щастя й волю трудового народу польського!

— Клянемося!

Юзя витерла білим ґартухом сльози. Стась стояв біля неї, мов зачарований, а старий Януш розчулено крякав і говорив дочці:

— Ось які вони, дочко, ці руські!.. Справжні люди!

Василько вдруге за своє життя клявся перед Вітчизною. І з-перед його очей в цей час не сходив рідний Соколинний бір, мов живі стояли друзі.

Калачов продовжував:

— Пропоную оформити наш партизанський загін і дати йому назву: «За свободу народів».

— Правильно!

— Схвалосмо!

— Хай живе!

— І ще пропоную обрати командира загону.

— Калачова!

— Кала-чо-ва!

Стрій порушився, партізани підхопили свого командира і високо підкинули вгору...

Про все це згадував Василько, стоячи на варті. Тепер йому була ніч зовсім не страшна, бо знав, що вони не беззбройні, що живе їх бойовий загін, що є в нього чудовий командир Федір Іванович, якого полюбив він так, як любив Івана Павловича.

«Ех, коли б зустрілись з Іваном Павловичем... коли б зустрілись таких два командири... А як здивувалися б Мишко з Тимком, а мати? Бідпенька, вона десь, мабуть, очі виплакала за ним. А може?..»

І перед ним знову з'явилась кремезна постать жовтоокого Лукана в чорному одязі поліцай.

«Хай тільки... Все одно знайду, собаку, на кінці світу знайду і покараю!»

І він відчував у собі досить сили для цього.

Хоч Василько побував у тюрмі, він саме цієї зими виріс і змужнів. Йому недавно сповнилось шістнадцять років.

За думками час минав непомітно, але вони не заважали Василькові стежити за лісом. Раптом йому здалося, що поміж дерев хтось іде. І коли добре вдивився, справді помітив дві постаті, які легко пробирались по снігу. Він швидко вбіг у двір і постукав у вікно. За мить вийшов Калачов.

За Калачовим ввійшов, покашлюючи, старий Януш:

— То Кастусь.

Партизани вже знали, що син Януша, Кастусь,— розвідник у польському загоні і має швидко прибути до батька. Його й чекали тут з нетерпінням уже два дні.

Коли вийшли з подвір'я, ті двоє були кроків за двісті на яскраво освітленій поляні. Спинились, потім відскочили в ліс. Вони були на лпжах.

Януш покликав.

— Кастусь, ти?

— Я, батьку.

— Іди сміливо.

— А з тобою хто?

— То учтиві добрі люди, сину.

До них підійшов один, другий лишився за дубом.

«Молодці хлопці,— подумав Калачов,— обережні».

Через якийсь час розвідники польського партизанського загону і партизани Калачова вели в теплій сторожці задушевну розмову. Затамувавши подих, слухали партизани оповідання Кастуся про події на фронті. Польські партизани щоденно слухали радіопередачі...

Другого дня загін Калачова прибув у польський партизанський загін імені Адама Міцкевича. Зустріли їх тут, як братів.

За допомогою польських партизанів загін Калачова став на ліжжі, озброївся. Кастусь подарував радянським партизанам радіоприймач.

Калачов задумав вирушати в рейд. Його загін мав пройти з Польщі через усю Україну до самого фронту. До Калачова пристало ще чоловіка з сорок, які втекли з гітлерівських таборів смерті.

Тепло прощались радянські партизани з польськими.

— До зустрічі!

— До щасливої зустрічі в день перемоги!

— Смерть фашизму, воля народам!

— Бойового щастя!

Загін Калачова рушив. Сам командир ще довго ішов позаду з командиром польського загону і Кастусем. Розпрощавшись з ними, він вийшов наперед і впевнено повів свій загін на схід. Лише звернули на кілька кілометрів вправо, щоб заїхати в лісову сторожку старого Януша, ще раз попрощатися з лісничовою сім'єю і подякувати за велику братню допомогу.

— До зустрічі! — просто сказав старий Януш, а Юзя і Стась проводили їх з сльозами.

Вирівнявшись, загін пішов на схід.

НА ДОРОЗІ

Ранок підкрадався непомітно. Поволі розходився морозний туман. Навколо сіріло. Все виразніше виступали придорожні верби понад переїздом. Сірою плямою бовваніли в ранковій млі невеличкі будинки роз'їзду, обсадженого стрункими тополями.

Мишко сидів один за молодією посадкою дерев, що влітку геть закривали від людського ока невисокий насип і залізничну колію. Він вирив собі в снігу глибоку яму, заліг в ній, мов завць-біляк, сам білий, бо поверх теплового одягу був одягнений у маскхалат.

За спиною хлопчика тяглася долина, яка переходила в глибокий яр. Яр виводив на заплаву, покриту густими й високими очеретами. Воли розлягалися на багато кілометрів і були чудовим притулком для партизанів.

Від Мишкової засідки до залізниці була протягнута під снігом міцна шворка із шпагату. Тільки смикнути за неї — і на колії вибухне міна великої сили. Метрів за триста від Мишка, на схилі яру, залягли партизани.

Мишко пильно вдивлявся вперед і прислухався. Було тихо, тільки над роз'їздом галасливо кружляло вороння, чуючи, мабуть, поживу.

Ще не минуло й місяця, як група Льоні Устюжаніна вийшла па залізницю, а вже так збільшилась, що тепер кожен з мінерів сам став керівником окремої підривної групи. Навіть Мишко був уже не просто собі Мишком, а знаменитим підривником, командиром групи. Під його командою було четверо молодих партизанів. Він умів майстерно мінувати і вже давно перестав бути тим Мишком, який так злякався першого бомбардування в той далекий літній ранок на невеличкій переправі.

Мишко дуже підріс. У валянках, в теплому зручному козушку і ватяних штанях, він мало чим відрізнявся від інших партизанів. В усякому разі, ніхто не сказав би, що йому тільки минає п'ятнадцятий рік. Коли хто з підлеглих йому товаришів запитав:

— А скільки тобі років, товаришу командир?

Мишко діловито хмурих брови:

— А скільки б ти дав?

— Так, сімнадцять, вісімнадцятий.

— То для чого ж запитувати?

І Мишко переводив розмову на інше.

Перші дні на цій залізниці, куди рідко перед тим навідувались партизани, було легше працювати мінерам. Рух не припинявся ні вдень ні вночі. Та тільки злетіли в повітря перші ешелони, відразу ж на нічний час залізниця завмерла. Німці посилили охорону, а вранці щодня перевіряли, чи немає на залізниці мін.

До Устюжаніна йшла молодь. Із новачків він організував сім груп, по п'ять-десять чоловік у кожній. Крім того, багатьох відрядив у загін до Івана Павловича.

Групи Устюжаніна діяли тепер па двох сусідніх магістралях, зайнявши певні залізничні прогони. Партизани вирішили не пропускати жодного більш-менш важливого ешелону. Коли в Устюжаніна не вистачило вибухівки, новачки показали йому склади артилерійських набоїв, і це вирішило справу. Тепер замість звичайних мін закладали на залізниці великої сили набої, які не тільки рвали, а й сікли, знищували паровоз і вагони своїми осколками.

...На це місце, де тепер чатував Мишко, він прийшов з товаришами ще вчора. Цілий день просиділи вони в очереті, вивчаючи рух на залізниці і підступи до колії. Вночі пробрались яром до залізниці. У білих маскахатах підійшли до самої колії, принесли сюди толу та десять великих набоїв.

На велике задоволення підвників, на колії панувала мертва тиша. Навіть близький роз'їзд не подавав ніяких ознак життя.

Тепер Мишко заклав дві величезні міни не під колію, а збоку, метрів за два від неї. Хай іде тепер німець з міношукачем, не знайде все одно. А від собак є добрий засіб — тютюн або перець. Заклавши таку міну, сиди й чекай. Підійде потрібний ешелон — тоді хай тільки не тремтить рука.

Від розвідників Мишко довідався, що сьогодні має пройти дуже важливий ешелон з танками, паливом і боєприпасами. Уже з тиждень він ішов від станції до станції під посиленою охороною, а тепер був десь поблизу. Всі партизанські групи і сам Устюжанін наготували йому добрі пастки. В яку з них потрапить ешелон?

Мишкові дуже хотілось самому знищити його. У нього на рахунок вже було два ешелони, але що це порівняно з тими ешелонами, які пустив під укіс сам Льонька?

За думками Мишко не помітив, що вже зовсім розвіднілось. Тепер він ще більше насторожився і разом з тим дивувався: що ж це таке, ніякого руху, жодної людини. Він вглядався із свого укриття на стежку, якою вони підходили і відходили до залізничці, і замшався задоволений: хлопці добре замаскували сліди, до того ж цілу піч дув холодний вітер і замів усе снігом.

Мишула ще година, і тільки тоді залізниця почала оживати. Десь вдаліні процизливо засвітив паровоз, і тягуча луна прокотилась полем. Мишко помітив біля полустапка якісь постаті. Вони рухались по насипу, перевіряючи колію. Згодом з Мишком порівнялось чоловіка з вісім пімців. Двоє йшло вздовж обох колій з міношукачами, один вів собаку-вівчарку. Мишко пригнувся до землі, боячись дихнути.

Згодом почувся шум паровоза, стукіт коліс. Важко сопучи, повагом проповз старий пошарпаний паровоз, підштовхуючи поперед себе дві площадки, навантажені піском. Мишко посміхнувся, зрозумівши, що німці хитрують.

Коли зазмер стукіт коліс і паровоз сповістив про себе протяжними гудками, уже десь удаліні раптом почувся наростаючий гуркіт.

Мишко занепокоївся. Нехтуючи небезпекою, він висунув голову з-за снігового настилу і побачив ешелон, який швидко наближався до нього. Рвати чи не рвати? Може, це звичайний ешелон? Коли б був Льонька, то він по стуку коліс визначив би, вантажний ешелон чи порожній. Він і Мишка учив, як це розпізнавати, та не так легко засвоїти ту науку. Вистукує важко, а як можна взнати? Тим часом паровоз наближався, весело почмихував білою парою, раз у раз перегукувався з першим паровозом.

Мишко затис у руді шпагатину, аж нігті вп'ялися в тіло. За паровозом потяглась ціла низка довгих жовтувато-брудних вагонів. Паровоз підходив до міни, а Мишко п'як ще не міг визначити, що це за ешелон. І вже коли збирався смикнути за шворку, побачив: за вагонами ідуть порожні площадки, двері у вагонах світяться наскрізь. Він розтулив посинілий від натуги кулак.

«Порожняк! Мало не зірвав...»

Мишко був задоволений собою. Значить, він може бути теж витриманим, як Льонька. Устюжанін весь час учив, що витримка — головне.

Коли є нагода висадити в повітря ешелон, треба висаджувати найцінніший. Висадити порожняк, німці тільки радітнуть, бо цінний вантаж проскочить тоді непошкоджений.

Проїшов ще один порожняк.

«Йч, гади! Порожні вагони водять. Під зерно, мабуть. Ну, матимете ж!..»

За другим ішов третій. Інстинктивно Мишко відчув, що це йде саме той, що треба. Він повз важко, повільно, його шум був зовсім відмінний від шуму попередніх ешелонів.

«А Льонька правду говорив, можна розпізнати. Тільки як би його вгадати, чи це той їде, що мені потрібний?» — міркував хлопець.

Ешелону ще не було видно, а до Мишкового слуху долинули вигуки, зірвались постріли. Мишко обмер. Невже виявили партизанів?

Та він трохи заспокоївся, коли побачив дрезину. Це фашисти, промацуючи путь, стріляли обабіч колії. Вони пильно роздивлялись навколо. Мишко був упевнений, що за дрезиною йтиме дуже важливий ешелон. Можливо, той самий, про який говорили розвідники. Ешелон тягли два паровози. На низеньких площадках стояли покриті брезентом танки, за ними були вагони, далі схожі на алюмінієві аеростати цистерни з бензином і знову вагони.

У Мишка перехопило дух, задзвеніло у вухах. Він був немов у півсні. Рука тремтіла, і йому здалося, що в нього не вистачить сили потягти за шворку. Він став міркувати, коли зручніше рвати: під паровозом чи, може, під цистерною? Шкода, що цистерни далеко від паровоза. Коли рвонуть під ними, паровози з танками можуть пройти вперед непошкоджені. А перший паровоз уже порівнявся з міною. Як же бути?

Порівнявся вже й другий... Мишко з силою потяг за шворку. Його відірвало від снігу, потім знову кипуло в ямку.

Спочатку він нічого не чув, крім пронизливого свисту осколків і неймовірного тріску вагонів. Коли розплившив очі і підвів голову, побачив, що на колії робилося щось неймовірне. Паровози

злетіли з рейок, один лежав під насипом, а другий перевернувся колесами догори і ліг поперек колії. Вагони ламались один об другий, цистерна з бензином палала, вогонь перекидався з вагона на вагон. З страшною силою вибухнула друга цистерна, почали рватися снаряди.

Мишко обережно відповз до яру, потім став на лижі і помчав у долину. Навколо все потемніло від диму.

За хвилину вся Мишкова група стрімголов летіла глибоким яром. Вже в очеретах партизани спинились і довго дивились на дорогу. Там безупинно рвались снаряди і колихались високі клуби блідо-синього полум'я.

Мишко щасливо посміхався і механічно вирізував пожіжком на ложі свого автомата третій великий чотирикутник.

ЗБІР ЗАГОНУ

У Любові Іванівни появилася нова турбота — піонерський загін. Уже наступного дня після того, як було винесено рішення партійного бюро, на якому їй запропонували організувати роботу серед дітей, вона розказувала Михайлу Платоновичу про перший піонерський збір.

— Вся дівтора зібралася. Навіть маленька Вірочка і та прийшла. Я кажу: «Піонери, підніміть руки!» Всі підняли, і вона теж. Діти засміялись, а хтось спитав: «Та яка ж ти піонерка?» А вона подивилася скося і говорить: «Отже й піонерка!» І весь час сиділа серйозна, поважна. Забавна дівчинка.. Переписали всіх піонерів, а решта кричить: «І нас прийміть! Ми теж будемо піонерами». Довго сперечались, як назвати загін. Одна каже: «Назвем «Смерть Гітлеру»; другий пропонує: «Юний партизан»; третій кричить: «Імені Жовтневої революції». А Віктор під кінець запропонував: «Назвем наш загін «Імені Леніна». — «Правильно, — кричать. — Так і назвем». Головою ради загону обрали Віктора.

Михайло Платонович слухав з інтересом. Він шкодував, що сам не зміг бути на зборі.

— Добре, — сказав він. — Я розпорядився відносно книжок, зошитів, олівців. Будемо учить дітей, Любо, у вільну годину. І в цавчанні вони не відстануть, і корисною справою будуть займатись.

Коли Любов Іванівна вийшла від комісара, її зустріли члени ради загону на чолі з Віктором.

— Любов Іванівно, — заговорив, хвилюючись, Віктор, — ми створили чотири лапки. Федькова ланка над кіньми взяла шефст-

во, а Голина буде патрони чистити... Які патрони? А хіба ви не бачили? Там сидять партизани й чистять. Патрони в землі лежали й поіржавіли. Багато їх там... Дівчатка будуть за хворими доглядати та рукавиці плестимуть партизанам. А Вірочка каже, що хоче бути піонеркою, і пообіцяла допомагати бабі картоплю чистити. А що ми вирішили...— У Віктора заблищали оченята. Не моргаючи, він дивився на Любов Іванівну, щоб побачити, яке враження справлять на неї його слова...— Ми вирішили організувати гурток самодіяльності. Багато дітей знають вірші напам'ять, пісні співають. Колька грає на мандоліні, а Валя— на гітарі. А у підривників є ж і мандоліна, і гітара. Правда ж, це добре? Бо у нас немає ні театру, ні кіно, а хіба партизани не хотіли б послухати?

— Дуже добре,— згодилась Любов Іванівна, і в голові у неї промайнуло: «От тобі і Віктор»...

А він вів далі:

— А ми ще вирішили... Незабаром же день Червоної Армії. Правда? У нас до війни в цей день обов'язково урочистий збір відбувався. Ми вирішили теж провести збір загону і запросити командира й комісара.

— Правильно, запросіть. І художню частину підготуйте.

— Підготуємо! Але ми хотіли вас просити...— Віктор опустил голову,— щоб ви самі запросили комісара.

— Чому ж я? Самі зайдіть, зараз він у штабі.

Віктор мовчав. Йому не хотілось потрапляти на очі комісарові: знову «генеральським сином» назве, сміятиметься. Ех, коли б комісар не був такий на нього сердитий!..

— Та як ми заїдемо? А коли він прожене нас?

Любов Іванівна засміялась.

— Вигадуєш! Ну, коли так, підемо разом.

Комісар здивовано підняв брови, коли побачив Любов Іванівну в супроводі піонерів.

— А, піонери! Заходьте, заходьте. Ну, сідайте, молодці, розповідайте...

Очі його сміялись, особливо довго затримуючись на Вікторові. Той почервонів, аж сльози на очі набігли. Він чекав, що почне зараз комісар з нього кепкувати у присутності членів ради загону. Це ж сором який!

Та комісар і словом не згадав про вчинок Віктора. Він звернувся до піонерів:

— Значить, тепер в сніжки з криками «ура» не гратиметься?

Члени ради загону винувато опустили голови, тільки Віктор витримав комісарів погляд і твердо заявив:

— Не будемо.

Така відповідь дуже сподобалась Михайлові Платоновичу. «Молодець,— подумав він.— Інший би сказав, що я, мовляв, тут пі при чому. Бо я ж не грався, а навпаки, припинив ту війну, а він бере її на себе. Точно такий характер у мого Льоні». І комісарові чомусь раптом схотілось погладити хлопця по голові.

Віктор, відчувши, що комісар не згадає йому про той гріх, заговорив, спочатку затипаючись, а потім сміливіше:

— Ми вас, товаришу комісар... Ми прийшли... просити від імені ради загону... Незабаром свято Червоної Армії...

Михайло Платонович багатозначно глянув на Любов Іванівну.

— Добре, добре. Прийдемо обов'язково.

Довго з ними розмовляв комісар. Особливо сподобалось їм, коли він порадив:

— Військову справу теж вивчайте. Піонери повинні вміти стріляти з гвинтівки. У мирний час, може, ще й рано було б вам це робити, але ви ж на війні.

Віктор тепер сміливо говорив з комісаром.

— А ми теж про це думали. Бо правда ж — який то партизан, коли він воювати не вміє? А коли нападе на нас багато пімців, то треба, щоб усі вміли! А хіба ми малі? Ось Вапі Семечю вже дванадцять років...

— Тринадцятий,— поважно поправив Вапя і кашлянув у кулак.

Прийшли начальник штабу і командири. В землянці стало тісно, Любов Іванівна поспішила вивести хлопців.

Комісар сказав їм на прощання:

— А в свіжки... що ж, і в свіжки теж можна інколи погратись.

...І ось сьогодні піонери зібрались у призначений час.

Вікторові оченята горіли ще яскравіше, ніж старанно начищені золоті гудзики на його шинельці. Він стояв струнко і, на відміну від усіх інших піонерів, тримав руку не перед собою, а біля козирка, як це робили командири і комісар загону. Він голосніше за всіх співав «Інтернаціонал», яким відкривався урочистий збір піонерського загону, присвячений дню Червоної Армії.

Віктор переможно поглядав на Тимка: бач, мовляв, як гарно «Інтернаціонал» співають, а ось зараз піонерське вогнище запалає і про Червону Армію розповідатиме сам командир.

Тимко ніби відчував Вікторові погляди і розумів, про що думає цей хлопча в офіцерській шинелі. Йому було прикро, що він брав мало участі в роботі загону. А втім, тішив себе думкою, що і він сьогодні проявив себе на зборі. Хай подивуються всі!

А поки що співав разом з усіма, не підводячи голови, вдаючи, що дуже заклопотаний Вірочкою, яка не відступала від нього.

Урочистий збір загону відбувався на тій галявині, де недавно діти влаштували були гру в сніжки.

Тепер сніг тут був розчищений і втоптаний дітьми. На середині галявини лежала купа зеленої глиці. Тут же стояла пляшка з бензином, який з великими труднощами Віктор викапючив у командира господарської роти.

Сутеніло. Програму вечора вів сам Віктор. Він був дуже задоволений, бо цю справу доручила йому Любов Іванівна. І він, списавши все на папірець, тепер непомітно заглядав у нього, боячись порушити хід урочистого вечора.

Вогнище спалахнуло весело, довгі язички полум'я потяглися в небо. Залунали радісні вигуки. Щасливий усміх грав в усіх па устах, в очах золотились, звивались гарячі вогники. Діти були захоплені — вони біля свого справжнього піонерського вогнища!

Іван Павлович розповідав про Червону Армію, про те, як вона боролась за Радянську владу, за щастя людей у дні революції. Це вона, сильна й могутня Червона Армія, де і Віроччин, і Тимків, і Вікторів батьки б'ються день і ніч з ворогом. А партизани допомагають Червоній Армії — б'ють загарбників у їхньому тилу. Весь народ став армією. І всі партизани, і їх командир Іван Павлович, і навіть вони, піонери, — теж Червона Армія, бо їм партія доручила і наказала знищувати ворога.

Вогнище палало. Почався концерт. Всі присутні зачаровано слухали дівчинку, яка декламувала вірш про Червону Армію. Хоч більшість присутніх знала цей вірш напам'ять, але він звучав якось по-новому, кожне слово його проходило до самого серця.

Тимко пробрався до Віктора:

— Зараз виступить Вірочка.

— Яка Вірочка? — насторожено запитав Віктор, вбачаючи в Тимковій витівці якийсь підкоп під його авторитет.

Тимко пояснив.

— Теж вигидає! Вона ж не піонерка... І що вона знає?

— Почуєш.

— Так чому ж ти раніше мені не сказав? Я б її у список тоді...

В цю хвилину буря оплесків нагадала Вікторові, що треба далі виступати в ролі ведучого. Він вийшов у коло і дав слово Вірочці. Видно було, проте, що Тимкове втручання в справу вкрай зіпсувало йому настрій. Та коли, соромливо поблискуючи на всі боки щасливими оченятами і не випускаючи з рота пальчика, викотилась до вогнища малепька Вірочка, Віктор забув про образ.

Вірочка знайшла очима Тимка, той підморгнув їй підбадьор-

ливо і знаком показав, що слід випустити з рота палець. Дівчинка слухняно опустила руки, високо підвела голову і задивилась кудись угору крізь пригасаюче полум'я вогнища.

Буть рідні на світі
і теплі слова,—

співуче почала дівчинка, і навколо залягла така тиша, що було чути, як потріскують гілки в багатті,—

із них найтепліше —
це слово Москва.

Закінчивши читати вірші, Вірочка засоромлено опустила голову і бігом кинулась до Тимка, та її підхопили чпїсь дужі руки, і дівчинка незчулась, як була вже на руках у командира.

— Молодець, Вірочко! Я й не знав, що ти така смілива.

Вона глянула в ласкаві очі дяді-командира і несподівано сама для себе похвалилась:

— А я ще знаю. Багато-багато. І співати вмю.

— А ти заспівай.

— Так... соромно.

Вірочка вагалась. Коли б Іван Павлович попросив її більше, вона обов'язково заспівала б, та саме в цей час командира й комісара спішно покликали до штабу.

Коли Тимко вбіг слідом за командиром до штабу, він був приємно вражений. Тут він побачив Сергійка і ще якогось дідуса.

Це був дядько Ларивон. Іван Павлович, побачивши його, зрозумів, що члена міського підпільного більшовицького центру привели в загін якісь незвичайні обставини.

Дядько Ларивон розповів про те, що дуже хвилювало і цікавило командування партизанського загону. Якийсь час вони не мали зв'язку з підпіллям і сьогодні вперше довідалися про прибуття в місто фон Фрейліха і про підлі наміри «загону» Лукана.

Командир і комісар задумались. Думати справді було про що.

ЗАГІН КАЛАЧОВА

По дорозі до загону Калачова приєднувались нові люди. Зунившись Калачов на якийсь тиждень в одному місці, щоб розвідати дальші шляхи, і коли рушить у свою путь далі, на тому місці вже цілий новий загін залишає. Нові групи й загони, які з часом зростали, множились, перетворювались на грізну бойову силу. Дуже часто зустрічались на шляху більші й менші партизанські

загони. Калачовці бачили, що немає місця па землі, на яку ступила нога фашиста, щоб там не боролись радянські люди проти ворога.

По дорозі па схід загін Калачова несподівано для ворога налітав на поліцейські й німецькі гарнізони, па залізничні станції, порушував зв'язок, пускав під укіс ешелони, палив ворожі автомашины.

В перші дні, як тільки створився загін, Василько став кращим помічником Калачова. В нього вистачало тепер енергії і на довгі переходи, і на важку розвідку.

Він найкраще вмів користуватись компасом і картою, добре орієнтувався на місцевості. А головопе, умів усе бачити і безпомилково визначати. Василько завжди був готовий до бою. Але найбільше відзначився хлопець у розвідці; тепер він уже командував групою розвідників. Він підібрав собі найбільш витривалих і досвідчених розвідників. Хлопець пильно прислухався до всіх їх порад, завжди радився з товаришами, як краще провести розвідку. І вони, хоч були старші віком за нього, не думали про те, що їх безвусому командирові ще навіть пеповні сімнадцять років.

Не раз Василько з своїми розвідниками допомагав загону. Так сталося і того разу, коли він з своїми розвідниками пішов у розвідку. Підійшли до шосейної дороги, що тяглася з заходу на схід. Залягли в кущах, занесених снігом, і почали спостерігати. По дорозі снували машини. Партизанам треба було пройти понад сто кілометрів безлісою рівниною. Тут окупанти почували себе безпечно, і Калачов задумався над тим, як краще проскочити з своїм загonom цю місцевість.

Спостерігаючи за рухом машин, які поодинці і групами снували зі сходу й на схід, Василько думав про те, що турбувало Калачова. І раптом у нього промайнула щаслива думка. Залишивши своїх розвідників, він поспішив до командира.

Калачов сидів у теплій хаті за картою. Різні думки роїлись у нього в голові. Він схилився до того, щоб перейти вночі шосе і, пройшовши кілометрів тридцять на північ, знову заглибитися в ліси і продовжувати далі свій шлях. Цей шлях був певигідний, але що ж робити! Так безпечніше для загону. Коли зайшов Василько, Калачов зустрів його запитанням:

— Що там, Василю?

— Все в порядку, товаришу командир.

Василько розповів Калачову про рух німецьких автомашин на шосе.

— Добре. Перейдемо легко, на рапок будемо в лісах.

Калачов провів червоним олівцем пряму лінію на карті. Вона перетнула широку рівну лінію шосе, лягла між квадратами сіл

і хуторів, спинилась в зеленому масиві мішаного лісу і закінчилась невеличким червоним кружечком. Василько розумів, що кружечок на карті, позначений Калачовим, це новий табір, де загін простоїть кілька днів.

Він сковзнув оком по прямій лінії шосейки із заходу на схід.

— А до цього лісу далеко? — запитав він.

Калачов швидко відповів:

— Сто дванадцять кілометрів.

— Три години їзди,— ніби сам до себе проказав розвідник.

Калачов зацікавлено і здивовано глянув на Василька, але не спитав нічого.

— А знаєте, Федоре Івановичу, що я надумав? — запитав Василько.

— Говори.

— По шосе їхати на машинах.

— На машинах, кажеш? — перепитав Калачов.

— Це дуже швидко, і головне...

Калачов устав з-за столу і повагом заходив по хаті, міркуючи вголос:

— Захопить п'ять-шість машин. Посадити людей... Так, так... Здорово, сій, сій, здорово! Голова в тебе, Івановичу, просто генеральська!

За годину Калачов і Василько були вже біля шосе.

* * *

На шосейній дорозі стояло з десятків людей. Вони топтались на місці, підплигували, дехто бігав туди й сюди, бо було дуже холодно. Дошкуляв не так мороз, як холодний вітер, який забирався під одяг, пробирав до кісток.

В другому місці кілометра за півтора вийшла ще одна група.

Незабаром вдальні з'явилась машина. Вона йшла зовсім безшумно — вітер відносив звуки мотора вбік. Коли машина наблизилась, один з тих, що стояли, вийшов уперед і змахнув прапорцем. Машина притишила хід, загальмувала і спинилась серед гурту.

За хвилину ефрейтор, який сидів у кабіні, змушений був перебратися в кузов, де на бочках та ящиках уже розмістилось десятків зо три поліцаїв, а в кабіну залізла мовчазна людина у формі обер-лейтенанта. Шофер-німець спробував був заговорити, але, наразившись на офіцерову мовчазність, розгублено замовк. Він знав одне, що подорожніх треба везти...

Так за якихось півгодини весь загін Калачова розмістився на пімецьких автомашинах. За руль сіли шофери-партизани. Калачов сам вів колопу.

По дорозі час від часу зустрічались ворожі машини. Калачов впевненим і владним рухом зупиняв їх. Фашистські солдати, побачивши офіцера, безмовно корились йому. Розмова закінчувалась швидко, і загін Калачова рушав далі, а зустрічні машини лишались догоряти на місці.

Великі села і навіть якесь місто лишилося збоку. Але кілометрів через тридцять від початку подорожі на шляху партизанам стало якесь містечко. Про нього Калачов знав по карті.

Вечоріло. Вдалині замаячив червоний будинок на горі, мабуть, колишній панський замок, і дві церкви. Калачов знав, що, перше ніж потрапити в містечко, треба переїхати річку. На річці стоятиме патруль і буде перевірка документів. Що ж — документи в порядку...

Коли перша машина в'їхала на міст, з будки на протилежному кінці мосту вийшов патруль. Він жестом наказав спинитись. Порівнявшись з ним, шофер спинив машину і мовчки подав у палівідчинене вікно кабіни документи. Калачов вийшов з кабіни, підійшов до патрульного.

Той не встиг віддати честі, як звалився на дорогу, а Калачов уже був у будці, де прикінчив другого патрульного.

На останній машині у партизанів була вибухівка. Калачов наказав мінерам негайно замінювати міст.

Через кілька хвилин розвідники привели до Калачова діда.

— Хто будеш? — ласкаво запитав Калачов.

— Муляр, прошу пана, звичайний муляр.

— Що муруєш?

— Хто на що поклече, прошу пана. Але хай має пан на увазі — невеликі тепер заробітки.

Калачов бачив, що перед ним був трудівник.

— Німці де?

— Чого пан хоче? — не зрозумів муляр.

— Нам треба знати, де розміщені німці.

— А-а!.. У військовому комісаріаті, прошу пана. Там і комендатура, а поліція поруч...

— Скільки їх?

— Чоловік сто, прошу пана, може, більше.

...Швидко наступила зимова ніч. В містечку загорілося світло. Загін Калачова пішов на знищення ворожого гарнізону.

Через якийсь час гарнізон перестав існувати. Міст злетів у повітря. Загін знову рушив у путь.

В лісі забрали з машин все пайпотрібніше, знову стали на лийкі і, підпаливши транспорт, пішли вперед. Кілька кілометрів пройшли по шосе, освітленому вогнем палаючих машин, а потім

звернули вбік. Замаскувавши сліди від лиж, пішли лісом, все далі й далі від миготливої заграви.

...Понад тиждень простояв загін Калачова у цьому лісі. З кожної розвідки Василько і його товариші повертались веселі. Вони розповідали, що фашисти боялись тепер їздити по шосе поодинці. Вони їздять тільки великими колонами і нерідко самі між собою вступають у бій.

Згодом загін знову рушив на схід.

Василько тішив себе надією, що незабаром побачить береги рідного Дніпра.

НАРАДА

Цілу ніч і весь ранок Тимко, Іван Павлович і комісар приймали гостей. Вірніше, приймали командир з комісаром, а Тимко був при тому присутній.

Приїздили командири інших партизанських загонів. Один прибув аж за двісті кілометрів. Тимко приглядався до них, і кожен з командирів йому чимось подобався. Ось командир загону імені Ворошилова — високий, ставний, весь у ременях, а кінь під ним — не кінь, а блискавка... Командир загону імені Пархоменка — бородатий, кремезний, і зовсім без ременів, тільки з пістолетом на поясі і автоматом на грудях. Іван Павлович розповідав, що цей командир колись у самого Пархоменка воював.

Ще було багато інших. До кожного з них приглядався Тимко критично, боячись, щоб який-небудь не виявився кращим за Івана Павловича. Але він був задоволений — як не придивлявся, але кращого за свого командира не знайшов. І справді ж бо так. Бач, як усі поважають Івана Павловича! Всі з'їхались до нього.

Тимко знав — буде важлива нарада. З розмов він зрозумів, що фашисти готують наступ на партизанів. Іван Павлович, як тільки довідався від дядька Ларивона, зараз послав гінців у всі загопи і в підпільний обком. Тепер всі зібрались... Хай не думають німці, що так партизанів і захоплять... Нічого вони не зроблять, коли народ весь проти загарбників. Та ще й з Москви партизанам допоможуть. Іван Павлович літаки викликає, щоб автоматів та патронів багато привезли. Ех, жарко буде, коли вони прилетять! Тоді вже обов'язково він побачить справжній літак. А може, ще й політати пощастить: це ж свій, московський!.. Ось тільки де тут, у лісі, сяде той літак?

Так міркував собі Тимко, походжаючи біля штабного приміщення, де зараз відбувалась нарада. Йому дуже кортіло бути там, але знав, що не можна.

— Здоров, Тимку!

Віктор підійшов так нечутно, що Тимко навіть здригнувся і зустрів його переляканим поглядом. Та Віктор не помітив цього.

— Здоров,— опанувавши себе, недбало відповів Тимко.

— Командир або комісар є?

Тимко зразу відчув, що він саме та людина, яка має оберігати спокій свого начальства.

— Є, а що тобі?

— Справа у мене.

— Яка справа?

— Так я тобі й скажу!

— То так ти й побачиш їх!

Віктор спалахнув. Подумаєш, ад'ютант! Хай спробує не пустити!

— Я і сам піду!

— Так і підеш!

Віктор рвонувся до дверей штабної землянки, але Тимко схопив його за руку.

— Та ти збожеволів? Нарада там... Розумієш?

— Яка нарада?

Тимко глянув навколо, зашепотів.

— Дивак, не розумієш... Усі командири з'їхались... Радяться, як фашистів розбити.

— А-а-а! — спроквола протяг Віктор, забувши про свою образу. І теж прошепотів: — Ех, коли б і нам у бій!

Тимко якусь мить дивився на Віктора з почуттям власної вищості. Він хотів сказати щось ущипливе, а потім, передумавши, заговорив примирливо, дружньо:

— А що ж ти думав? Коли полізуть на нас німці, доведеться й нам...

— Невже полізуть? — запитав Віктор, і оченята його розширилися.

Тимко був задоволений. Йому сподобалось, що Віктор злякався. От він, Тимко, нічого не боїться. Подумаєш, не бачив він фашистів!

— А що ж ми робитимемо, коли полізуть?

— Битимемо.

— А коли їх багато?

— Тхі... Подумаєш! Командири знають, що робити. Тому ж то й радяться.— І, багатозначно підморгнувши Вікторові, додав: — Партійна нарада, о!

Віктора це цілком заспокоїло:

— А-а!.. Тоді так, коли всі партизани разом...

— І народ увесь з партизанами... Тут, брат, сила! Ось хай тобі комісар скаже.

— А він говорив... Думаєш, не чув?

Розмова знову набирала для Віктора неприємного характеру. Йому не подобалося, коли Тимко підкреслював, що він, Віктор, далекий від справ загону. І Віктор заговорив про інше:

— А я хотів, щоб командир або комісар побачили, як наші піонери працюють.

— Є там на що дивитись...

— А що ж, нема?

— У нас зараз не до того.

— Ходімо, сам побачиш. Хочеш?

Тимко якусь мить вагався: залишатись тут чи, може, справді піти? Вже з досвіду він знав, що партійні наради тривають довго, а пройтися по табору дуже кортіло.

Передусім Віктор потяг Тимка на кінний двір. Тут вони зустріли піонерів-шефів. Хлопчики старанно чистили партизанських коней. Дід Макар, який тепер був старшим конюхом у партизанському загоні, задоволено спостерігав їх роботу, інколи незлобно покрикуючи:

— Ей, шпаченята-гусенята, закінчуйте свою роботу!

Віктор запитав у діда:

— Діду, як наші хлопці — добре працюють?

Дід Макар зацікавлено подивився на хлопчика, очі йому враз заграли, він витяг з зубів люльку.

— Ич, ти — енорал! «Працюють»! Ось сам би взяв скребло та й пройшовся б разок. А то, бач, «чи добре працюють?»

— У мене інші справи, діду...

— Які ж це в тебе справи? Гав ловити?

— Я голова піонерського загону, діду.

Дід Макар знову посміхнувся самими очима:

— Ич, ти!.. Старший, значить, над ними? Бач, а я думаю, чого це вони до роботи так припали, аж, виходить, начальство побачили...

З кінного двору Віктор з Тимком зайшли в майстерню, де ремонтувалась зброя. Зброярі ремонтували гвинтівки, міномети. Дівчатка і хлопчики сиділи біля купки патронів і старанно зчищали іржаву зелень. Біля кожного піонера лежала купка таких блискучих патронів, ніби вони тільки що з заводу.

— А я більше всіх вичистила! — зустріла Віктора й Тимка одна дівчинка. — В мене вже вісімдесят шість!

— А у мене вісімдесят!

Вони й тут затримались на кілька хвилин, а звідти зайшли в санчастину. Піонери давали концерт.

Палата партизанського госпіталю була невелика, але якось особливо чиста. Стіни її були завішані шовком з парашутів. Хворі лежали на нарах, застелених чистими ковдрами.

Посеред кімнати сиділо двоє піонерів: один з мандоліною, другий — з гітарою. Вони старанно і зосереджено виконували веселу польку. Поранені — хто сидів, хто лежав, спершись на лікоть або просто повернувшись на бік, щоб краще бачити молодих артистів.

До Тимка підбігла Вірочка:

— Ой Тимко, ти спізвився!.. Я вірші розповідала, аж три, і співала!

— Справді?

— Чесне піонерське!

Потім наблизилась до самого вуха і зашепотіла радісно:

— Ох, і плескали! Я аж двічі співала.

— Яку ж ти, Вірочко?

— Про Москву співала... А розповідала... теж про Москву...

Мабуть, у цю хвилину ніхто у світі не був щасливішим за маленьку Вірочку.

— Хочеш, я ще заспіваю?

Хтось узяв Тимка за плече. В людині, яка весело і разом з тим якось болісно посміхнулась до нього, Тимко пізнав дядька Івана Карпенка. Згадав той вечір, коли всі вони йшли за Дніпро і зустріли його, закривавленого, понівеченого. Тепер на обличчі Івана залишилися тільки рожево-сині шрами, в одному оці половина білка була затягнена червоними жилками.

— Як справи, синку?

Тимко хоч і зрадів цій зустрічі, але зніяковіло подивився на пораненого. Згадав все те, що почав він поступово забувати в загоні: смерть Сави, розправу фашистів над колгоспниками, дим і полум'я над рідним селом...

— Добре, дядю. А ви ж як?

— Нічого, зажило вже... Око праве ще трохи поболює. Але вже скоро випишусь. Мати ж твоя як?

— На кухні працює.

— А цього?.. Іванового хлопця... Василька немає?

Тимко при згадці про Василька схилив голову.

— Немає, дядю. Загинув, мабуть, наш Василь.

— Шкода хлопця! Розумний був.

Тимко ще нижче схилив голову. Карпенко побачив, що своїми запитаннями дуже засмутив хлопця.

— Нічого не поробиш... Скільки людей зничив проклятий фашист! Прийде й на нього погибель!

До стор. 181.

До стор. 232.

До стор. 247.

До стор. 305.

Тимко вже не чув і не бачив того, що показували артистипіонери. Згадка про Василька боляче роз'ятрила йому серце. Він непомітно вийшов з палати.

Надворі починалась віхола. По небу низько пливли важкі хмари, дужі пориви вітру наносили кучугури снігу, стогнали, згинаючися до землі, дерева.

Іван Павлович проводжав гостей у дорогу. Тимко підійшов до командира і почув його слова, звернені до командира загону імені Пархоменка:

— Триматимемо щоденний зв'язок. Не можна чекати, поки фоп Фрейліх в наступ піде. Наступасмо ми.

Побачивши Тимка, Іван Павлович наказав:

— Тимко! Командирів батальйонів і рот негайно до мене!

— Єсть!

Перемагаючи вітер, помчав Тимко від батальйону до батальйону, викликаючи командирів на нову парад.

ТИМКО В БОЮ

За три доби Тимко відразу відчув себе не лише дорослим, а й воїном. Він побував у бою. У справжнісінькому бою... І тепер на його поясі блищала невелика кобура з пістолетом. Ге, тепер хай Віктор рівняється з ним. Все говорив: «Подумаєш, ад'ютант! Я, мовляв, голова піонерського загону, а тільки захотів би, теж став би ад'ютантом у Михайла Платоновича...»

Повертаючись з бою, Тимко навіть не міг заснути. То він уявляв, як зустрінуть його піонери, то пригадував зі всіма подробицями подію, що круто змінила його життя, зробила його воїном-партизаном.

Ще три дні тому він довідався, що на параді командири загоців вирішили розгромити гітлерівський гарнізон у великому селі.

Фашисти зайняли будинок середньої школи, вікна замурували цеглою, перетворивши їх на бійниці. Широке шкільне подвір'я порили траншеями, а по кутках садиби побудували надійні укріплення. Спробуй їх узяти!.. Іван Павлович добре все те знав.

Він з начальником штабу сидів над картою, а Тимко переживав, боявся, що командир і цього разу не візьме його з собою.

Він кілька разів намагався заговорити з Іваном Павловичем, попроситись, та не знаходив слушного моменту. Командир то сидів над планами — і не можна тоді його було відірвати від думок, то розмовляв з начальником штабу, то коротко наказував: «Тимко, поклич такого-то» — і Тимко мчав, як вітер, по табору; то

приходили командири до Івана Павловича... І так весь день. Пригнічений сидів Тимко біля порога і зітхав.

Ось зайшов командир роти Баранов. Він був одягнений по-військовому, і хоч його шинелька (вона, мабуть, бачила немало лихих пригод і злигоднів) вся витерлась і зносилась, Баранов не хотів з нею розлучатись. Командир роти доповів, що рота в повній бойовій готовності і чекає, щоб вирушати на виконання завдання.

Командир загону розпитував про щось Баранова, але Тимко всього цього не чув. В його вухах дзвеніло, серце калаталось, а мозок свердлила одна думка: «Не візьме!»

Як буря, влетів у землянку Кирпичов. Його любив і побоювався Тимко. Молодий донський козак, з хвацько закрученими білявими вусиками і великим шрамом через усе обличчя, в широкому синьому галіфе з чорними шкіряними леями, в коротенькому кожущку, обтягнутому десятками ременів і ремінців, на яких висіла шабля, а з другого боку висіла велика кобура з-під маузера,— він був дуже показним, цей командир кавалерійського ескадрону! З-під кубанки вився такий же, як і вуса, білий чуб, а очі завжди сміялись.

Прийде, бувало, Тимко з наказом від командира: «Товаришу командир кавескадрону, вас викликає командир», а він козирне йому хвацько, аж шпори задзвенять, мов дзвіпочки на бубні, та: «Слухаю, ваше скородіє, товариш ад'ютант!» А очі сміються. І сміються всі кавалеристи. А Тимкові це до сміху. Він ніяк не може зрозуміти, чому кепкує з нього Кирпичов. Мабуть, думає: «Теж вояка — по табору бігає, накази передає. У бій пішов би, як ми з своєю кавалерією».

Слухаючи, як Кирпичов доповідав командирові, що кавескадрон готовий виступати, Тимко думав: «Ех, коли б узяв командир у бій! Нічого не побоявся б — в самий вогонь поліз би! Хай побачив би Кирпичов, що я умію...»

Іван Павлович наказав виводити групу з табору. Ад'ютант командира Соловей побіг запрягати тачанку. Тимко, хоч і любив, і поважав Солов'я, але все ж ревнував його до Івана Павловича і тому завжди поспішав кожен наказ, даний ад'ютанту, перехопити і виконати сам. На цей раз Тимко навіть не поворухнувся. Затамувавши подих, він вибирав хвилину, щоб звернутись до командира. А той, розмовляючи з начальником штабу, поспішно вкладав у свою сумку якісь папери, повісив поверх кожуха бінокль, перевірів, чи добре закріплені на руках компас і годинник.

Ось він зараз, мабуть, рушить до дверей і тоді... Ех, що буде, те й буде! Тимко підійде, козирне якнайкраще, якнайдужче стук-

не закаблуками і скаже: «Дозвольте, товаришу командир, і мені в бій! Я не злякаюсь...»

Але це ще буде попереду, а зараз Тимко, готуючись до цієї розмови, тільки зітхав. Зітхав так голосно, наче стогнав.

Іван Павлович глянув на нього:

— Ти що, Тимку, хворий?

Тимка це так вразило, що він навіть не знайшов слів і тільки заперечливо похитав головою, а потім промурмотів щось, немов глухонімий.

— Шкода!.. А я думав тебе з собою взяти.— Командир посміхнувся.

Тимко забув, що треба козиряти; всі правила військового статуту вискочили у нього з голови. Він підбіг до Івана Павловича, взявся за його пояс, благально глянув у вічі. Ну точнісінько так, як колись просив чого-небудь у батька.

— Товаришу командир... Не хворий я... То я так... що не бере-те... Я дуже, дуже хочу!

— А так зітхаєш, немов хворий.

— Через те я й зітхав... а тепер і раз у не почувте.

...Сидячи на командирівій тачанці, щасливий Тимко спостерігав, як пройшла кавалерія Кирпичова, як промчали по лісовій дорозі десятки саней, обліплених партизанами роти Баранова. Здіймались погрозливо вгору гвинтівки, кулемети, дивився в небо міномет, а головне, люди були відважні, сміливі. І з ними Тимкові зовсім не страшно.

Тимко думав, що бій почнеться відразу. Але те, що відбувалося, його дивувало, було йому зовсім не зрозумілим. Замість того щоб з ходу напасти на ворожий гарнізон, Іван Павлович спинив свій загін у невеличкому хуторі біля лісу. Коли розвиднілось, партизани побачили звідси село, яке розкинулось у долині.

Минав день, а наказу починати бій не було. Партизани розмовляли з населенням, до командира приходили люди в різних справах.

Особливо вразила Тимка така сцена. Зайшли до командира старий дідок і бабуся. Бабуся штовхала поперед себе діда, мабуть, гадаючи, що саме йому, як господареві, годиться вести розмову, але непомітно для себе розповідала все сама:

— Двоє нас тільки. Сипів ще є троє. Та як пішли на Петра, то й досі воюють.

— Істинно так,— підтакував дід.

— Невістки живуть на відділі, а найменший мій Іванко при нас жив. Та він ще не одружився. Так що ми одні тільки. І вся надія була, все, за що руки зачепити — корівчина та.

— Істинно так,— підтверджував дід.

— А гарна корівчина була, та забрав той собака. Бач, старим не треба, а йому треба. То це ми почули з старим, що своя влада повернулась, то я й кажу: «Іди проси старшого, хай корову нам староста поверне».

— Істинно просимо... бо ж жити ні з чого.

Як виявилось, тепер староста цього хутора втік в село, сподівавшись на захист німецького гарнізону.

Тимко з двома партизанами допомогли дідові й бабусі свою власну корову повернути додому. Тимкові це дуже сподобалось. Особливо коли бабуся, почастивавши його вареником з капустою, запитала:

— Скільки ж тобі років, онучку, що тебе мобілізували?

— А мене не мобілізували. Я сам пішов, бабуся.

Бабуся довго дивилась на нього:

— Йч ти, який спритний! Сам пішов...— А потім порадила: — Під кулі тільки не лізь, бо вони ж коли стріляють, то не дивляться, старе чи мале: убити можуть або, боронь боже, калікою зрблять. То-то горенько буде матері!

До командира походилися всі чоловіки і молодь з хутора. Деякі молодші в загін попросились, а решта висловила таке бажання:

— Коли б нам на хуторі загін такий створити. Щоб, значить, всі були при зброї, і коли йтиме окупант — бити. І з вами щоб зв'язок тримати, коли треба. Ми вам допоможемо, а коли буде нам скрутно, ви тоді нас підтримаєте.

Так на хуторі було створено групу самооборони, в яку ввійшло чоловіка з сорок. У більшості знайшлася і зброя: гвинтівки і навіть ручний кулемет.

Тимко гадав, що бій відбудеться вночі, та Іван Павлович послав з хутора двох жінок попередити німців, що на них цієї ночі нападуть партизани. Тимко нічого не розумів. Він здивовано дивився па командира, якому звук вірити беззастережно, і думав: «Що це з ним? Такий розумний і такі дурниці робить: ідіть, мовляв, попередьте. Та вони ж переб'ють усіх. Ех, Іване Павловичу!..»

Командир, мабуть, не помічав того, що за ним пильно слідкує хлпець. Спокійно сидів собі за столом, уважно розглядав карту, читав папери. Час від часу на його великому чолі збирались глибокі зморшки, брови сходились до купи, і між ними в глибокому ривчачку лягла густа тінь світла лампи. Тимко знав: командир чимось незадоволений. Зараз він двома пальцями правої руки закрутить донизу вус і прикусить губу. (Тимко ніколи в цьому не помилявся.) І справді, Іван Павлович завченим рухом закручував вуса і міцними зубами прикушував нижню губу.

Але ось у хату заходив хтось із розвідників і чітко доповідав

про те, що помічено в ворожому гарнізоні. «Не сплять. Всі на варті». Командир ставав невпізнаним. Розгладжувались на чолі зморшки, брови розходились в сторони, сірі очі задоволено посміхались, під вусами в посмішку складались губи, а руки стискали одна одну. «Добре, дуже добре!»

Тимкові ставало не по собі: «І чого він радіє? Ті не сплять, вартують, а він радіє. Ех, а я думав... Ось був би я командиром...»

І Тимко починав фапгазувати. Він бачив себе таким же високим і ставним, як Іван Павлович, він так само примружував очі й хмурич чоло, навіть так само двома пальцями правої руки підкручував вуса і притискав зубами нижню губу. Через плече у нього автомат, через друге пістолет (ні, два пістолети!), біноклі на грудях, а в руках... Ну, в руки можна взяти й кулемета. Він тільки не такий спокійний, як Іван Павлович. Під'їхав на коні до гарнізону. Обернувся, а за ним кінноти, кінноти! Змахнув шаблею: «За мною, вперед! За Батьківщину! Ура!» І першим вскочив у ворожі укріплення...

...На нього хтось дивився. Знайомі олов'яні очі, в товстих губах сигарета. Кашкет колесом, а на кашкеті череп і дві кістки навхрест. Потім він почав цілитись у Тимка з автомата. Тимко онустив йому на голову шаблюку, здригнувся і... прокинувся. На столі горіла лампа. Івана Павловича не було.

Тимко поспішно одягнувся і вийшов з хати. Ходив по хутору. Прислухався до розмов. Всюди було чути жарти, сміх, мов нікого не турбувала така бездіяльність. Тільки в одному місці він почув розмову, яка зацікавила його:

— Так навоюємо. Прийшли і стоїмо. Не ми йдемо на німця, а ждемо, щоб він пішов на нас.

— У нас розвідка,— сказав хтось.

— Розвідка! Німець теж не дурний. Командири у нас...

Тимко придивився до того, хто говорив, і впізнав Швачка. Згадав, що Іван Павлович наказав стежити за ним, дивитись за кожним його кроком. Не довіряють йому, а чоловік, дивись, за сираву як боліє.

А Швачко тим часом бурчав:

— Командири — казна-що! Тепер такий час — думасц, він свій, а він... Щось не подобається мені така війна...

В гурті запаувала важка мовчанка. Всім було прикро. В Тимковому серці ворухнулася образа й злоба. Тепер уже до цього... Швачка! Яке він має право говорити таке про бойового командира, якого партія поставила? Хіба Іван Павлович не знає? Але чому ж він попередив німців?

...Минув ще день. І ще ніч. І знову день. Тільки на третій вечір Іван Павлович дав наказ — виходити з хутора в ліс. Він

наказав одному дідові піти в гарнізон і сказати, що партизани, як видно, злякались і пішли в ліси.

Тимка взяла досада. Думав побувати в бою, а вийшло, що постояли в хуторі та й назад. Лежав у тачанці й намагався заснути. Вже крізь сон почув, як хтось доповідав командирові:

— Товаришу командир, Швачко зник.

— Що таке?

— Слідкували за ним пильно, а тільки ввійшли в густий сосняк, він пішов стороною і як у воду пірнув.

— Найдеться! Негайно пошліть у штаб людину, щоб затримати того, який прийшов разом з Швачком.

...Іхали цілу ніч. Тимко лежав, укрившись з головою, і не міг ні думати, ні спати. Образа і розчарування стискували серце, душили в горлі... Крізь напівзабуття почув:

— До гарнізону півтора кілометра. Люди на вихідній позиції.

— Добре.

Тимко підняв голову. Вони вже вийшли з лісу. Навколо розстигалось біле поле, колихався досвітній туман.

— Може, час починати? — хвилюючись запитав Баранов.

— Почекаймо донесення.

Тимко не встиг нічого до цуття розібрати, але зрозумів, що зараз буде бій. І чи то переляк, чи передранковий мороз, пробравшись під одяг, примусив хлопця затреміти.

Через якийсь час прибув посланець від Кирпичова.

— Розвідка доповіла: німці полягали спати.

Іван Павлович наказав зв'язковим передати командирам наказ про наступ.

Все сталося так, як і передбачав Іван Павлович. Три доби німецький гарнізон жив напруженим життям, без сну і відпочинку. Німців весь час попереджали про небезпеку.

Три дні і три ночі ніхто не зімкнув очей. І сон не прийде, і хліба шматок не полізе в горло, коли чекаєш, що ось-ось на тебе впаде град куль і свинцю. І фашисти, боячись раптового нападу, не виповзали з холодних, сирих траншей і бліндажів, пильно вдивлялися вперед. Хай би тільки сунулись партизани! О, комендант їм готує добру відсіч — жоден не вийде з-під вогню!

Комендант гарнізону нетерпляче чекав цього нападу, примушував своїх підлеглих не змикати очей. Він знав, що партизани часто нападали на гарнізони і громили їх, але хіба там були такі досвідчені і мудрі коменданти, як він? Хіба там були такі укріплення і такі вимуштрувані солдати? О, він передбачив усе. Його так легко не візьмеш, голову попереду звернеш. Хай тисячі йдуть, йому не страшно...

Та партизани злякались, не пішли.

«Шкода, така шкода!» — бідкався комендант.

Він не знав, що ж тепер доповісти начальству, бо вже повідомив, що готується напасти і розгромити партизанів. Як же тепер бути? Хіба сповістити, що партизани не прийняли бою, розсіялись. Він вирішив чекати до ранку, дати перепочинок своїм солдатам, а вдень піти й спалити хутір, в якому стояли партизани, розстріляти населення і тоді вже доповісти про перемогу.

Хоч наступила і спокійна ніч, комендант наказав гарнізону не покидати укріпленя і траншей. Тільки перед світанком стомлені і перемерзлі солдати пішли на спочинок, а деякі лишилися у траншеях, проклинаючи свою собачу службу.

Саме в той час, коли виснажений безсонням гарнізон заснув міцним сном, звалилися на нього, як сніг на голову, партизани Івана Павловича. Вартові навіть не встигли зняти тривоги, як партизани уже були в траншеях. Рятівне коло траншей перетворилось для німців на смертельний зашморг. Вони відкрили шалений вогонь з вікон-бійниць, але це не могло їх урятувати, бо вони були в кам'яному мішку. По вузьких щілинах бійниць полоснули партизанські кулемети й автомати.

Зійшло сонце. Фашисти все ще тримались. Кільком з них удалось вискочити на подвір'я і залягти в ямі перед порогом школи. Вони й не давали можливості прорватись партизанам у приміщення.

Командир роти Баранов з кількома партизанами був на північному подвір'ї за хлівом. Він витратив уже всі гранати, цілячись в яму, де засіли німці, і все промахувався. І назад повернути не було змоги, і гранат не було.

Це бачив Іван Павлович.

— Ще гранатами їх! — гукав

— Передайте якимсь.

Іван Павлович задумався: як же передати?

Тимко, що ні на крок не відходив від командира, запропонував:

— Товаришу командир, я передам.

— Ну, ти хоробрий, — посміхнувся командир, а сам подумав: «А такий, дивись, може, й пролізе».

— Я пролізу... Так пролізу, що й не помітять! — доводив Тимко.

— Як же ти?

Івану Павловичу не хотілося ризикувати життям хлопця. Він наказав принести білий маскхалат.

Тимко впав на сніг, розпластався і швидко поплазував, не підіймаючи голови. Він ліз майстерно. Тимко пробрався до Баранова по втопаній у снігу стежці так, що не лише німці не

помітили, а навіть свої, хоч як не вдивлялись, так і не бачили хлопця, немов він пройшов попід снігом.

Другою гранатою Баранов влучив у яму. Почулися крики, стогін. З ями вилетів фашист з піднятими руками.

Він виніс із ями і віддав Баранову автомат і кулемет.

Партизани вскочили в школу. З другого приміщення німці кинулись на подвір'я, намагаючись вирватись з оточення через городи. Але далеко вони не втекли...

Партизани підраховували трофеї. Іван Павлович чинив допит полоненим. Від них довідався, що Швачко дістався вночі до гарнізону, розповів про партизанів і залишився тут. Та серед полонених і забитих його не було. Це стурбувало Івана Павловича.

Тимко тим часом відчував себе героєм дня. Він охоче розповідав партизанам про те, як приніс гранати, не заперечував, коли партизани говорили, що це він прискорив кіпець бою.

Побачивши на шкільному подвір'ї стіжок сіна, Тимко придержуючи на плечах трофейну гвинтівку, побіг туди, щоб набрати на командирів сани сіна, бо Соловей — той не подумає, щоб командирів було м'яко.

З розгону Тимко вчепився за пласт сіна і ніяк не міг висмикнути. Раптом відчув під руками щось тверде і холодне, як тіло гадуки. Спочатку він відскочив, а потім схопився за гвинтівку: — Вилазь!

Стіжок заворушився. Пласт піднявся, виткнулись з-під нього чієсь руки в чорних шкіряних рукавичках.

То був комендант гарнізону.

Партизани, які підбігли Тимкові на допомогу, швидко розкидали увесь стіжок і витягли ще кількох ворогів, а серед них і Швачка.

...Ось чому, повертаючись з бою до табору, Тимко відчував себе цілком дорослою, бойовою людиною. Ось чому так часто і задоволено поляскував він по холодній кобурі свого «вальтера». Адже ж це був пістолет фашистського коменданта, якого Тимко (розумієте, сам!) взяв у полон.

ПІСТОЛЕТ

Останнім часом Віктор став частим гостем у партизанському госпіталі. Медсестрою тут працювала Тимкова сестра Софійка.

Вона за цю зиму зовсім розквітла. Білий халатик, марлева пов'язка на голові дуже були їй до лиця. На рожевому обличчі по-новому весело блищали очі, чорні тоненькі брови вигинались дугою, і здавалось, завжди вона чимсь захоплена і здивована.

До неї саме й зачастив Віктор. Прийде і не відходить від Софійки. Коли вона сидить, і він біля неї сяде, торочить щось, пошморгує коротеньким носиком. Куди вона йде — і він за нею. Тільки з'явиться Віктор, дівчата жартують, кличуть:

— Софійко, жених прийшов.

А Віктор справді був закоханий. Тільки не в медсестру, а... в її пістолет.

В госпіталі лікувався один з партизанів-розвідників. Виходячи з госпіталю, на знак подяки за піклування й уважність медсестри, він урочисто подарував їй пістолет системи Коровіна, перший помер. Хоч в обоймі пістолета і був тільки один патрон, але Софія дуже зраділа такому подарункові. Вона носила його зверху на поясі халата і довго ні на хвилину не могла забути, що володіє такою чудовою зброєю.

Цей пістолет не давав спокою Вікторові. У нього тільки й розмов було з Софійкою, що про її зброю:

— Правда ж, тьотю Соню, цим пістолетом можна забити фашиста так само, як і з гвинтівки?

Софія не могла огудити своєї зброї:

— Авжеж, можна...

— ...муху — додав хтось із поранених.

Вийшовши з госпіталю, Віктор бродив по табору і мріяв: «Ех, коли б мені такий пістолет! І для чого він Софійці?» От коли б він Вікторові. Тоді вже напевно взяли б і його в бій. А що коли попросити у неї?

Віктор аж спинився від цієї думки. Серце стискалось від хвилювання. Йому вже ввижався той пістолетик у своїх руках. «Не віддасть»,— зітхав він і рушав далі. А який же з нього голова загону, коли він без зброї?

Коли ж у таборі з'явився Тимко зі своїми трофеями, Вікторові життя не стало. Він перебував як у гарячці. Що ж з того, що Тимко за нього старший, на скільки там... І вже в бою був... фашиста піймав... і пістолет... і гвинтівка в нього! Ех, не щастить!

Віктор мало не плакав. Довго ходив він по табору і нарешті прийшов до Тимка. Тимко зустрів його радісно, хоча Вікторові й здалося, що Тимко хоче ще раз похвастати перед ним. Хіба він не помітив, як блиснули Тимкові очі і він потягся рукою до пістолета...

— І ти не злякався? — вже який раз допитувався Віктор і прислухався, чи не затремтить голос у товариша.

— Пхи, злякався!.. Хіба мені вперше!

Згадавши, як він випустив Лукана, Тимко зітхнув. Віктор сприйняв це зітхання по-своєму: «Ні, не бреш, Тимко, злякався і ти, бо хіба ж можна не злякатись, коли в тебе стріляють?»

Та сам Віктор не витримав, поскаржився:

— А як вони мене боятимуться, коли у мене і зброї нема?

— І у мене ж не було. А пішов у бій, і є. І ти дістанеш.

Тимко глянув на Віктора співчутливо. І той навіть здивувався, як це він раніше не знав, що Тимко такий хороший товариш.

— Таж хіба візьмуть? — спитав Віктор.

— То правда, можуть і не взяти. Малий ще... — співчутливо говорив Тимко.

Віктора знову ніби хтось стьобнув різкою по голих ногах.

— Та який я малий? Я ж... партизан, а що років мало, то кожному ж було стільки!

Тимко згадав, що і його самого ще не так давно вважали малюком. Йому шкода стало Віктора.

— А ти зайди до командира або комісара.

— Мені коли б такий, як у твоєї Софійки, — натякнув Віктор.

Тимко стукнув себе по лобі:

— Чекай, ану пішли...

Хлопці підбігцем подалися до госпіталю. Раніше Тимко і сам пильно поглядав на Софійчину зброю, але не зважувався просити і тому зневажливо бурмотів: «Мухобій... Теж мені зброя!»

Вислухавши хлопців, Софійка розсміялась:

— Та це ж подарунок. А дарованого не дарують.

— Для чого він тобі? — переконував Тимко. — Така здорова, а з дитячим пугачем. Я тобі, Соню, з бою ще кращий привезу. Віддай цей пістолет Вікторові. А то й справді, як же йому...

Софійка не знала, що й сказати. Нарешті, мабуть, щоб відчепитись від настирливих 'хлопців, неохоче пообіцяла:

— Якщо командир... коли дадуть мені кращий... то я...

Через кілька хвилин хлопці були уже в штабі. Михайло Платонович і Любов Іванівна перервали свою розмову.

Віктор увесь палав. Комісар побачив, що хлопці зайшли сюди неспроста.

— Ну, Вікторе, ти ж як? Тимко ось, бачиш, який герой у нас, — ласкаво звернувся він до хлопчика.

Тимко зашарівся, а Віктор відразу приступив до своєї справи:

— Товаришу комісар... Слово честі... я стараюсь... Хай Любов Іванівна скаже. Та який же з мене голова загону, коли у мене й зброї немає?

І так жалібно глянув на Михайла Платоновича, що той почав співчувати хлопцеві.

— Піонери з мене сміються, — вирішив навіть прибрехнути Віктор.

Михайло Платонович глянув на Любов Іванівну, обоє посміхнулись.

А комісар спитав:

— Скажи, а яку тобі зброю хотілось би мати? Може, гвинтівку або карабін?

— Справну? — поцікавився Віктор.

— Чому ж справну? Для справних і бійців вистачає.

— Не хочу.

— Так що ж тобі дати?

— Мені пістолет, той, що у Софійки, а їй інший дайте. Бо хіба той пістолет їй пасує: сама велика, а пістолет — тільки мух бити.

Із штабу Віктор вийшов задоволений. Йому пообіцяли з часом передати Софійчин пістолет. Але сталося це далеко швидше, ніж чекав сам Віктор.

Вночі повернувся Льонька Устюжанін, а з ним Мишко. Вони принесли кілька трофейних автоматів, пістолетів, кулемет. Мишко відразу побіг до Софійки і подарував їй точнісінько такого «вальтера», як у Тимка.

Вже другого дня Віктор гордо походжав по табору, а на його поясі висіла невеличка кобура з пістолетом. Через кожні дві-три хвилини Віктор обмацував кобуру, неначе боявся, що у нього можуть відняти цей скарб.

МИЛІСТЬ ФОН ФРЕЙЛІХА

Фон Фрейліх лютився, впадав у розпач, хоч і намагався не подавати ніякого виду. Очі його горіли диким вогнем. Його мучило безсоння. Всє частіше тягся до шнапсу, а на ніч приймав сонні порошки. Та навіть це не допомагало. Через годину-дві схоплювався від сну, і хоч почував себе спустошеним морально і ослабленим фізично, намагався триматися бадьоро і починав гарячково працювати. Уже до світанку немилосердно всіх ганяв, сухо і їдко відчитував своїх підлеглих за неоперативність, ганяв, примушуючи робити неможливе.

Фон Фрейліх хотів обплутати партизанів і підпільників сіткою шпигунства. Шпигунів посилали десятками в ліси, але звідти повертались лише одиниці, та й ті нічого не могли сказати певного. Те, про що розповідали, викликало недовір'я і породжувало страх. Послухати їх, то все, що є живого на Україні, бореться проти фашистів. Хіба можуть бути у партизанів кулемети, міномети і артилерія в такій кількості? Йому не потрібні до маячіння перебільшені цифри, йому потрібні, чорт візьми, точні дані!

В душі фон Фрейліх згоджувався з тим, що у партизанів веле-тенська сила. Про це свідчили в першу чергу факти. Кожного дня

в якогось району, а інколи одразу і з кількох, сповіщали про розгром гарнізонів. Вже було розгромлено кілька гарнізонів, дуже великих і сильних. І головне — партизани знищували всіх солдатів, де б вони не траплялися.

«Чорт візьми! — нервував наодинці фон Фрейліх. — Так може дійти до того, що в одну з ночей вони налетять і на місто».

Фон Фрейліх вживав всіляких заходів, щоб знепкодити і ліквідувати підпілля. З цією метою було проведено масові арешти всіх громадян, яких хоч трохи можна було запідозрити в підпільній діяльності. Тисячі людей було вивезено в рабство. Але фон Фрейліх все більше відчував діяльність підпільників у місті, ніби вони були тут за стіною, так близько, що він, здавалося, чув їх гарячий подих. І... нічого не міг вдіяти.

Фон Фрейліх в перший місяць стягнув великий каральний загін. Пішов загін у ліси, але вже третього дня повернувся назад. Та більше половини карателів не повернулося зовсім. Фон Фрейліх, довідавшись про поразку загону, поклявся розстріляти власноручно майора — командуючого операцією. Він обов'язково здійснив би свій намір, коли б майор не був за день до цього убитий в бою з партизанами...

Коли до фон Фрейліха прибув обер-лейтенант Штирке, генерал зустрів його радісно, сподіваючись одержати від нього найконкретніші дані про партизанів. Штирке помітно осунувся.

«Обов'язково проситиметься, щоб увільнив», — чомусь подумав фон Фрейліх, і недобре почуття, навіть злоба, почали повільно спирати груди генералові. Він знав: це починається приступ люті, хоч лютитись, власне, ще й не було причини.

«Нерви! — подумав фон Фрейліх і скупо посміхнувся. — Якщо не повернусь звідси неврастеніком, це буде чудом провидіння».

Іронічне ставлення до самого себе поліпшило настрої фон Фрейліха, і він, як міг спокійніше й ласкавіше, запросив Штирке сідати. Обер-лейтенант прийняв це як належне, важно розсівся в кріслі, попросив дозволу курити.

«Поводиться, як після здійснення дванадцяти подвигів», — відзначив фон Фрейліх з незадоволенням і сухо попросив викладати дані про партизанів і свою роботу. Штирке розповідав так, ніби був безмежно захоплений тим, що робилось навколо цього міста.

— О, рух страшенний! Мій бог, я б не повірив у те, коли б сам не бачив всього на власні очі. Населення настроєне проти нас... — Він, мабуть, підшукував відповідне слово, яким би можна було визначити той настрої народу, бо довго щось мимрив і жував синіми потрісканими від морозу губами. — Вкрай небажано. Кожен третій тубілець має зброю. Навіть дітлахи і ті воюють проти нас...

Фон Фрейліх важко сопів. Йому не подобалась така мова Штирке, і коли б той не прибув на Україну разом з генералом і не вважався одним з кращих його підручних, фон Фрейліх, можливо, не став би його й слухати. Безперечно, обер-лейтенант Штирке перебільшує, щоб підкреслити свою хоробрість. На залізний хрест націлюється, бестія!

— А як цей?..— запитав фон Фрейліх, маючи па увазі Лукана.

— Вогонь! Ріже все. Ретельний! Не без мого керівництва, безумовно...

Фон Фрейліх уважно поглянув на обер-лейтенанта і, щоб охолдити Штирке, похвалив Лукана.

— Таких... треба підтримувати. Їх у нас не так уже багато. Треба беретти... Вони ще послужать фатерлянду... так...— Генерал пожував сухі сизі губи.

— Маскуйтесь, як вам краще. Це видніше на місці... е-е, маскуйтесь червоними стрічками, тризубцями, чим завгодно, але дійте! Входить в довір'я. Перехоплюйте їх розвідників. Зараз мені потрібні відомості, відомості...

Штирке піднявся на ноги, виструнчився. Зблід, язик заплітався:

— Пане генерал, дозвольте... я хотів... у мене велике прохання... в лісах... з здоров'ям...

Фон Фрейліх зрозумів, чого хоче Штирке, але вдав, що нічого не розуміє, і поспішив попередити офіцера:

— За вашу службу, пане обер-лейтенант, я представляю вас до нагородження вищою нагородою... е-е-е... орденом залізного хреста.

Оберові кров хлинула у голову, він спантелено гаркнув:

— Хайль Гітлер!

— Хайль! А цьому передаси... е-е-е... що я нагородив його медаллю... е-е-е... медаллю за хоробрість, введenu для східних спільників... і присвоюю військоове звання сфрейтора.

Спостерігаючи за обер-лейтенантом, що зовсім просіяв від генеральських слів, фон Фрейліх на хвилину забув про свої невдачі і сумніви, він теж відчув себе бадьорим і впевненим. Ні, він зробить, цей Штирке, те, що йому наказано!

— Через місяць-два я не залишу тут каменя на камені, не залишу живої душі, я заспокою цей дикий край. А зараз мені потрібні відомості і відомості, пане капітан...

— Пробачте, мій генерале,— несміливо поправив ще більше оторопілий Штирке: — обер-лейтенант.

— Я говорю: пане капітан! Моя карта повинна бути чітка і ясна. Я повинен знати, з ким маю справу і які мені потрібні

сили для боротьби з партизанами. Я в першу чергу надіюсь на вас, пане капітан.

Штирке аж очманів від тих милостей, якими осипав його зараз генерал. Він клянеться зробити все, що тільки зможе, бо він вірний слуга генерала-благодійника. Він бормоче все це, мабуть, сам мало розуміючи, про що говорить. Але принаймні зараз, у кабінеті фон Фрейліха, він певний, що піде першим і прочистить дорогу для слави генерала і для своєї слави, і ніхто не посміє стати йому на перешкоді.

ГАПУНЬКА НА ОПЕРАЦІЇ

З радістю їхав Віктор на операцію, незадоволеним і похмурым повертався назад.

Одержавши пістолет, Віктор не міг ніяк усидіти в партизанському таборі. «Як це так? — думав він. — Тимко фашистів б'є, а я повинен у таборі сидіти? Хай ще тоді, коли був беззбройним, а тепер, бач, який у мене пістолет!»

— Товаришу комісар, — звернувся Віктор до Михайла Платоновича, — а хіба є такий наказ, щоб боєць із зброєю весь час сидів у таборі?

— Який же боєць сидітиме? Сам бачиш, у нас всі воюють, — відповів комісар, мабуть, не зрозумівши, до чого веде Віктор.

— А чому ж мене не беруть у бій? Хіба я не маю зброї? Так тільки Тимка... Я теж хочу в бій...

Очі комісарові сміялись:

— Ти дивись, який гарячий! Що ж, для тебе бій спеціально влаштовувати? Може, піти фашистів сюди накликати, щоб ти повоював?

— Я з ротою дядька Бідулі піду...

Комісар засміявся:

— Коли з Бідулею, то можна. Ідь, повоюй!

Вікторові більше нічого й не треба було. Він уже перед цим говорив з Бідулею. Той пожартував, як і звичайно, але пообіцяв: «Дадуть дозвіл — так уже й бути, візьму з собою. Провітришся трохи».

Віктор миттю помчав на господарський двір. Група Бідулі вже зібралася в дорогу. Підбігши до командира, Віктор виструнчився, хвацько козирнув і доповів:

— Товаришу командир! Комісар дозволив...

— Що дозволив? — перепитав Віктора Бідуля, тішачись розгубленістю хлопця.

— Та з вами ж...

— Що з нами?

— Та хіба ж ви не знаєте?

— Хі, ти морока! Все йому відгадай та здогадайся... Ти допо-
відай мені по уставу. Ну, ще раз!

Віктор на якусь мить поморщив носика, швидко шморгнув
ним і, лукаво блиснувши оченятами, повернувся, відбіг кроків
десять назад і знову підбіг до Бідулі:

— Товаришу командир! Комісар загону наказав бійцеві Га-
пуницьі прибути в ваше розпорядження і їхати на бойову опе-
рацію.

— О, оце так! Інший фасон! Стрибай у сани.

Задоволений, Бідуля подав наказа вирушати в дорогу.

Віктор весь час щільно роздивлявся навколо. Йому так і зда-
валося, що ось-ось звідкись вискочать гітлерівці і почнеться бій.

Але, так і не зустрівши ворога, вони доїхали до самого села.

Тут їх зустріли партизани.

На будинку, біля якого зупинились підводи, тріпотів на вітрі
папірець, на якому було написано: «Сільвиконком». На ганок ви-
йшов бородатий партизан. Бідуля, струшуючи з одягу сіно, гук-
нув до нього:

— Здоров, голова!

Голова сільради поважно потиснув Бідулі руку і гостинно
простяг йому свого кисета з тютюном. Вони довго розмовляли
про якийсь паровий млин, про борошно, про пекарню, але Віктора
все це дуже мало цікавило. Подумаєш, велика справа — відкрити
млина і намолоти борошна партизанам! От коли б з фашистами
бій зав'язати!

Але скоро Віктор забув про це. Біля партизанських саней зі-
бралось кілька десятків його ровесників. Вони уважно розглядали
його шинельку з золотими гудзиками і з особливою шанобою ди-
вилися на справжній пістолет. Це так закрутило голову малому
партизанові, що він деякий час ходив перед підводами, удаючи,
ніби нічого не помічає. Та зненацька йому спало на думку, що
треба з дітьми поговорити. Коли довідається комісар... скаже:
«Теж мені піонерський організатор! Пістолетом розхвастався!»
І Віктор рішуче підійшов до своїх ровесників.

Ті з острахом відступили назад та й собі удали, що пі Віктор,
пі шинель, ні навіть його пістолет їх зовсім не цікавлять.

— Гітлерівці у вас бувають? — запитав діловито Віктор.

— А що їм тут треба? У нас усі партизани, — заговорили діти.

— Наші хлопці бувають? — гордий за свій загін, запитав
Віктор.

— І ваші й наші. У нас усе село партизанське.

— Ви — піонери?

Діти переглянулися. Справді, як це воно так? І не подумали досі про таку важливу справу.

— Піонери,— за всіх відповіла сіроока дівчинка і задерикувато посміхнулася.— А що?

— А загін у вас є?

Піонери опустили голови.

— У нас вожата евакуювались,— вицувато сказала дівчинка.

— А ви що — самі маленькі? До секретаря комсомолу зверніться. Він повинен вам дати вожатого. А то як же, піонери — і без загону!

Віктор був на висоті свого становища. Хоч не довелось йому битися з фашистами, але він зробить корисну справу, про яку обов'язково доповість комісарові.

— А це що за вояка? — почув він над головою чийсь басовитий голос.

Повернувшись, Віктор побачив голову сільради.

— Це в нас не малий чин,— рекомендував Віктора Бідуля.— Тут такий одчаюга, що хто знає, що з нього й буде, коли він виросте. Вогоны!

— Видно, що бравий вояка! Дивись, гудзики як горять! — захоплювався голова, але Віктор почував у тому захопленні приховане глузування.

— Так, шинель у нього в порядку. Це в нас піонерський керівник. Вогонь хлопець! — чи то серйозно, чи в жарт почав вихвалити Віктора Бідуля.

Віктор мало крізь землю не провалився від тих похвал. Він стояв червоний як рак, відчував на собі десятки очей. І знову почув бас голови сільради:

— А ти глянь, воно ще й при зброї!

— Аякже! По косареві — ложка, по вояці — зброя,— пояснив Бідуля.

Голова аж рукою помацав Вікторів пістолет.

— Та чи ж воно й стріляє? — запитав якийсь дідусь, теж приступивши до хлопця.

— Якась мухобійка,— визначив голова.

— Літом від мух можна відбиватись,— пожартував дід.

Цей жарт зовсім вивів Віктора з рівноваги. Він хоч і посміхався і собі робив веселу міну на червоному обличчі, але відчував, що ось-ось заплаче. А дідусь ще й додав:

— Малувата зброя, малувата! Козак бравий, а зброя, можна сказати, дамська.

Невідомо, до чого б довела ця розмова Віктора, коли б всі, добродушно пожартувавши з хлопця, не пішли у своїх справах.

Пригніченим повернувся Віктор у табір.

Не промовивши ні до кого й слова, він подався до дядька Якова. Йому Віктор розповів усе, бо знав, що дядько Яків не сміятиметься і завжди йому допоможе. Він і справді знайшов великий шмат ременю і пообіцяв зробити Вікторові нову кобуру, та таку, щоб уже ніхто не посмів глузувати з партизана.

— Оце пошю тобі кобуру — та й шабаш! Піду до командира — хай і мені дає зброю. Всі воюють, а я мов теля у бога з'їв.

Віктор не заперечував проти рішення дядька Якова, але просив попереду зшити йому кобуру на совість, не шкодуючи товару.

На другий день на боці у Віктора теліпалась нова кобура, в яку можна було затиснути, крім Вікторового «мухобоя», щонайменше ще один пістолет. Хлопець радів, що тепер уже ніхто не посміє сказати образливого слова.

ВІН КОМСОМОЛЕЦЬ!

Мишко не вийшов, а вилетів від командира. І справді, він почував, що ніби не по землі йде, а летить у повітрі, що перед ним розступаються безмежні простори, і ніяка сила його не може спинити.

Іван Павлович викликав не тільки командира їх групи Льоньку Устюжаніна, а всіх командирів підгруп. Був тут і Мишко. Іван Павлович так і звертався до всіх: «товариші командири». А потім оголосив наказ про призначення їх усіх командирами підрихних груп. Устюжанін був призначений старшим над ними.

Другим наказом командир оголосив усім подяку і представив до нагородження орденами. Та невже таке може бути? Щоб Мишкові орден? Правда, під час фінської війни голова їхнього колгоспу орден Червоного Прапора одержав. Але ж Мишко? Що таке три ешелони? Міст? Хіба це важко було Мишкові зробити? Хіба вже він і герой?

Закінчиться війна, повернеться Мишко в своє село, прийде до школи, а в нього орден... Всі бачитимуть, що воював Мишко! Та цього, мабуть, не буде...

Іван Павлович і Льонька його дуже хвалили. Та то, мабуть, тому, що малий. Та хіба ж він малий? П'ятнадцятий рік, будь ласка, пішов. Уже не піонер тобі... Іван Павлович так і сказав: «А я думав, ти, Мишко, вже в комсомолі». Хіба мало про це думав Мишко? Йому тільки й снилось, як би швидше підрости і до комсомолу вступити...

З такими думками ішов Мишко до своїх товаришів, щоб запросити всіх молодих партизанів на відкриті комсомольські збори.

...Залишившись на самоті, Мишко дістав олівець і аркуш паперу. Щасливо посміхаючись, тремтячою рукою написав:

*«До комсомольської організації партизанського загону.
Від партизана-мінера Михайла Петровича Мирончука.»*

«Михайла Петровича... Хто це такий — Михайло Петрович?» Мишко задоволено посміхнувся. Це ж він — Мишко... комсомолец! Ось тільки як бути з роками? Написати п'ятнадцять чи п'ятнадцятий? Та хай уже краще без років — хіба роки головне? Головне, що він уже дорослий, знає, для чого вступає в комсомол.

І він коротко написав у заяві про те, що думав.

...В небі стояло сонце, сніг сірів, падав обважнілими грудками з дерев і танув. Мокра снігова каша розліталась з-під Мишкових ніг, обліплювала йому чоботи й поли, але він не помічав цього. Відчував тільки, що йде весна. І надворі, і широко входить у серце.

Коли Мишко зайшов у барак, тут було вже стільки молоді, що він ледве протовпився вперед.

Партизани посідали на нарах, тісно збилися в проходах. Навіть старики і ті прийшли на молодіжні збори і жваво перемовлялися один з одним.

Любов Іванівна стояла за столом. Вона вичікувально дивилась у натовп, постукуючи олівцем по алюмінієвому кухлю. Побачивши Мишка, привітно посміхнулась і вказала рукою на місце перед столом президії.

Розчервонілий, щасливий Мишко сів поруч з Іваном Павловичем, який гостинно дав йому місце на кінці лави.

— Ну як? — запитав командир.

— Написав, — прошепотів Мишко.

Він вагався: показати чи не показувати командирові? А що, коли написав не так, як треба? Нарешті зважився і подав йому заяву. Іван Павлович швидко пробіг очима і, схвально кивнувши головою, поклав листочок перед Любов'ю Іванівною.

До президії обрали Івана Павловича, Любов Іванівну, Льоньку Устюжаніна. Головував Льонька.

Любов Іванівна почала читати Мишкову заяву.

Вона читала урочисто, так, як думав, пишучи її, сам Мишко. Він гордо підвів голову, очі його палали. Прочитавши заяву, Любов Іванівна раптом глянула на нього занепокоєно. Мишко зблід. Щось не гаразд! І справді, Любов Іванівна звернулась до нього:

— А рекомендації в тебе є, товаришу Мирончук?

Мишко почервонів і вкрай розгубився. Його немовби хто опустив у холодну воду. Оце так! Підготував заяву, а про основне і не подумав...

Мишко повернув голову туди, куди дивились тепер усі. Іван Павлович, схилившись над столом, щось писав. На хвилину запа-ла тиша.

— Ручуся за Михайла Петровича Мирончука. Я впевнений, що з нього буде справжній комсомолец і більшовик,— сказав командир, подаючи секретареві папірець.

— Я теж рекомендую товариша Мирончука,— заявив голова зборів Льонька Устюжанін.

— І я рекомендую!

Десятки голосів залунали в бараці. Мишко не міг стримати радісних сліз і зніяковіло схилив голову.

— Товариші,— заговорила Любов Іванівна,— я бачу, рекомендацій у Мирончука вистачить. Але дозвольте і мені дати йому рекомендацію. Ми з товаришем Мирончуком давні друзі. Я його знаю, мабуть, не менше, ніж інші товариші.

Надали слово Мишкові.

Йому ніколи не доводилось говорити на зборах. Сутулячись і червоніючи, він встав. Біографію? Ну що в нього за біографія!..

— Мені п'ятнадцять буде незабаром. Батько мій воює. Я учився в школі, але прийшли німці. І я, як піонер... з Василем Івановичем і Тимком... ми допомагали партизанам.

Він хвилину помовчав, опановуючи себе і роздумуючи, що ж ще сказати. Про те, що було позаду, говорити нічого. Перед ним розстелялось, кликало майбутнє. І Мишків голос зміцнів, став дзвінкій і урочистий:

— Я цього дня не забуду ніколи!

Мишко повернувся до Івана Павловича. Здавалось, він звертався тільки до нього:

— Я дякую вам, товаришу командир, що ви мене... ручитесь за мене. Я виправдаю ваше довір'я, товаришу командир... Я битиму фашистів ще краще і аж доти, доки жодного з них не залишиться на нашій землі. Я буду...

Гучні оплески не дали говорити Мишкові. Якийсь оновлений і безмежно щасливий, він сів на своє місце. Потім про нього говорив Льонька Устюжанін. Він так розхвалював Мишка, що тому стало ніяково. Нібито Мишко все сам... А він же, Льоня, навчив, а про себе нічого й не каже... Мишко відчув, що у нього тягнуть з рук автомат. Ось Льонька взяв автомат, на позначки вказує... Таж Мишко на автоматі ще не стільки позначок зробить!..

Багато хорошого було сказано про Мишка. А він сидів і думав: тепер треба ще більше зробити, бо ж він комсомолец!

Після всього пережитого Мишкові дуже захотілось побачити Тимка і... Софійку.

Софійка вибігла до нього радісна, розчервоніла. Вона не була на комсомольських зборах, бо чергувала в госпіталі біля поранених, але їй вже про все розповіли.

— Ой Мишко,— промовила вона, потискуючи обома руками йому руку,— ти вже в комсомолі!.. А я все думала...

— А ти давно стала комсомолкою? — сміючись, запитав Мишко, не в силі відірватись від темно-синіх Софійчиних очей.

— Ой, мене на попередніх зборах приймали... Черво-о-ніла!

І Софійка, розтягуючи слова, воркітливим голосом почала розповідати про свої почуття під час прийому до комсомолу.

— Тепер ми з тобою, Софійко... комсомольці,— гордо заявив Мишко. Йому хотілось ще щось таке сказати, але Софійку покликали. Вона встигла запитати:

— Довго ще будеш у таборі?

— Ввечері виходимо,— поважно відповів Мишко.

— Ой! Надовго?

— Не знаю...

— Ну, я пішла. Приходь...

Вона труснула Мишкові руку і побігла до госпіталю. Відчинивши двері, повернулась до хлопця, блиснула сміхотливо очима й прощально змахнула рукою.

«Яка...» — подумав Мишко. Але так і не міг визначити, яка ж Софійка. І ще довго стояв на місці, мабуть, роздумуючи над цим питанням. Нарешті рушив. Повільно й поважно, поклавши обидві руки на автомат, як це робив Льонька Устюжанін.

Ні, що не кажіть, а не той став Мишко сьогодні, яким був ще учора...

ВАЖЛИВИЙ НАКАЗ

Партизанський радист Федько влетів у штаб захеканий і збуджений.

— Товаришу командир! Прийняв три радіограми. Ось одна. Решту зараз розшифрую.

Поклавши аркушик паперу перед Іваном Павловичем, він запитав:

— Дозвольте йти?

Іван Павлович не почув цього запитання: він читав. Комісар, схилившись через командирове плече, теж припав очима до радіограми.

— Ідть і негайно розшифруйте,— відповів за них начальник штабу.

Кожна радіограма, одержана з Великої землі, з рідної Москви, додавала партизанам нових сил. Адже ж усі знали, що діяли вони не самопливом, а за загальним планом Верховного командування. Кожен партизанський удар по ворогу був ще дошкульнішим, тому що зв'язаний був з ударами на фронтах, яких завдавала ворогові Червона Армія. Відчуття того, що не самі вони в тилу у ворога, що за ними стоїть велика Вітчизна, надавало їм сили й завзяття, вселяло віру в швидку перемогу над ворогом.

Ця радіограма особливо схвилювала командирів. В ній говорилося:

«За завданням Верховного командування Центральний штаб наказує провести глибоку розвідку про кількість гарнізонів у містах, також про будівництво укріплень на берегах Десни і Дніпра. Відомості потрібні найточніші і якнайшвидше. Радируйте повсякчасно.»

Збуджений комісар великими кроками ходив по штабу. В Михайла Платоновича була своя звичка. Коли він радів чомусь або думав про щось особливо важливе, обов'язково ходив по кімнаті. Руки, закладені за широкий командирський пояс, нервово мнуть міцний ремінь, а погляд замислений, очі примружені.

— Цікаво, дуже цікаво! — захоплено говорив комісар.— Тепер зрозуміло, чому на фронтах суттєвих змін не відбулося. Це значить, що готується для гітлерівців... Будуть вони швидко тікати на захід.

— Ви думаєте, швидко? — запитав начальник штабу.

— А для чого б інакше Верховне командування цікавилось такими даними? Ця радіограма для нас історична!.. Думай, командире! Нам треба зробити все, щоб в найближчий час мати пайточніші дані.

— Розвідка наша працює. Відомості в нас є! — з гордістю заявив начальник штабу.

Іван Павлович, ще раз перечитавши, поклав радіограму на стіл. Пройшовся поряд з комісаром.

— Але цих відомостей нам не досить,— сказав він, спинившись перед начальником штабу.— Нам потрібна розвідка глибока, не менше як на двісті п'ятдесят кілометрів вказаних напрямках.

— Безперечно,— згодився комісар.

А командир продовжував:

— Тут треба зробити щось таке... організувати так розвідку, щоб...

— Дозвольте продумати і розробити це питання,— сказав начальник штабу.

— Справа ясна. Будемо думати разом.

В цей час до штабу підійшов Віктор. Його зустрів вартовий Іван Карпенко, якого виписали з партизанського госпіталю і зарахували в комендантську роту.

Віктор добре знав Карпенка. Він чув про нього від Тимка і Софійки, не раз говорив з ним у госпіталі. Він з співчуттям дивився на його червоно-сині шрами на щоках та шиї і був дуже радий, що дядько Іван вже здоровий і вартує біля штабу.

— Здрастуйте, дядю! А ви вже зовсім видужали?

— Зовсім, Вітю. Бачиш же — вояка хоч куди.

— А комісар є?

— Є комісар, є й командир.

— Я до комісара.

— То зайди. Та й кобура ж у тебе! Такий вигляд маєш, що фашист помер би, побачивши.

Задоволений і безмежно вдячний Карпенку за щирі похвали, Віктор відчинив двері штабної землянки:

— Дозвольте зайти?

Його запитання вивело з задуми командирів.

— Ну, ну, спробуй. Заходь,— дозволив Іван Павлович.

Віктор переступив через поріг і став струнко.

— Товаришу командир, дозвольте звернутись до комісара!

— Будь ласка.

Начальник штабу поринув у свої справи, командир підсів до нього, а Михайло Павлович вступив у розмову з головою піонерського загону.

— Товаришу комісар! Я вас хочу спитати.

— Що там у тебе?

— Скажіть, я добре працюю?

Комісар здивувався. Навіть Іван Павлович запитливо глянув на хлопця.

— Як це, чи добре? Ніби ж нічого...

— Чому ж нічого? Ланки у мене працюють? Працюють. Піонери дисципліновані? Дисципліновані. План роботи виконано? Виконано.

— Ну, виконано! То що ж з того? Новий треба складати. Добре працюєте, а треба ще краще!

— Та як же «ще краще»? Я вже й так, товаришу комісар, виріс...

— Як «виріс»?

— Та так. Мені вже можна важливішу роботу доручити. Бойову.

Іван Павлович, який весь час задумливо оглядав Віктора, задоволено посміхнувся. Видно було, що в нього виникла якась важлива думка.

— От тобі й раз! А загоном хто ж керуватиме?

— Ванько справиться. Я його навчив, як працювати. А мене переведіть на іншу...

— Коли влад, то чому ж?

— Чесне піонерське, переведете?

Комісар розсміявся:

— Дай йому чесне слово, а він тобі скаже: «Хочу бути комісаром загому». То що ж мені тоді — іти головою в піонерський загін?

Віктор лукаво посміхається, голосно шморгає носиком від задоволення. Йому дуже подобався такий тон розмови.

— Таке, комісаром! Хіба ж я... Та мені звичайну, саму звичайнісіньку роботу... Ось побачите!

Комісарові таки довелося дати Вікторові обіцянку, що виконає його просьбу.

— Я хочу бути у вас ад'ютантом.

Тут уже й командир не витримав, і вони довго і щиро сміялись разом з комісаром. Навіть начальник штабу на хвилину підвів очі від паперу, зняв з носа окуляри, похмуро посміхнувся і знову заглибився у свою роботу...

— А щоб тобі!.. Та в мене ж є ад'ютант!

— А я буду теж. Як Тимко у командира. І не просто ад'ютантом, а охоронцем. Бо ваш ад'ютант все мотається, а ви самі залишаєтесь.

Віктор вичікувально дивився на комісара. Той був явно задоволений, але хлопця лякало те, що він тільки сміється і нічого не каже. А що як відмовить?

Та допомога прийшла неждано-негадано.

— Що ж, Вікторе,— заявив цілком серйозно Іван Павлович,— іди здавай свої піонерські справи. Роботу тобі знайдемо. Бойову, хорошу роботу.

Віктор здивовано дивився на командира, а потім, збагнувши, про що йде мова, енергійно козирнув і, ніби боячись, щоб командир не роздумав, поспішно відрубав:

— Єсть здавати піонерські справи! — і блискавкою вилетів з штабу.

Командир ходив по землянці, заклавши руки за спину, і, видно було, щось обмірковував важливе, а комісар ще довго не міг відірвати погляду від дверей, за якими зник Віктор. Йому здава-

лося, що тільки що тут був син. Навіть начальник штабу довго не міг погасити під вусами замріяної посмішки.

— Бідова дітвора тепер пішла! — нарешті промовив він.

Ці слова начальника штабу вивели з задуми командира і комісара. Михайло Платонович глянув на командира, і очі йому заискрились сміхом.

— Начальники ми з тобою — по два ад'ютанти. Немов у якихось фельдмаршалів!

Іван Павлович, здається, не почув цього жарту. Крокуючи по землянці, він вголос почав згадувати своє дитинство:

— Пригадую, ворог укріпився в одному селі, недалеко від Новгород-Сіверська. Щорс наказав нашому командирові Соколову обов'язково оволодіти тим селом і відтиснути окупантів. Треба було швидко провести розвідку. Комусь треба було побувати в селі, уточнити, де розташовані вогневі точки ворога...

В землянку непомітно прослизнув Тимко, застиг у куточку, слухав командира. А Іван Павлович продовжував:

— ...Викликав Соколов мене: «Вацько, — каже, — в розвідку піти не побоїшся?» А Вацькові куди ж там боятись — він і в огонь і в воду, аби командир тільки наказав. «Не побоюсь, — кажу, — посилайте». Розповів мені Соколов, що треба розвідати, і я вже зібрався був рушати. «Чекай, — каже Соколов, — це справа не проста». Покликав нашого начпрода. «Ти, — питає, — кози нашої ще не зарівав?» — «Нікак нет, — відповідає той. — Вона в нас вроді молочного складу, молоко для поранених дає». — «Давай, — каже, — твій молочний склад сюди, товариш ось зараз з ним у розвідку піде». Ця коза трохи збила з мене войовничий запал, соромно було виходити в розвідку з козою, але пізніше я зрозумів, наскільки розумно зробив мій командир. Я побував з своєю козою в селі, на пасовиську, познайомився з хлопцями, а вони мені про всі ворожі вогневі точки розповіли і навіть показали їх...

Комісар завжди розумів свого командира з півслова. Він ще слухав командирове оповідання, а вже знав, до чого веде Іван Павлович. І коли той на хвилину замовк, комісар промовив:

— Дуже хороша думка! Наші орли теж можуть бути чудовими розвідниками.

Начальник штабу посміхнувся:

— Жаль тільки, що кози в нас немає.

Тимко слухав командирів розповідь, як чарівну казку. Він в якусь мить збагнув, які справи може творити з своїми друзями. Ось коли почнеться для нього справжнє бойове життя! І Тимко благально заговорив до командира:

— Товаришу командир! Посилайте мене в яку завгодно розвідку. Я навіть без кози можу пройти де завгодно. І хлопці теж підуть. Ось Віктор, наприклад... Він тільки й мріє, щоб піти в розвідку!

Іван Павлович спинився перед Тимком:

— Ну, а як же я без тебе, Тимофію? Де візьму я такого охоронця?

Очі командиріві сміялись, і Тимко розумів, що командир жартує.

— Що там охорона!.. Я ж знаю, що вам більш важливі справи потрібні. Ви не думайте, що ми малі і нічого не розуміємо. З нас теж будуть хороші розвідники.

Командир притяг до себе хлопця:

— Молодець, Тимку! Розумієш справу...

В цей час у землянку знову зайшов радист. Не приховуючи радісної посмішки, він подав ще дві радіограми, і з виразу його обличчя командир зрозумів: щось дуже важливе і радісне принесли ці радіограми.

Справді, в одній радіограмі говорилось про те, щоб негайно повідомили координати для літаків і свої розпізнавальні знаки літкам, які привезуть вантаж, а в другій говорилось, що в загін надсилається представник Червоної Армії і Центрального партизанського штабу.

— Живемо, друзі! — не стримавши свого захоплення, вигукнув Іван Павлович.— Та це ж, знаєте, що таке? Тимко, хай сідляють коней!

— Єсть, товаришу командир! — Тимко на хвилину зувинився.— А там до вас чоботар Яків хоче.

— Хай заходить.

Яків зайшов сміливо і ще біля дверей скинув шапку.

— Я до вас, товаришу командир. Пробачте, що турбую...

— Будь ласка. Що ви хотіли, товаришу?

— Та оце ж, бачите, таке діло... Мені вже не з руки сидіти на чоботях...

— Я думаю, що зараз у нас немає потреби вас тримати в таборі. Село ваше партизанське... Як ти, Михайле Платоновичу?

— Цілком правильно. Можна й додому...

— Та мені вже говорили. Ну то я чоботи все лагодив, а це, кажу ж, не з руки мені. Стільки пробув у загопі і... додому? Залишитися хочу. Воювати.

Іван Павлович якусь хвилину дивився на Якова. Згадав, як привели його з зав'язаними очима вперше. Розгубленого, переляканого, безвільного. Тепер це була зовсім інша людина — рішуча, загартована.

— Та що ж... хороше діло, товаришу Ониско. Цілком правильно орієнтуєтесь.

— А чому ж би і не орієнтуватися? Я завжди... Ще з самого початку сказав жінці: «Не бути тут окупантам!» А воно й виходить на моє. То в яку мені роту?

...Через півгодини командир і комісар в супроводі кількох верників вийшли з табору, щоб підшукати місце для прийому літаків.

ГОТОВІ В ДОРОГУ

Начальник штабу і заступник командира по розвідці при поєві Івана Павловича виструнчилися, міцним потиском рук привітали командира.

З напівтемного кутка вийшла жінка в картатій теплій хустці з торбиною за плечима. Тримаючись за почіпки торбини, лукаво поглядав на командира синьоокий хлопчина.

— Здрастуйте, пане старосто! — низько вклонилась жінка. — Я до вашої милості.

Іван Павлович лишився цілком задоволений. Набравши пихатого і сердито-поблажливого вигляду, з якимось неприродним клетотом в голосі запитав:

— Звідкіля?

Жінка ще нижче вклонилась, піднесла до очей кінчик хустки. Губи скривилися, з очей от-от капнуть сльози:

— Здалеку ми, паночку, здалеку. У Полтаву пробираюсь, чоловік мій в поліцаях служив. Сам комендант не міг ним нахвалитися. Упіймали його партизани — бодай добра їм не було! — і... убили.

Останнє слово жінка протягла таким голосом, як на похоропах, і почала так старанно витирати сухі очі, що на них і насправді з'явилися сльози. Хлопчина не витримав і, пирхнувши, сховав обличчя в широких складках її спідниці. Заступник командира по розвідці непомітно, але досить відчутно штовхнув його в бік.

— Бумага є? — ліниво запитав Іван Павлович.

Жінка мовчки покопалась у широких складках хустки, подала папірець. Це була довідка, видана старостатом одного села, про те, «що пані направляється в місто Полтаву, разом з своїм сином, позаяк її чоловік загинув в боротьбі за новий порядок».

Поки Іван Павлович читав довідку, хлопчик, що встиг заспокоїтись, згадав про свою роль. Шарпнувши жінку за полу, він тонко і протяжно проскиглив:

— Мам, а мам! Чи ти чуєш? Їсти хочу.

Жінка штурхонула його легенько в голову, затужила:

— Та замовкни ти, нахабо, не квили! Ой горенько мені з тобою, сиротинною нещасливою! Де ж я тобі візьму їсти? Прийдемо ось до баби — наїсися...

— Так я зараз... і спати хочу!

І так каничив хлопчина, так морщив коротенького свого носа, що на хвилину справжній жаль пройняв навіть Івана Павловича, хоч він добре знав, що цей хлопчисько ніхто інший, як колишній голова піонерського загону Віктор.

...Кілька днів вони тренувались. Віктор переселився в барак до тьоті Шури. Довелося йому розлучитись і з шинелькою, і з розкішним галіфе. Але вдягли його тепло, в широке пальто з рудим коміром. За одягом він не шкодував, але з пістолетом довго не хотів розлучатись і навіть мав прихований намір взяти його з собою. «Коли що, — думав він, — стрілятиму. Вихоплю пістолет і в фашиста — раз, в другого — раз, а тоді навтікача з тьотею Шурою... Ой ні, з мамою!» — спохватився він.

Та все ж довелося пістолет здати. Та за нього він був спокійний: зброю на схованку взяв сам комісар.

За ці дні Віктор ще більше здружився з Тимком. Він був дуже задоволений, коли довідався, що Тимко теж піде в розвідку. Шкода тільки, що не в одне місце. Але дарма, головне, що тепер Тимко виконуватиме однаково з ним роботу.

Вони подовгу розмовляли, мрійно і захоплено розповідаючи один одному, як поводитимуться серед німців.

— Я нічого не злякаюсь, — говорив Віктор. — Він з тьотею-мамою розмовлятиме, а я розплачусь. Знаєш, по-справжньому заплачу, я це умію. А що, мені сліз жалко? А коли плакатиму, хіба він подумає, що я партизан? Ні чорта не добере!

Сьогодні тьотю Шуру і Віктора викликав Іван Павлович.

— Що ж, — звернувся він до заступника по розвідці. — Можна благословити. Сьогодні вночі підете, Олександро Іванівно... Документи у вас в порядку, в роль ви увійшли... Дивіться тільки пильно!.. Самі розумієте.

— Нічого, повернемося. Синоч у мене не підкачає.

— Я знаю, що він молодець.

Віктор саяв.

Іван Павлович ставив перед розвідниками завдання:

— Пам'ятайте — записувати нічого не можна. Треба все запам'ятати й тримати в голові. Кожен необережний крок, зайве слово, папірець можуть викликати підозру і тоді... Самі знаєте, на яке діло йдете. Все треба намотати на ус і більше мовчати. Ти, Вікторе, ніяких розмов ні з ким не заводь. Питають про що, а ти засоромлено сопи собі носом. Це в тебе здорово виходить... Не

запізньоїтесь,— сказав Іван Павлович на прощання.— Ви повинні знати, Олександро Іванівно, що ми...— голос його раптом задзвенів схвильовано,— всі ці дні будемо з вами. Невідступно. На важливе діло йдете. Ми весь час думатимемо про вас...

Він обома руками міцно потис широку, в темних зморшках руку партизанки.

— Не турбуйтеся, товаришу командир,— тихо і розчулено відповіла тьотя Шура.— Ми зробимо все. Повернемося вчасно... і з усіма даними.

Командир підійшов до Віктора. Хлопець незчужся, як опинився в дужих руках, а командирові очі, такі добрі й лагідні, заглянули йому просто в саме серце. І як це він раніше не помітив, що в командира такі хороші, добрі очі! Завжди йому здавався командир суворим. Віктор чомусь боявся зустрічатися з ним, а ти диви, який він добрий, немов батько...

— Ну, козаче, а ти як? Не боїшся? Не підведеш «маму»?

Коли б Віктор стояв на землі, він хіба так відрізав би командирові. А тепер тільки прошепотів:

— Ні... я... хіба ж партизани чого бояться?

— Молодець! Герой!

Іван Павлович міцно поцілував хлопчину.

— Бажаю вам успіху і щасливої дороги!

Віктор виходив від командира окрилений. Ну як же не буде успіху, коли про них так турбуються, так чекатимуть їх повернення!

Біля штабу вони зустрілись з Васильковою матір'ю. Вона йшла з старим кошиком в руках. Позаду плентався Тимко в якомусь старому балахоні.

— Та іди ж ти, чого голову похнюпив! — повернулась до нього «мати».

Тимко ніби і не почув того. Тільки глянув на Віктора і запитливо посміхнувся: «Ну, мовляв, як воно у мене виходить?»

А виходило справді непогано.

ЧЕРВОНІ ЗОРІ

Ще завидна на широку поляну, кілометрів за чотири від табору, вирушили партизани пішки і на підводах. Бойові застави, хоч німці були дуже далеко, на всякий випадок щільно оточили поляну. Для сигналізації і приймання вантажу з літаків були виділені друга і третя роти першого батальйону, але всі вільні в цю ніч партизани валом повалили на поляну. Навіть дід Макар і той не витримував:

— Сто років, вважай, живу, а літака живого не бачив. А тут свій літак, так би мовити, річ така, що й покататися перед смертю можна.

— Так вони ж, діду, не сідатимуть...

— Як не сідатимуть? Вигадаєш таке! А ахтамати ж як — на голову тобі кидатимуть?

— А кидатимуть, діду...

— Ну, прохось, прохось, розумний! В тебе тільки голова на плечах! — Дід сердито нахмурився і перервав розмову з партизаном, який зовсім і не думав жартувати з старого.

Віктор і Тимко їхали на командирських санях. Їм сьогодні особлива пошана і повага. Вночі, після того як будуть прийняті літаки, швидкі партизанські коні винесуть їх за межі партизанської землі. А поки що Іван Павлович, побачивши, як кортіло хлопцям побачити радянські літаки, дозволив їм побувати на аеродромі.

— Місце хороше. Поляна цілком придатна для аеродрому. Через тиждень приймемо літаки на посадку, — чув Тимко командирів слова, звернені до комісара.

— А може, й раніше, — згоджувався комісар.

Тимкові на мить схотілося бути тут, в таборі. Адже ж все це відбудеться без нього! Літаки, радянські люди... Та відразу згадав, що на нього покладається така важлива справа, як розвідка, і тільки зітхнув: що ж, мовляв, добре бути б і тут, але там важливіше. І, не думаючи більше про це, він уважно вслухався в розмову командира з комісаром.

— Яку силу треба мати, який розум і віру в свою справу. Розумієш, Михайле, це ж Вітчизна про все турбується. Вітчизна!

— Так, Вітчизна.

Тимкові було радісно й тепло. Він знав, добре відчував, що і його, Тимкова, робота, і діла Мишка і Василька допоможуть здійсненню великого завдання. І він, Тимко, — теж боєць, він стоїть твердо і непохитно в лавах воїнів великої Вітчизни.

...Час спливав поволі. Всім не терпілося швидше побачити довгождані літаки. Говорили пошепки, вслухалися. Не обходилося без жартів і тут. Прислухаються всі, і раптом хтось:

— Гуде!

— Де?

— В усі.

— А щоб тебе, а я думав...

— Тихше!

— Летить!

— Не чую.

— До землі приляж.

Хтось лягає справді на землю, припадає вухом до снігу.

Іван Павлович і комісар були біля вогнищ. Командир весь час поглядав на годинника. Стрілки на диво повільно підповзали до одинадцятої.

Тимко і Віктор стояли осторонь і, затамувавши подих, прислухалися. Їм так хотілося першими почути гудіння рідних моторів і сповістити про це всіх партизанів. Отож хай собі всі стоять у гурті й розмовляють, а вони мовчатимуть і слухатимуть. Ось щось неначе загуло... Ні... це тільки здалося...

Останнім часом Тимко з Віктором стали такими друзями, що, як кажуть, і водою не розіллеш. Тимкові здавалося, що до нього знову повернувся Сава. Теж такий гострий на язик і любить завжди заперечувати. Гарячіший тільки від Сави. Той був спокійний, розсудливий, ніколи не переб'є твоєї мови, а цей — як вогонь. Тільки що не по його — відразу наїжачиться, не говори йому нічого і не підходь до нього. А взагалі хороший хлопець, особливо коли не дратуватись з ним. Тоді такий добрий стає, що й останню сорочку віддав би з себе. Ну, Тимко тепер з ним і не дратується, бо ж Віктор теж справжній партизан. Вони обидва тепер розвідники.

І Віктор вважав, що кращого за Тимка немає товариша в світі. Справді-бо: хто допомагав Вікторові пістолет придбати? Тимко. А те, що було там між ними... хіба то серйозно? Не можна вже й пожартувати, чи як?

Віктор відданими очима дивився на Тимка і шептав:

— Ось побачиш, ми перші почуємо... ось побачиш...

Іван Павлович хвилювався: стрілка переповзла за одинадцять. Пів на дванадцять, а навколо тиша. Затихли розмови, жарти. Партизани спохмурніли.

Над лісом висів щербатий блідо-рожевий місяць, на небі зависли клапті лахматих хмар. Ліс дихав по-весняному, гострими випарами живиці і талого снігу.

Мабуть, тільки Віктор з Тимком не розуміли, що час прибуття літаків уже минув. Вони прислухались, пильно вдвлялись у нічне небо, туди, звідки мали з'явитись літаки з червоними зорями.

— Доведеться частину людей відправити в табір, — з досадою в голосі сказав комісар.

Командир глянув на годинника. За вісім хвилин дванадцять.

— Зачекаємо...

— Летять, летять!

Тимків вигук сприйняли спочатку як жарт. Та ніхто на нього не цикнув, тільки нагострили ще пильніше вуха. Коли Іван Павлович скинув з голови шапку, він виразно почув далекий-далекий гул мотора.

— Запалити багаття!

П'ять великих багаття освітили поляну. Майже непомітним став у небі місяць, ще синішим і бездоннішим здалося небо. А літак уже був десь зовсім близько, мотори ревіли лунко й урочисто. Сотні очей зорили в небо.

І раптом в усіх над головою проплив велетенський літак. Аж дивним здалося — дивились кудись у безмежну просторинь неба, у височинь, а він тут просто над головою.

Літак зник за лісом. Затихло гурчання моторів. Невже не повірив умовним знаком? Не може цього бути...

Вгорі спалахнув і погас вогник.

Тепер Іван Павлович не турбувався: він знав — літак пішов на розворот. Справді, за якийсь час він знову вплив з-за лісу, великий, сріблястий від місячного проміння. Сліпучо освітив своїм прожектором поляну. І всі побачили, як за літаком раптом заколихалась біла квітка... Ось друга... третя...

— Парашути! Парашути!

Тимко і Віктор були в нестямі від захоплення. Самі того не помічаючи, галасували на всю поляну, кричали «ура». Літак знов поплив за ліс, а над головою, значно вище від першого, співали вже пісню мотори другого літака.

— Другий літак! — закричав Віктор.

А Тимко вже мчав до парашута, який повільно приземлявся на узліссі.

Розвантажившись, перший літак прощально блимнув відбитим світлом місяця і відплив за ліс. Його зникнення одразу навіть не помітили, як не помітили і появи третього літака.

Партизани, забрюхавшись по пояс в снігу, зносили до вогнищ довгі мішки із зеленої парусини, білі шовкові парашути і все це обережно складали в ряд. Тимко і Віктор вже не ганяли за парашутами, вони не відступали від командира і комісара, які вирішили розкрити один мішок.

— Автомати! Нові автомати!

В руках Івана Павловича був новенький чудовий автомат, про який мріяв кожен партизан. Підходили підводи, на них складали мішки, і вони негайно ж від'їздили до табору.

Та всі забули і про мішки, і про автомати, коли до вогнищ наблизилась гомінлива юрба партизанів, серед яких ішов чоловік у теплій куртці, таких же штанях і теплих унтах.

Хлопці завмерли від подиву. А людина в такому незвичайному одязі, вся перевита ремнями, з великою сумкою за плечима, підійшовши до командира й комісара, доповіла:

— Представник Центрального штабу партизанського руху капітан Макаров.

Іван Павлович стиснув посланця Москви в міцних обіймах. Від командира той перейшов до комісара, а потім його обнімали і цілували стільки, що, мабуть, коли б він був не в такій м'якій і пухкій куртці, то зовсім би задушили.

Тимко і Віктор дивились на все це з таким захопленням, що навіть забули образитись на те, що на них капітан Макаров не звертає ніякої уваги. Та їх все ж помітив капітан.

— Партизани? — весело запитав він.

— Партизани! — сміливо відповіли хлопці.

— Розвідники, — додав Віктор.

— Молодці! — обняв їх обох разом капітан, і хлопці вткнулись носами в приємне холодне хутро його одягу.

— Ось вам подарунки, — сказав капітан і обом дав по дві величезні плитки шоколаду. — З Москви, хлопці.

Урочисто мовчазні і схвильовані хлоп'ята притисли до грудей холодні гладенькі плитки. Вони одержали подарунок з Москви. Бо хто ж би ще послав сюди в темну ніч такі чудові літаки, автомати, стільки подарунків партизанам і цього бойового капітана!

Пізніше, ідучи в далеку розвідку, Віктор шепотів тітці Шурі:

— А я бачив червоні зорі на крилах!..

Заколисуваний рівномірним погойдуванням саней, Віктор спросоння бачив сотні червонозорих літаків і намагався здогадатись, чому Іван Павлович повернув із розвідки Тимка з «матір'ю».

«Невже Тимко в чому-небудь провинився?»

Від усієї душі Віктор співчував своєму другові.

* * *

Прокинувшись, капітан Макаров глянув на годинника. Було чверть на дев'яту, але вже нікого в штабі не було. Власне, можна ще спати й спати, але ж командир і комісар, які вчора лягли з ним одночасно, вже десь зникли.

З-за ширми, мов тінь, вплив Свиридов. Він доповів, що з цього часу приставлений комісаром в розпорядження капітана, і запитав, чи не має охоти товариш капітан помитись у партизанській лазні.

Хоч лазня була побудована за всіма правилами і води й пару було в ній досить (крім того, паритись можна було скільки завгодно, бо в такий час тут не було нікого і ніхто не грюкав у двері), капітан вимився нашвидкуруч і знову повернувся до штабу. Командира й комісара ще не було. Вони, як доповів Сви-

ридов, пішли в підрозділи, щоб розподілити зброю і боеприпаси між бійцями-партизанами.

Макаров ішов по табору. Сонце світило по-весняному, вода і мокрий свіг чавкали під ногами, десь біля господарчого двору кружляло і галасувало вороння. Капітан дихав па повні груди. Він почував себе, як вдома. Уже не вперше доводилось бувати йому в партизанів. Це вже втретє за час роботи в Центральному штабі партизанського руху його викидають в глибокий тил з важливими завданнями Центрального Комітету партії і Верховного командування. Тут він був посланцем Великої землі. Його завдання було донести сюди живе керівництво партизанами з боку партії, а також скерувати дії партизанських загонів так, щоб вони були доповненням до дій на фронті.

І ще одне зпав Макаров, відлітаючи сюди: на партизанські загони цієї області готується серйозний напад фашистських каральних військ. В Москві були серйозно стурбовані тим, щоб уберегти загони від смертельного удару і організувати дії партизанів так, щоб розгромити наголову карателів.

Саме про це ішла вчора розмова між капітаном Макаровим і командуванням загону. Все, про що поінформував Іван Павлович, Макарова не здивувало: виявляється, в Москві про все це знали не менш від самого командира загону. Після розмови з командиром, комісаром, Павлом Сидоровичем і пачальником штабу Макаров упевнився, що командири тут досвідчені, умілі і далекозорі.

Назустріч капітанові вийшов чоловік у високій баранячій шапці. Енергійно розправивши коротенькі шорсткі вуса, він хвацько доповів:

— Товаришу представник Центрального штабу! Бійці комендантської роти провадять політзаняття. Доповідає командир роти молодший політрук Бідуля.

— Дуже приємно познайомитись, товаришу Бідуля,— сказав Макаров, подаючи йому руку.— Хоч, здається, ми вже знайомі? Це ви вчора першим підійшли до мене після приземлення?

— Так, я... і паші хлопці.

— Я запам'ятав... вашу шапку, а поговорити так і не пощастило.

Макаров попросив Бідулю дозволити йому побути на політзаняттях. Вони зайшли у великий довгий барак, наповнений людьми. Бідуля хотів було провести капітана вперед, до столу, але той зупинився біля самого входу. На них майже ніхто не звернув уваги, бо всі зачаровано слухали Любов Іванівну, яка читала газету «Правда». Любов Іванівна прочитала навіть об'яви про те,

в якому театрі що ставиться і які кінофільми демонструються в кінотеатрах, і вже тільки тоді подивилась на слухачів.

Зустрівшись поглядом з Макаровим, вона сказала:

— Ось ми попросимо нашого гостя, капітана Макарова, розповісти про Москву.

Партизани багато чого знали із радіопередач і доповідей політрацівників, але те, що розповідав Макаров, здавалось їм новим, більш вагомим і особливо переконливим. Адже перед ними стояла людина, що тільки вчора ходила по вулицях Москви, бачила Кремль. Подих могутньої Вітчизни привезла вона сюди, у лісовий партизанський табір.

— Той час, коли поженемо ворога з нашої землі, не за горами. Недалеко той час, коли Радянська Україна знову стане вільною.

Капітана обступили партизани, засинали запитаннями:

— А як же воно з другим фронтом? Що ж там англійці та американці так довго чухаються?

— Союзнички! Добре, хоч проти нас поки що не воюють. Один чорт — буржуазія... Не вірю я їм...

Капітан зацікавлено глянув на того, хто говорив. Людина вся була в шрамах. Макаров догадався, в чиїх руках побувала ця людина, і запитав:

— Де це вас так, товаришу?

— Та я, можна сказати, з того світу. Навмисне залишився, щоб бити загарбників, — відповів Карпенко.

Капітан Макаров дивився на партизанів, і його очі лагідно теплились: тут, як і всюди, де йому доводилося бувати, радянські люди були повні рішучості боротися до останньої перемоги!

В ОДИН ДЕНЬ

Фон Фрейліх довго стояв біля вікна. Він, здавалось, не помічав офіцерів, які застигли в шанобливих позах, чекаючи генеральського наказу. Фон Фрейліх любувався весною. По вулицях мчали брудно-жовті струмки, вода дзюркотіла з дахів, дерева стали чорнішими, бубнявіли бруньки каштанів; все грало, дзвеніло проти теплого сонця.

Фон Фрейліх повертається од вікна і рівним кроком підходить до великої карти. Відшліфована довга указка, мов жерло далекобійної гармати, націлюється в зелені масиви лісів, облутаних синіми жилами рік, на червоні кола, що означають місцезеребуння партизанських загонів.

— Ось тут наш противник,— мовив фон Фрейліх. На його лобі прорізались зморшки, у кутках рота застигла зневажлива посмішка.

Раніше мав честь воювати з визнаними європейськими генералами і навіть фельдмаршалами, а тут доводиться мати справу з мужицькими полководцями. Хе-х! Новоявлені стратеги!

Він зневажливо пожував сухими губами. По очах було видно, що ці «новоявлені стратеги» дуже турбували і непокоїли його.

Генерал знову повернувся до карти.

— Як папам офіцерам відомо, головні сили партизанів скупчилися серед рік,— фон Фрейліх спрямував указку в центр карти.— Їх треба затиснути там в залізні лещата і не випустити жодного живим. Допоможе нам в цьому сама природа. Наступ почнемо із скресанням рік.

Явно любуючись власним голосом, хизуючись, він почав викладати свій план:

— Ми візьмемо територію в залізне кільце, розсічемо її на частини й всіх знищимо. Коли кому з них пощастить вирватися з смертельного кільця, все одно загине в холодній воді та кригах.

Обличчя офіцерів були непроникливі. Фон Фрейліх посміхнувся: пани офіцери думають, що розмови про прихід військових частин лишалися тільки розмовами, і бояться, що їм доведеться їсти кашу, яку самі ж заварили. Зрештою, чого чекати від шефів поліцейських загонів, жандармерії, військ тилової служби? Це не фронтові офіцери.

Фон Фрейліх уважно подивився на підлеглих, що стояли перед ним навияжку. Ну, годі! Досить він їх налякав. І генерал урочисто оповістив:

— Сьогодні на моє ім'я одержано телеграму з головної квартири фюрера. В моє розпорядження відряджено три дивізії з артилерією і танками. Днями прибуде авіаескадрилья.

Він був задоволений: це повідомлення справило сподіваний ефект. Він відпустив офіцерів. В кабінеті лишився лише капітан Штирке. За останній час сині круги, мов окуляри, облягли його стомлені очі, ніс почервонів і ще більше облупився. Навіть новий офіцерський мундир сидів на ньому пезграбно, як чужий.

Фон Фрейліх і на цей раз ніби не почув його скарг. Посміхнувшись, він сказав:

— Ах, пробачте, капітане! Забув вас порадувати: ви нагороджені орденом залізного хреста! Поздоровляю, поздоровляю, ви далеко підете, чорт візьми, пане капітан!

Штирке розгубився: і здивування, і переляк, і захоплення пробігли по його обличчю. Він підтягнувся, щоки спалахнули,

зникли сліди втоми. Він знову став колишнім Штирке. Фон Фрейліх наказував:

— Ви повинні перейти в розташування партизанських загонів. Коли почнемо наступ, ви повинні подавати сигналами напрямок їх руху і місця скупчення. Наші розвідники весь час будуть у повітрі. Ракетниці й ракети для вас забезпечені. Подробиці у начальника штабу. Ну, бажаю успіху. За успішне виконання мого завдання обіцяю вам новий хрест.

Зайшов ад'ютант і поклав перед генералом папірець. Прочитавши його, фон Фрейліх підійшов до карти. Він був задоволений.

— На ловця і звір біжить,— адже так говорять руські? Га? Хай збираються докупи!

Червоним олівцем він провів стрілу, закруглив в зеленому масиві. Потім звернувся до Штирке:

— Це недалеко від вашого розташування. До річч, розвідайте, що це за небезпечний загін іде на схід. З самої Польщі завдає нам великої шкоди. Але, дякувати богові, іде до своєї загибелі! Ми знищимо його.

* * *

Командуванню партизанських загонів було добре відомо, що ворог готується до наступу. Вже не раз фашисти оточували ліси і кидали проти партизанів каральні загопи. Та розбігались вщент розбиті місцеві гарнізони, а карателі, на смерть налякані, повертались пі з чим.

Іван Павлович розумів підступні замисли фон Фрейліха, бо фашистські частини енергійно готувалися до наступу.

Командування загону вирішило тримати тісний зв'язок з сусідніми загонами і підготувати до наступних боїв населення навколишніх сіл.

Командири роз'їхались по селах. Капітан Макаров разом з Іваном Павловичем їхав понад Дніпром.

Відчуття небезпеки завжди гартувало Івана Павловича. В такі часи він ставав на диво спокійним, крок був пружний, погляд повний рішучості і енергії. Він не стільки думав про безпеку, скільки про людей, з якими він повинен здолати цю безпеку. Командир ставав небагатослівним, зібраним і конкретним. Він весь заглиблювався в свої думки, все зважував, боячись щось забути, недооцінити якоїсь деталі.

Вони їхали з Макаровим лісами, і Іван Павлович в кожному дереві бачив свого спільника і свою силу. Їхали селами, і Іван Павлович у кожній хаті бачив помічників і однодумців. Він думав тільки про одне: як навчити кожного, де поставити його в цій боротьбі, щоб зумів він пайкраще розкрити свої сили.

Ось треба буде як слід продумати, щоб жінки та діти не потрапили під ворожий удар. Ну, це доведеться доручити Любові Іванівні, вона справиться. Розумна і бойова дівчина, хороша комсомолка! А охорону доручити Бідулі.

Широко ступає командирів кінь, погойдується в сідлі Іван Павлович.

Тільки дозорці на протипожежній вишці почивали бити у дзвін, люди кидали все й відразу ж поспішали на площу. Здебільшого вони були озброєні: хто гвинтівкою, хто німецьким автоматом, були й кулемети. Іван Павлович попереджав про небезпеку, закликав народ до боротьби й порядку, давав наказ, як діяти населенню в наступних боях.

В одному місці вони зупинились і довго дивились на ріку. Поверх криги зеленіла вода, на якій гуляли дрібні холодні хвильки.

— Незабаром льодохід. До льодоходу навряд чи почнуть вони наступ,— міркував уголом Іван Павлович.

— Хтозна, а може, якраз і чекають льодоходу?

— І то можливо,— погодився командир, глянувши на Макарова.— В усякому разі слід подумати.

— Човпи треба підготувати, ліс для плотів.

— Коли буде потреба, міст побудуємо.

— Це не проста справа.

— Не проста, але для партизанів можлива.

З другого берега на лід спустилась підвода. Командири, що збирались уже їхати далі, зупинились і почали чекати. Були впевнені, що це, мабуть, розвідники, бо хто ще в такий час наважиться переправлятися через Дніпро. Вже коли підвода була посеред ріки, командир впізнав Льоню Устюжаніна.

— Ворог підтягується,— розповідав Льоня.— З усіх боків до Дніпра рухаються ворожі частини, підходять ешелони з фашистами. Один ешелон пустили під укис...

Іван Павлович слухав уважно, але не міг відвести очей від ріки.

На Дніпрі потріскував лід.

НЕСПОКІЙНА НІЧ

Якось надвечір головною вулицею великого села йшло двоє — жінка і хлопчик. Хлопчик весь час відставав, ледве плентався слідом, незадоволено сопучи коротким посиком, а жваві оченята так і грали на всі боки.

Це була Олександра Іванівна з Віктором.

Далеко лишилися позаду партизанські володіння, тут, у степовій частині, сміливіше почували себе загарбники.

Олександра Іванівна була цілком спокійна, адже ж все відбувалося саме так, як і передбачав Іван Павлович. Йшли вони без будь-яких перешкод.

Тепер вони поспішали до старостату. Вулиця була безлюдна, мов це величезне село вимерло. Та ось вдалині показалося дві постаті. Вони йшли обнявшись і хрипко щось наспівували. Коли підійшли ближче, Олександра Іванівна побачила, що це поліцаї.

— Добрий вечір, паночки,— вклонилась, порівнявшись з ними.

— Здорова, молодице!

— Скажіть, будьте ласкаві, як мені потрапити до старостату.

— А ти що ж, не здешня!

— Ні, дальні ми. У Полтаву йдемо.

— Ну, то провалювай!

Поліцаї знову заревіли дикими голосами. Олександра Іванівна пішла далі. Та її покликали. Оглянувшись, побачила, що поліцаї киває рукою. Сміливо наблизилась.

— Ти — звідкіля?

Олександра Іванівна назвала село і район. Поліцаї переглянулись між собою. Той, що був тверезіший, сказав:

— Партизанство розносиш? Всі ви там цим духом пропитані!

На подив поліцаїв, жінка відповіла схвально:

— Всі, паночки. Всі вони там партизани.

Поліцаї підійшли впритул, проникливо вдивлялися в жінку.

— А ти хто така?

— Я бідна жінка. Лишилась ось з сиротою. Мій теж був таким, як ви. Убили партизани...

Завченим рухом Олександра Іванівна піднесла до очей крайок хустки, схлипнула. Віктор шарпнув її за спідницю.

— Ну, мамо, ходім... я їсти хочу.

— Убили кажеш?

— Еге ж, не уб'ють, коли там усі...

Один з поліцаїв люто стріпнув головою, погрозився кулаком:

— Не журись, молодице! Німців багато йде. Покінчимо з партизанами, бо за ними ніде нема спокою.

Олександра Іванівна насторожилась, але не показувала цього. Уже в який раз чує від поліцаїв та старост, що проти партизанів готується похід. Вона відняла від очей хустку і безнадійно махнула рукою.

— Е-е, любі мої... візьмете їх, партизанів!.. Вже не раз ходили і німці, і поліцаї. І мій ходив, а назад привезли... Ой лишенько

моє, нещаслива доленько! Отак і ви — підете, а потім лишаться діти сирітками.

На поліцаїв це явно справило гнітюче враження, бо обидва задумались. Потім один заявив хоробро:

— Ні, нічого з нами не станеться. Нас буде сила!

— Ходила вже сила. Як ішли в ті ліси, то аж серце радувалось. І мій так ось говорив — переб'єм їх, а бач... мало хто повернувся. Німця, найстаршого офіцера, і того убили.

Другий, менш говіркий, поліцай каламутним поглядом оглянувся навколо. Невпевненість і переляк застигли на обличчі.

— Хай йому чорт! — і цвіркнув крізь зуби. — Я ж говорю тобі, Петро, туди зайдеш, а назад...

— Га? А чорт з ним! Раз мати родила, раз і помирати.

— Раз-то раз, але яка охота? І за що?

— Но, но, но... Захникав! Ще побачимо!

Віктор бачив, що і хміль, і войовничий запал мов рукою зняло з поліцаїв. Вони стояли похнюплені і задумані. Потім один звернувся до Олександри Іванівни:

— Пішли з нами. Вип'ємо! Сьогодні у нас, так би мовити: «Последній нонешній деньочок гуляю з вами я, друз'я. А завтра...» Ех, завтра, чорт забирай — все одно жисть пропаща.

— Дякую. Піду до старости. Вже, де він накаже, там і ночуватиму.

— Га? Ну, як хочеш. Старостат — ононо! Так, говориш, партизанів там сила?

— Авжеж, сила. Ціла армія, з гарматами й танками. Там таке — не доведи господи!

— Хай йому чорт! А я тобі, Петро, що говорив? Коли б там слабачки сиділи, без нас би з тобою їх викурили. А то, бач... і нас кличуть. Ех, говорив я тобі, Петро!

Олександра Іванівна потягла за собою Віктора. Поліцаї пішли своєю дорогою, вже не хитаючись і без пісень. Тільки почувла Олександра Іванівна розпачливе:

— Хай йому чорт!.. Ех, і жисть собача...

«А собача, — подумала. — Самогон дудлити — хоробрі, а почувла про партизанів — відразу хвоста опустили».

Зайшли до старостату. На порозі зустрілися з людиною в чорному дубленому кожусі, з рудою широкою бородою.

— Нам би старосту...

— Ну, я староста. Чого треба?

— Я до вашої милості, пане старосто. У Полтаву йду... Переночувати, коли б ваша ласка.

— Айсванець є?

Олександра Іванівна глянула на старосту запитливо.

— Нічого в мене такого...

А Віктор нетерпляче смикав за полу.

— Ну, мамо... я їсти... спати хочу.

Староста сказав сердито:

— Шляєтесь тут без документів. Айсванця треба, бо інакше показано всіх у поліцію.

— Та в мене ж є довідка.

Олександра Іванівна подала довідку.

— Ну, ось... А каже — нема! — бурчав староста.

— Та я не второпала, що ви запитали.

— Айсванець — це ж і є по-німецькому довідка.

— Та я й не збагнула.

Староста взяв у руки папірець, вийшов з напівтемних сіней на ганок і почав вдивлятися, прищуливши підсліпуваті очі.

— Так, значить... на місце проживання матері в Полтаву... так... допомагати як сім'ї загиблого в боях з партизанами... угу... в партизанами... Так, значить, печать і підпис є... Угу, айсванець, значить, в порядку. Так, кажеш, чоловік загинув? — звернувся він до жінки.

Олександра Іванівна піднесла до очей кінчик хустки.

— Скажи ти, сердешна голово,— забідкався староста,— та як же це його?

Олександра Іванівна уже, мабуть, в сотий раз почала оповідати про своє «горе». І стільки туги й нарікань на гірку долю вкладала в те оповідання, що в старости аж зашкребло коло серця.

— А дитина це ж твоя?

— Залишилася сиротою...

— Мамо, я спати... ноги болять...— пхикав Віктор.

— То ви вже влаштуйте кудись нас на ніч.

— Ич, ти, яке лихо! — ніби й не почув прохання староста.— Така молода... вже коли б хоч без дитини... Ну, пішли — для таких людей і в мене місце знайдеться.

Жив староста у великому будинку під оцинкованим дахом. Зразу можна було догадатись, що раніше тут був якийсь сільський заклад — школа чи лікарня.

Старостиха зустріла гостей непривітно. Човгаючи великими валянками із загнутими догори носками, вона важко носила по хаті широченну, надуту дзвоном спідницю й ніби не почула чоловікових слів:

— Погодуй! Ось люди з дороги.

Пораючись біля печі, вона бурчала собі під носа:

— Миру й чорт не нагодув. Йому легко: цього нагодуй, того нагодуй... Якого чорта де не запорве — додому тягне... Годуй, годуй... Комір скоро об'їдять!

Та Віктор не хотів слухати того бурчання. Він смикав за рукав Олександрі Іванівні:

— Мамо, чи ви чуєте? Їсти хочуть!..

— А як вони, партизани тобто, до... старост ставляться?

Почувши про партизанів, старостиха перестала човгати валянками та бурчати, стала й собі прислухатись.

— І-і, паночку, від них нікому пощади немає. Мій поїхав з німцями, здоровий був, як дуб, а назад привезли. І в голову влучило, і в груди. А старост теж — і перестріляли, і переїшали.

У старости гнівно стріпнулись брови:

— А куди ж німці і поліція дивляться? Що, не мають сили їх розбити?

— Куди там їх розбити, коли партизанів, як листу в лісі, та все оружжя така... Ходили німці, так мало хто й назад повернувся.

— Казала ж тобі, старому дурню, — враз заголосила старостиха, — говорила ж!.. На біса здалося тобі те панування. Пан! Ось як потеліпаєшся на воротах, то знатимеш те панування. Ох-ох-ох, горечко моє!

— Та замовч, дурепа! — визвірився староста. — Не твого розуму це діло!

— Еге ж, не мого... все не мого... Тільки на моє завжди виходять!

Олександра Іванівна ще довго розповідала про партизанів, наганяючи жах на старосту й особливо на старостиху. А потім обережно і сама почала розпитувати.

— Іду оце й боюся — ще перестрінуть де. Як воно тут у вас, не чути про них?

— Де ж не чути? — вихопилась старостиха. — Он у сусідньому селі староста в самих спідніх позаминулу ніч утік. Ходять і тут!

— Може, у вас тут хоч німців та поліцаїв багато, то бояться, а у нас там нікогісінько — всіх повбивали.

— А в нас тут... Не знаю, що собі думають німці: на таке село — тільки сорок поліцаїв, та й то такі — палицею розженеш. А тут ось у сусідньому місті — німців сто набереться, та тільки чорт з них: окопались, і немовби ніщо їх не обходить. Чортзнащо!..

— А куди мені краще йти, щоб безпечніше було?

Староста почав розповідати, в якому селі й містечку які сили стоять, а де нікого немає. Олександрі Іванівні, власне, цього тіль-

ки було й треба. Віктор теж забув про свій обов'язок шарпати за рукав матір і жадібно ловив і запам'ятовував кожне слово.

— Воно, ясно, так не буде, щоб їм дали волю, — підбадьорився під кінець староста. — Ось викликають усіх поліцаїв у місто. Кажуть, і німці ідуть. Так що з партизанами покінчать швидко.

Але його запал нанівець звела старостиха.

— Покінчать! Поки їздитимуть там твої поліцаї, то тебе тут швидше прикінчать.

Староста нервово смикав руду бороду. Віктор, згадавши про свій обов'язок, заскиглив:

— Ну, тьоть-мамо, я їсти... спати хочу!

Олександра Іванівна жахнулась, з справжнім гнівом накинулась на хлопця, який, забувши, по-дурному випалив це «тьоть».

— Та замовкни ти, мучителю мій!

Старостиха все-таки подала їм вечерю.

За весь вечір староста більше не промовив ні слова. Ходив по хаті задумливий. Олександра Іванівна не на жарт сполошилась. Чи не здогадався цей рижий собака, коли Віктор випалив це «тьоть»?

Не могла ніяк заснути. Довго ворочався й Віктор, незадоволений сам на себе за таку необережність. Вони чули, як важко ходив по кімнатах староста: перевірів, чи щільно причинені віконниці, чи міцні заціпки і засуви на дверях. Він зарядив гвинтівку, поставив коло порога. І все ходив по кімнатах, кашляв, сопив, а десь із другої кімнати чути було зітхання і шепотіння старостихи: «О боже наш, боже!»

Як видно, на старосту напало безсоння, бо він не лягав до ранку і не дав задрімати й Олександрі Іванівні. Вона боялася, що староста пильнує її і вранці відпровадить у поліцію. Думала й про те, що дуже стривожило її в дорозі. Всюди чула одне — німці готують велику облогу на партизанів, стягують поліцію. Може, повернутись до табору, попередити?

Ніч тяглася довго, в кімнаті було темно й душно. Скрипіли дошки під важкою ходою старости.

Тільки під ранок його звалив сон. Але по кімнатах знову зачовгала своїми валянками старостиха. Олександра Іванівна підвелася з постелі, розбудила Віктора. Хоч і не спала в цю тривожну ніч, але почувала себе бадьорою і радісною.

— Так рано? Спали б ще, поки сніданок приготую, — забубонила старостиха.

— Спасибі на добрім слові. Поспішаю дуже.

Світанок зустріли вони вже далеко за селом.

НЕБО ОБЛЯГАЮТЬ ХМАРИ

Похмурий і задумливий Тимко бродив навколо табору.

Ліс шумів. По небу пливли важкі хмари; сівся дрібний і дощукульний дощик. Сніг танув, навколо стояли калюжі, під ногами чавкала багнока. Одяг на Тимкові геть промок, та він не помічав того, брів по воді, похнюпивши голову.

Він ніяк не міг зрозуміти, чому його не пустили в розвідку. Тільки зібралися тоді з аеродрому в дорогу, не відійшли й ста кроків, як наздогнав їх Соловей і передав наказ командира: Тимкові і Софії Петрівні повернутись.

Тимко навіть забув попрощатись з Віктором. Спихтавшись, він довгим і журливим поглядом провів сани, на яких швидко віддалявся товариш.

— Що ж я — гірший від Віктора? — мало не заплакав Тимко.

— Мабуть що гірший, — посміхнувся Соловей. — Певно, натворив чогось — от і не пустили...

Тимко розсердився на Солов'я: під'юджує, мабуть? А може, і справді довідались?..

Кров хлинула йому в голову. Думка про те, що його витівка уже всім відома, кинула хлопця в дрож, по спині поповзли мурашки.

Повернувшись у табір, він хотів був відверто поговорити з Іваном Павловичем, але так і не вдалося. Командир загону довго розмовляв з капітаном Макаровим, ранком був на мітингу, а це й зовсім виїхав з табору.

Тимко задрив Вікторові: йде зараз Віктор від села до села, велику справу робить, а він, Тимко, змушений без діла тинятись по табору. І в розвідку не пішов, і в ад'ютанти тепер шлях заказаний...

Він спинився під старою сосною. Великі краплини, зриваючись з гілок, дзвінко падали у воду, набридливо барабанили об затверділий верх Тимкової шапки. Вгорі тріснула гілка, додолу носипались кусочки кори, впала шишка.

Тимко підвів голову. На нього лукаво поглядала білочка. Сидячи на гілляці, вона вмивалася передніми лапками, час від часу схиляючи голівку до Тимка, мов говорила: «А я тебе не боюсь!..»

Тимко здригнувся. Тепер він уже не тільки догадувався — ні, він був певний, що в розвідку його не послали через... білочку. Безумовно, тільки через неї, інших причин не могло бути...

Він сердито дивився на звірятко. Потім, рвучко нагнувшись, відняв суху гілку, шпурнув її в білочку. В одну мить звірятко сховалось у душло старої сосни.

Тимко, згорбившись, почував до табору. Все було ясно: командир знає про його витівку...

А було це так. За день перед тим, як іти в розвідку, Тимко, так само як і зараз, бродив по лісу недалеко від табору. Перед від'їздом він повинен був здати на схов свій пістолет. Жаль було йому розставатись хоч на якийсь час із своєю зброєю, і Тимко вирішив полюбуватись пістолетом наслідок. В лісі він повзав від куща до куща, вдаючи, що висліджує ворога, прицілювався в дерева, але не стріляв.

І тоді він так само побачив на дереві білку. Мабуть, цю ж саму, що й сьогодні. Забувши про все, прицілювався і... вистрілював!

Вистрілював і обмер від жаху. Тільки після того, як луна від пострілу покотилася по лісу, він зрозумів, яку дурницю вчинив. Що робити? Сховавши подалі в кишеню пістолет, він крадькома пробрався в табір, виліз на нари, накрився з головою і довго тихо плакав.

Тим часом у таборі всі піднялися на ноги. Партизани обшукали ліс. Весь день і вечір тільки й було розмов про таємничий постріл у лісі. Тимко прислухався до цих розмов і мовчав. Він не знав, що робити. Піти до командира і признатись? Але ж який сором! Тоді вже, певно, не пустять у розвідку, назавжди відберуть зброю... Промовчати? Виходить обдурити всіх...

Ці думки краяли Тимкове серце. «Хіба ж я хотів стріляти? — думав він.— Ненароком вийшло! Коли б не білка — не стріляв би...»

Так він нічого і не сказав. Тимкові здавалось, що ніхто не запідозрив його в злочині.

А тепер виявляється, що все уже відомо.

Зсутулившись, немов згинаючись під тягарем важких дум, Тимко повертався до табору... і не пізнав його. Табір був безлюдний. В почорнілих бараках залишилися тільки діти та жінки. Командантська рота Бідулі після загадкового пострілу в повному складі вийшла на охорону табору. Старанно замаскувавшись, партизани вдень і вночі стояли на постах.

«Ну, й натворив же я! — докоряв сам собі Тимко.— Віктор і то не зробив би такої дурниці!»

Тимкові почулося, ніби його хтось покликав. Оглянувся і побачив Солов'я. Серце обірвалось: «Ну, так і є — до командира!»

Невеселий і насторожений підійшов до Солов'я.

— Де бродиш, розвіднику? Не скличешся тебе, — незлобиво пробурчав Соловей, йдучи поряд.

І в тоні зв'язківця, і в зверненні «розвідник» Тимко відчув, що Соловей радий його горю.

Іван Павлович зустрів його знайомою посмішкою. «Посміхасться,— подумав Тимко.— А потім що скаже?» І тільки побачивши в штабі Софію Петрівну, Тимко стрепенувся. «А може, нічого їй не знає командир?»

— Ну, як справи, Тимку? — запитав Іван Павлович.

— Нічого...— похнюпився той.

Іван Павлович запитливо подивився на хлопця.

— В розвідку йти не відпала охота?

Тимко звів на командира радісні очі:

— Та я... хоч і зараз!

— От і добре. Сьогодні й підете.

У Тимка радісно забилося серце. В горлі щось здавило, від хвилювання й радості на очі навернулися сльози.

— Ось тобі й раз... В чому справа, хлопче? — Іван Павлович обняв Тимка за плечі...

Тимко голосно схлипнув.

— Що сталося, Тимофію? — з батьківською теплотою в голосі повторив своє питання командир і заглянув хлопцеві в очі.

— Та нічого. Я вже ніколи не накою такого! Скільки й житиму...

Іван Павлович з подивом глянув на Софію Петрівну.

— Коли б не білка... я не стріляв би... Пробачте мені, товаришу командир, такого вже більше не трапиться!

Зізнавшись, Тимко відчув полегшення. Витер кулаком сльози, похилив голову і покірно чекав рішення. Хай що буде, але він не міг приховувати правду перед командиром!..

— То це ти стріляв?

— Я...

Командир мовчав. Тимко перестав схлипувати. Чекування присуду ставало нестерпно стомливим.

— Чому ж ти не признався відразу?..— Іван Павлович знову помовчав.— А тепер я не знаю, що їй робити з тобою...

Поволі заклавши руки за спину, командир пройшовся по бараку.

В цей час почувся якийсь неясний шум, схожий на рев моторів. Іван Павлович прочинив двері. Десь над лісом, збоку від табору, пролетіли ворожі літаки. Коли затих рев моторів, командир прикрив двері, підійшов до Софії Петрівни, запитав:

— А ви як гадаєте, Софіє Петрівно?

Голос Софії Петрівни прозвучав тихо, мов здалеку. Тимко відразу ж відчув материнську теплоту і сердечність у тому голосі.

— Він вже ніколи не повторить такого. Я ручуся.

Командир хвилинку помовчав, потім розсміявся, обняв Тимка:

— Чув? Коли б не Софія Петрівна — сидів би ти в таборі з Вірочкою. Дивись же — не підкачай в дорозі!

— Та я...

Щасливий Тимко вдячними очима дивився то на командира, то на Софію Петрівну.

За годину вони виходили з табору. Їм треба було налагодити зв'язок із загоном імені Пархоменка.

В небі наввипередки пливли важкі хмари. Накрапав дощ. Але па серці в Тимка було тепло і радісно. Йому здавалось, що все навколо було облите промінням весняного сонця.

* * *

В штабі панувала тиша. Комісар загону і Любов Іванівна були в ротах і батальйонах, які вийшли назустріч ворогові. Іван Павлович і Макаров повернулися тільки вночі. Працювали мовчки, напружено, лише зрідка перекидалися словами: готувались до засідання партійного бюро.

З останніх повідомлень знали, що вже в багатьох місцях окремі партизанські групи зіткнулись з ворогом. І хоч кожне повідомлення закінчувалось тим, що ворога розбито і відігнано, Іван Павлович добре розумів, що це тільки початок, а основне ще попереду.

Двері штабу розчинились. В землянку зайшло кілька чоловік, мокрих як хлющ, посицілих від холоду. Іван Павлович підвівся їм назустріч.

— Серьожка! Здоров, Серьожка! — радісно привітав він Сергійка.

Вже кілька днів чекали донесення з міста, і Іван Павлович дуже турбувався, що міські підпільники вже який час не подавали про себе ніякої звістки. Повинен був знову прийти Ларивон, але його не було. Іван Павлович вичікувально глянув на двері, чекаючи, що Ларивон ще зайде, але Сергійко поперечив:

— Я сам... з Ваською ось.

— Здоров, Васю! Як же тебе величати?

— Тарасенко Василь Микитович. — Хлопець дивився на всіх сміливо і зацікавлено. — Як тут у вас... хороше! — сказав він, оглянувши штабну землянку.

Іван Павлович познайомив хлопців з капітаном Макаровим. Сергій скинув мокрого піджака.

— Ножа б. Записку випороти, — промовив він.

Начальник штабу відшукав на столі ніжик і сам почав пороти шов.

— А Ларивон чому не прийшов? — розпитував хлопців командир.

— У нас там... лихо, товаришу командир.

Іван Павлович здригнувся. Відчув, що сталося недобре.

— Фашистів наїхало... З танками, з гарматами. Заарештовують людей. Кузьменкову крамницю розбили і його самого вбили... Відстрілювався. А Антон Іванович втік... Може, до вас прийде. Дядько Ларивон поранений...

— Поранений?

— Коли б не Васько — загинув би дядько Ларивон.

Командир уважно глянув на Тарасенка.

Це був кремензний хлопчина із сміливим задержуватим поглядом. Він заклопотано грів біля пічки руки, мов не чуючи, що зайшла про нього мова. Начальник штабу дістав папірець і сів розшифровувати. Іван Павлович коротко пояснив Макарову, хто такий Ларивон.

— Як же це так трапилося, Василю? Розкажи,— попросив командир.

— Та як же... звичайно. Шкода, що раніш не знав вас. Я вже давно збирався, та бабуня... А тепер вона померла. А що дядько Ларивон — партизан, я й не думав. Думав, так собі, скляр. В нашому дворі поліцай жив. Собака! Колись шофером був, а при німцях пішов у поліцію. Ну, я його давно збирався порішити, та не знав, куди тільки мені йти. А то якось заходить він до нас: «Йди, каже, Тарасенку, двір очищай». Дав лом, щоб я лід розбивав. Я розбиваю, а самому так і хочеться його повернути ломом. Аж тут дід у двір заходить. Це й був дядько Ларивон. Глянув він на поліцай і перелякався. Поліцай до нього. «Ти що, старий, вікна склиш?» — «А чого ж,— каже,— можна й вікна». — «А підійди сюди». — «Часу немає»,— каже дід. Поліцай до нього. «Стій,— каже,— товаришу Майстренко. Чи, може, не впізнав свого шофера, товаришу начальника?»

Я й лід кинув бити. Бачу, щось тут не гаразд. Ну, дід глянув на нього, посміхнувся. «Як же,— каже,— пізнати. Так вирядився». А поліцай єхидно питає: «Не так, як у вас було?»

Я вже по голосу чую, що погано дідові буде. І дід, певно, зрозумів це. Чую, каже поліцаєві: «Значить, фашисту служкиш?» — «Моя справа! А тебе мені сам бог послав. Давно шукаю. Бач, бороду відпустив, більшовицький комісар, і не впізнаєш!» Бачу, зблід дідусь і тільки сказав: «Зрадник! Головою своєю вкаладеш».

Поліцай — за пістолета, а дід... Я й оком не встиг моргнути, як дідусь вихопив з кишені ножа — та поліцай по очах. А той

однією рукою за очі, а другою вистрілив діду в бік. Я, як держав лома, так поліцаю і вдарив зверху. Він і писнути не встиг. Я пістоleta в кишеню та ломом його ще раз.

А в діда бік прострелений, іти йому важко, а тут боюсь, що німіці прибіжать на постріл. Добре, що вже вечоріло. Я з дядьком Ларивоном пішов до знайомих, там йому рану перев'язали, потім, уже назавтра, додому його довів. Рана в нього незначна, тільки дряпнуло, а ходити далеко не може. То це ми з Сергієм і прийшли. І я вже у вас залишуся. А зброя у мене є.

— Молодець, товаришу Тарасенко! Спасибі тобі від партизанів за діда Ларивона.

— Я б того гада все одно порішив би!

Івапа Павловича покликав начальник штабу. Він уже розшифрував донесення. Наказавши ад'ютантові нагодувати і перодягти хлопців, Іван Павлович з Макаровим схилились над столом.

Керівники підпілля підтверджували прибуття гітлерівських військових частин і підготовку наступу на партизанський край. В записці говорилося також про шпигунів, надісланих у ліси з ракетницями для корегування руху партизанських загонів.

Прочитавши донесення, командири переглянулись. Іван Павлович пройшовся по штабу, не помічаючи хлоп'ят, які з апетитом закушували після важкої і небезпечної дороги.

До штабу вбіг зв'язківець комісара. Він поквапливо подав пакет, витер широкою долонею піт на чолі.

— Третій батальйон, — повідомив він, — в селі Вільхівці прийняв бій. Німців — видимо-невидимо. Є танки.

Прочитавши, Іван Павлович передав листа Макарову. Хлоп'ята перестали їсти, насторожились. До штабу долинув далекий гул моторів.

— Літак?! — не то запитав, не то підтвердив Макарів.

Всі вийшли із землянки. Тепер було виразно чути над лісом гул моторів. Він то затихав, то наближався. Один літак пронісся десь над самою головою. В хмарах Іван Павлович побачив на мить розпластані крила.

Німецькі літаки скинули бомби кілометрів за два від партизанського табору, і гул моторів затих...

— Значить, про табір вже знають, — промовив сам до себе Іван Павлович. — Погода тільки перешкодила, а то б...

Він наказав начальникові штабу приготуватись до перенесення табору в інше місце і передати всім членам партбюро, щоб завтра прибули на засідання.

Чорні зловісні хмари ще важче облягли небо. Вітер шмагав у обличчя, періщив дощ. Та Іван Павлович глибоко замислився і нічого не помічав.

ПЕРШИЙ БІЙ

Фон Фрейліх зростав у власних очах. Хоч і тамував у собі радість і намагався бути, як завжди, грізним на очах підлеглих, але обличчя було самозадоволене і впевнене. Все сталося саме так, як передбачав і хотів того генерал.

В його кабінеті знову зібрались генерали і офіцери.

Нарада була коротка. Фон Фрейліх оголосив наказ про наступ. Його слухали, витягнувшись струнко, і фон Фрейліху було приємно дивитись, як тяглися перед ним два угорських і один німецький генерали, кілька полковників. Слова фон Фрейліха падали повільно, важко:

— Набоїв не жалійте! Села палити!

* * *

Михайло Платонович, ознайомившись з готовністю до оборони третього партизанського батальйону, давав командирові Савченку останні накази і поради. Біля порога хати стояли засідлані коні, і партизани, які супроводжували комісара, згортали цигарки, щоб покурити на дорогу.

Вони знали, що в дорозі не покурить.

Саме в той час, коли комісар і комбат Савченко збирались виходити з хати, почувлись тривожні удари в металеву рейку на протипожежній вишці. По дорозі зустріли дозорця:

— Товаришу комісар, з боку Яхнівки з'явилися ворожі танки й машини.

Комісар підіймався на вишку. За ним ішов комбат.

— Дорога мінована? — коротко спитав комісар.

— Мінована.

— Протитанкові рушніці там?

— Там.

Коли комісар піднявся на третину вишки, він виразно побачив, як дорогою, здіймаючи бризки, йшли, похитуючись і буксуючи, німецькі танки. Їх було три. За ними йшли машини. Михайло Платонович підніс до очей бінокль. На якусь мить побачив, що на машинах повно піхоти, але в цей час відчув, як забарабанило щось над головою і зверху посипались тріски.

— Назад! — гукнув комбат. — Б'ють з кулемета.

Комісар пезчувся, як, схоплений сильною рукою зв'язківця, опинився на землі.

Просвістів снаряд і, важко шльопнувши на городі, лунко рвонувся. Всі відскочили од вишки. Другий снаряд пошкодив її.

Виїхали за село. Партизани зайняли оборону на околиці і тепер глибше закопувались у землю. Обслуга протитанкових рушниць залягла в канави край дороги, по якій рухались танки.

З горбка за селом комісарові було добре видно ворожу колону. Вона посувалася повільно, немов промацуючи кожен метр землі. Комроти Мигальов, який був біля комісара, почав помітно нервувати:

— Що це? Танки підійшли до замінованого місця і не рвуться?

Комісар не відривав від очей бінокля. Танки відкрили шалений вогонь по селу, вже в кількох місцях зметнулися вгору стовпи чорного диму, почали вприватись червоні рухливі язички пожеж. Враз передній танк окутався землею і димом, на мить повис у повітрі, потім звалився в канаву. Вигинаючись і розмотуючись, заблищали в повітрі гусениці. Глухий вибух струсонув землю.

— Єсть! — радісно вигукнув комроти.

Танки й машини спинились. З машин почала вискакувати піхота. Залягла в канавах, метушилась. Потім, розсипавшись і вивірившись в потрібний ланцюг, полем рушила на партизанів.

— Підпустити на сто метрів, відкрити вогонь! — наказав комісар, і командир роти миттю кинувся до своїх бійців:

Фашисти йшли на повний зріст. Танки били з кулеметів і гармат.

Село палало. Сонце згодом зовсім сховалось за димом.

Кроків за сто від села солдати приклали до плечей автомати й сипнули гарячим свинцем розривних куль. У відповідь озвались партизанські кулемети, гвинтівки й автомати. Німці залягли, заплазували, шукаючи порятунку. З флангів пішли вперед партизанські взводи. Німці не витримали і почали відповзати назад, залишаючи на своєму шляху трупи; потім підвелися й побігли. Партизанський взвод, забравшись у тил, ударив по колоні автомашин, яка стояла на дорозі. Машини запалали, від них почали втікати перелякані шофери.

...Бій закінчився на смерканні повним розгромом двох німецьких батальйонів і знищенням трьох танків і кількох десятків автомашин. Комісар написав донесення в штаб про те, що атака ворога відбита, батальйон поповнився трофейною зброєю і готовий до наступних боїв. Та ще не встиг відправити до штабу гінця, як прибув наказ від Івана Павловича. Комісар спокійно поклав донесення в кишеню і знову вирушив у дорогу.

ЗАСІДАННЯ ПАРТІЙНОГО КОМІТЕТУ

Засідання партійного комітету партизанського загону проходить в лісній сторожці.

З сіл партизани вийшли. Вийшло і населення, бо ворожі льотчики без угаву бомбили села і, помітивши будь-де якийсь рух, обстрілювали з кулеметів. На ліси звалювали важкі бомби, порожні бочки з-під бензину, залізні плуги і навіть борони. Все це страшенно ревіло, пронизливо скиглило в повітрі. Фашисти гадали, що це наведе на партизанів жах.

Коли дід Макар побачив на місці падіння «бомби» розплющену борону, він щиро здивувався:

— Кінець, люди добрі! От попомните моє слово,— швидко кінець фашистам... Ой, не від доброго життя це він боронами кидається!

Довго сміялись і жартували партизани.

Але не одні борони скидали німецькі пілоти. Не було такого села, на яке б не були скинуті бомби, бо, скільки сягало око по горизонту, всюди вставали важкі стовпи диму і вся земля покривалась непроглядною завісою.

На варті біля лісової сторожки, де відбувалося засідання бюро партійного комітету, стояв Іван Карпенко. Він почував себе бадьоро. Інколи ще пили глибокі шрами на тілі, та часто при згадці про сім'ю щеміло серце. І зараз, намагаючись думати про щось інше, він твердіше крокував перед сторожкою.

Карпенка не турбувало те, що наступають фашисти. Коли вже він, Іван Карпенко, з автоматом вартує біля самого командира і партійного комітету, то хай краще не сунеться ворог! Тут зібрались люди партійні: районами керували, колгоспи будували, життя нове... Вони вже знають, як загарбника розбити! Бо, бачиш, Іване, ти вік прожив, а чи думав коли про таке? В них і зв'язок з Москвою є, і літаки прилітають, і капітан приїхав... З самої Москви, говорять люди! Ну, хоч сам капітан про це й не каже відверто, але від народу не сховаєшся. От і його, Івана, теж не проведеш. Він за цей час багато чого узнав нового. Коли б то все назад повернулось: не сидів би вдома склавши руки, а тоді з усіма б пішов. Жінка була б жива й діти...

І знов перед Іваном постає той день: перелякана дружина, двоє дівчаток-близнят за спідницю тримаються, а синок... «Ех, синок, синок!» — аж зажмурюється Іван від болю. Все до батька поривався, та фашист по голові прикладом, прикладом...

Іван Карпенко знов відганяє од себе спогади. Він починає думати про тих, кого зараз тут охороняє. Справа ясна, що капітан Макаров з Москви. Довідались там, що на партизанів ітимуть

німці, і прислали літаки. Велика сила — партія! Ось, бач, засідає партійний комітет. Це ж він про все там думає... І про те, як помститися за народне горе... Засідає комітет, а це ж тобі, Карпенкові, доручили вартувати. Значить, вірять, хоч ти і безпартійний.

Але знову спогади про дружину і дітей обсіли його. Клубок підкочується до горла Іванові, на очі спливає сльоза. Він витирає її рукавом, сторожко оглядається навколо, чи ніхто не побачив, і йому стало соромно самому за себе:

«Сльозу пустив... Ач який!.. Ти сильний повинен бути, Іване! Тобі партія вірить. І дивак же ти: не розпитатись — може, тобі теж записатись у партію треба?»

В партії всі кращі люди, що за волю народну і життя свого не шкодують, усіх людей за собою ведуть. А хіба він не такий, хіба не умирав за народне діло? І хіба не готовий ще десять разів померти за нього? А хіба Іван не зробить всього того, що накаже партійний комітет? Зробить. Тож хіба він не партійний?..

В своїй уяві Іван Карпенко складає заяву до партії. Він обов'язково поговорить з командиром! Що малописьменний, то нічого... Головне, він уже не той, яким був колись. Грамоти можна підучитись.

До вартового підходять партизани. Іншим разом він не заговорив би ні з ким. Але зараз він не може мовчати.

— Засідають? — питає хтось.

— А ти ж як думав? — гордо відповідає Іван. — Вирішуємо великі діла. То-то!

— А він, гад, лізе!.. В Горбах уже наші бій ведуть!

— І в Калениківці!..

— Ну, досить... Ідіть, товариші партизани. Я на варті... Хай полізуть — ніг не винесуть.

І знову крокує Іван Карпенко біля сторожки, упевнений, сильний, гордий.

* * *

Засідання бюро партійного комітету закінчилось дуже швидко.

Начальник штабу доповів членам комітету, які сили ідуть проти партизанів. Треба було правильно розставити свої сили і визначити тактику бойових дій.

Говорили коротко. Дехто пропонував будь-що удержувати позиції, щоб не пропустити ворога в глиб лісів. Інші радили уникати боїв і вийти з кільця, тоді німці побродять по лісах і підуть ні з чим.

Свою думку Іван Павлович виголосив під кінець. Він попередив, що говорить від імені комісара і від імені капітана Макарова, з якими він радився до засідання. Він пропонував вжити і використати всі засоби боротьби. Де можливо і необхідно — вступати в бої, нищити ворога і його техніку; частину партизанських сил кинути в тил фашистам і бити їх у спину. Дасть група бій — і хай відходить. Ворог думатиме, що партизани втікають, а вони затягуватимуть його на міновані дороги, спрямовуватимуть на таємні засади. Основне завдання — якнайбільше знищити живої сили і техніки ворога.

Говорив Іван Павлович і про завдання партизанських мінерів. Треба мінувати дороги, якими підтягують німці свої резерви. Найбільш бойову групу, в яку ввійде Льюнька Устюжанін і Мишко, необхідно послати під саме місто.

Роз'їхались негайно. З Іваном Павловичем лишився тільки капітан Макаров. Він теж хотів їхати на місце боїв, та командир не то серйозно, не то жартома заявив:

— Вам, товаришу капітан, доведеться бути при мені. Ви представник у нас Центрального штабу і радник. І, крім того, за ваше життя і добробут на Малій землі відповідальність перед партією лежить на мені особисто. Так що з цього часу ми нерозлучні.

У ЛАБЕТАХ

Лукач чекав на Штирке, зупинившись із своїми головорізами у невеликому селі, недалеко від лісу. Село було глухе, напів-спустошене. Та все ж Лукачові хлопці могли тут розжитись і на самогон, і на іншу живність.

Лукач був ображений. Уже двічі фон Фрейліх викликав Штирке. І хоч той передав, що Лукач не обійдений генераловими милостями, та сам він добре розумів, що більшість його заслуг бере на себе Штирке.

Такі думки не давали спокою. Іноді він бачив себе німецьким лейтенантом. В такі хвилини Лукач навіть подумував про те, щоб і ім'я якимось переробити на німецьке. Все більше бачив себе все-сильним бауером¹. Закінчиться війна, дадуть йому земельки, так гектарів... І ось саме тут і починались Лукачові сумніви. Скільки ж йому дадуть? П'ятнадцять, двадцять гектарів? А може, ще й менше. А коли б він був більш помічений фон Фрейліхом, то, може б, і п'ятдесят чи сто... Ех, чорт би взяв цього Штирке! Очі

¹ Бауер (нім.) — тут: куркуль.

мозолить тільки... Звук до одного — наказувати. Коли ж доходить до нагород, то Штирке одержує хрести й чини, а Луканові якусь паршиву медаль. А до чого вона йому?

І ммуряться Луканові брови, а руді очі стають сердиті, дивляться на все похмуро і злостиво. Через хвилину знову прояснюється його обличчя... Хай десять або п'ятнадцять гектарів дадуть! Все ж житиме він паном — не те, що інші.

Тоді, коли Штирке виїздив, Лукан дозволяв собі відпочинок. Зупинявся зі своєю бандою у глухому селі чи хуторі і пив самогон. Він таки до біса стомився за цю зиму, мотаючись по лісах, маскуючись то стрічками, то тризубцями, щоб уникнути нападу з боку партизанів і населення.

Цього дня чекали на повернення Штирке. Лукан рішуче відставив убік шосту склянку і наказав подати йому підводу. Хоч Лукан і був старшим, але все ж треба було виїхати назустріч капітанові. Треба годити всякому чортові, бо, коли розгнівиш Штирке, тоді не бачити після війни власного маєтку.

* * *

Софія Петрівна з Тимком підходили до села. На греблі за першою хатою їх перестріли Луканові дозорці. Хоч стара жінка з обірваним хлопчиком і не викликала підозри, все ж таки їх затримали і почали допитувати.

— Куди йдеш, стара?

— В Озірки.

— Ага, в Озірки! Це село, що біля шосейки?

— Так-так.

— А звідки ти і чого туди йдеш?

Софія Петрівна співуче розповідала про своє горе:

— З Підлісся я. А це онучок мій. Доччин син. Дочка замужем в Озірках.

— А документи в тебе є?

— Які ж тепер документи? — здивувалась жінка. — У нас у Підліссі ніякої влади. Та й для чого вони мені, ті документи? Хіба й так не видно, що квола жінка йде?

Тимко стояв, втупивши очі в землю, і зрідка поглядав на дозорців. Йому дуже кортіло знати, хто вони. І на поліцаїв не схожі, і не партизани. А може, партизани? Запитати хіба? Та згадав, як попереджав їх Іван Павлович, щоб були обережні, бо в цих краях вештається якась фашистська банда, яка часто удає з себе партизанів. І хлопець розсудливо промовчав.

Дозорці відпустили жінку з хлопцем, бо в них не виникло ніякої підозри — бабуся йшла собі з онуком. Мало їх хіба ходить?

Повільною, стомленою ходою вони зайшли в село. Біля першої хати спинились, присіли біля колодязя на лавочку.

Сонце тепло пригрівало, на горбку біля колодязя було вже сухо. Так приємно було відпочити! До того ж їм дуже хотілося пити.

В селі стояла тиша. Тимко ввійшов у двір, щоб випросити відро, а Софія Петрівна лишилась на лаві, примруживши проти сонця очі, задумалась.

...Була в неї сім'я, був чоловік, сини, дочка, а залишилась на старість одна як палець. Та знає вона, що старші воюють десь і повернуться незабаром. Приїде Іван, повернуться старші... А Василька вже ніколи в неї не буде! Не знатиме, де й могилка його... Її найменшенького, найулюбленішого. А бодай ви, людожери прокляті; повік дітей своїх не побачили!

Софія Петрівна не може стримати сліз. Так було і в загоні. Коли на людях, у гурті, то й спокійна, розмовляє статечно, працює впевнено, а тільки приляже, залишиться одна з своїми думками, так і поллються з очей сльози... і засне вся в сльозах. І все спиться їй Василько. І найчастіше все так: стоїть за якоюсь річкою ще такий, яким був, коли в школу не починав ходити, простягає до неї рученята і кличе: «Мамо, мамо!» А вона не знає, як через ріку ту перебраться та сина забрати. Гукає вона уві сні на допомогу, кричить призивно, та ніхто не чує і ніхто не приходить. Так і прокинеться стара мати в сльозах і горі. Немає ні ріки, ні Василька...

Торохкотіння коліс відірвало Софію Петрівну від думок. Вона підвела голову і побачила, як вулицею мчить парокінна підвода з озброєними людьми. Що за люди? Партизани чи вороги?

Тим часом підвода під'їхала близько, в її бік повернулись розчервонілі облпччя. Її враз мов окропом обдало. Один з них здався їй дуже знайомий. Хто ж це? І враз обімліла — та це ж Лукан!

Вона байдуже опускає голову з надією, що Лукан її не впізнає і підвода промчить повз неї. Тільки одна думка в голові: хоч би не вийшов Тимко, хоч би затримався. Як йому сповістити? Хіба піти до хати?

Не встигла підвестись з лави, як підвода спинилась, і вона почула знайомий голос:

— Здорова була, Іванихо. Далеченько, далеченько замандрувала.

Він стояв перед нею, розкарячивши ноги, помахував коротким нагаєм, в його очах світилося злорадство.

— Значить, в розвідниках працюємо, Іванихо? — запитав так лагідно, ніби зустрів когось із рідні.

Софія Петрівна підвелася з лави, глянула прямо в очі Лукана:

— Еге ж, блукаю по світу... Милостині прошу...

Луканові очі враз потемніли, обличчя налилося кров'ю.

— Юродивою прикидаєшся, наволоч! — скривився він і люто оперішив жінку по спині нагаєм.

Софія Петрівна зрозуміла, що зустрілась з своєю смертю. Випросталась, ніби й не відчула болю, очі спалахнули гнівом:

— Негідник! Катюга! — проказала з притиском і плюнула Луканові межі очі.

Лукан витер рукавом обличчя і ще кілька разів хльоснув Софію Петрівну нагаєм.

— Ти ще так?.. Розстріляю... живу в вогні спалю!..

Все те бачив Тимко з двору, через вузеньку щілину в загорожі. Впізнавши Лукана, він одразу зрозумів, в чиї лабети вони потрапили. Був певний, що Лукан помститься Васильковій матері. Треба було діяти і негайно, поки його не схопили, бо тоді обом кінець. Треба поспішати до своїх.

Він обережно відійшов од загорожі, прослизнув за хату і садом подався на другу вулицю, що виходила у поле. До лісу було кілометрів чотири. А там...

Він вийшов на вулицю. Не запримітив ніде ані душі живої. Тільки біля другої хати від краю стояв осідланий кінь, прив'язаний до хвіртки. Він зрозумів, що в хаті один з бандитів. Спочатку був повернув на городи, щоб утікати з цієї вулиці, а потім враз спинився, вражений привабливою думкою. А що коли захопити цього коня?..

Він заглянув у двір, біля якого стояв кінь. Там не було нікого. Не вагаючись, Тимко відчепив повід, всунув ногу в стремено, скочив на коня і, припавши до гриви, помчав у поле.

О, Тимко вмів їздити! Ще колись у колгоспі Савин батько дозволяв йому і Саві інколи покататися верхи. Їздили вони на конях і в Соколинному бору... Тільки вітер свистів у вухах та земля під копитами стугопіла.

Втікача помітили і почали стріляти. Хтось із бандитів погнався був верхи. Та хіба можна було спинити Тимка!

Лукан, почувши постріли, зблід і, збентежений, вибіг з двору.

— Втікає, втікає! — кричав один з бандитів і посилав вслід Тимкові автоматні черги.

— Догнати! — вереснув Лукан і люто ударив сам себе нагаєм по халаяві. — Куди дивитесь, осли чортові, роззяви!

Софія Петрівна зразу догадалась, що Тимко втік. Вона була рада за хлопця. Ох, і молодець же хлопчина! Нехай сама вона загине, але Тимко... «Щасти ж тобі, синочку!»

— Ти з ким була, відьмо? — спитав розлючений Лукан, знову підійшовши до неї.

— З ким була, того вже немає.

Лукан глянув на неї пронизливо.

— Гей, послухай, Софіс, не будь дурною... бо я тобі таку кару вигадаю... розповідай краще, про все розповідай... Розкажеш про партизанів все по совісті — помилую, ми ж з одного села.

— З одного села, та не одного кореня...

— Не будь дурною, Софіс, життя ж кожному миле...

— Змилюється! Не турбуйся — і сам голови не зносиш.

Лукан почервонів від люті, хотів, мабуть, сказати щось особливо гостре, але саме в цей час хтось із бандитів повідомив:

— Пап капітан їде.

Наказавши вести партизанку до штабу, Лукан побіг назустріч своєму господареві.

Софію Петрівну повели вулицею. Вона глянула в поле. На змилених конях поверталися стомлені бандити. Серце їй радісно тьохнуло: значить, Тимко вибрався щасливо.

РІКИ СКРЕСЛИ

Вночі був невеличкий мороз. Стужавіла земля, калюжі покритись тоненькою льодовою шкуринкою.

Цей ранок прийшов уже так, як приходять усі весняні ранки. Рано на сході зажеврила зоря, край неба все більше і більше багрянів, розквітав різнобарвно, а лісами й полями йшов світанок, гасив у безхмарному небі зорі, загортав у сизе полотно відсвіти далеких пожеж.

Іван Павлович і капітан Макаров в супроводі партизанів-вершників об'їжджали навколишні села, перевіряли партизанські сади. Коні мчали весело, під копитами лунко тріщали і відзвонювали льодові шкуринки; лісом ішла луна від тупоту і пирхання коней.

Іван Павлович над усе любив весну. І вже не ту, що відживала, переливалась у літо, а саме таку: молоду, що йшла на землю через морози й останні мокрі сніговії. Він жадібно втягав у легені чисте повітря, прохолодне і терпке від запаху сосен та набубнявілих під теплим сонцем бруньок кленів і беріз, не міг одірвати очей від лісу. Сосни стояли якісь нові, невпізнанні, урочисті й помолоділі; берези низько опустили до землі довгі коси, вже не сухі і безвільні, як узимку, а живі, налиті соком, набубнявілі; тільки ці дуби і граби стояли чорні, байдуже спокійні, ніби зовсім їх і не потурбувала весна, ніби й не ожило їх коріння, не

погнало по твердій корі живих соків. Ліс жив своїм життям. Десь удалині постукував у сухий стовбур дятел, серед зеленого шатра сосен радісно вертілась білка. І ніщо не турбувало лісового спокою.

Але ось покотилась лісом луна весняного грому. Партизани спинили коней, прислухались. Так! Так! Десь гриміло. Можна подумати, що то справді перший весняний грім.

«Гримить, благодатна пора наступає...» — чомусь пригадалися Іванові Павловичу слова Івана Франка. Але Соловей повернув командира до дійсності:

— З артилерії обстрілює...

Не змовляючись, партизани рушили рясю. Ліс відразу вивпився шерехом, лунким тріском льодових шкуринок, цоканням копит, глухим схропуванням.

Село почалось несподівано. Ще ось тільки перед очима стояв безмежний ліс, а тут, відразу за деревами, — хати. Над дорогою — хлів, а з-за хліва:

— Стій! Хто їде?

Ще не встиг ніхто з кіннотників відповісти, як з засади вибіг років вісімнадцяти юнак, доповів:

— Товаришу командир! В селі спокійно, самооборона біля сільради.

За юнаком вийшов і другий дозорець — бородач в потертій фуфайці, шапці-ушанці і таких масивних чоботях, що було дивно, як легко він у них пересувався. Він виявився балакучішим від свого товариша.

— Погримує, товаришу командир, — хитро підморгнув бородач убік, звідки виразно доносилась артилерійська канонада. — Грім на голе дерево! Це, скажу я вам, погана для фашистів прикмета. І скажи ж ти — сунеться в наші ліси! — продовжував він. — Це ж без голови треба бути: ми йому такого прочухана тут дамо, як у вісімнадцятому році...

Іван Павлович і капітан Макаров довго говорили з колгоспниками. В сільській бойовій одиниці, що тепер звалася ротою, було чоловік понад двісті — літні хлібороби, молоді хлопці, жінки й дівчата. У кожного гвинтівка, в деякого автомати. На всю роту один кулемет, який звали «щукою». Його ще в сорок першому році витягли з німецького танка двоє хлопців, учні сьомого класу. Тепер ці хлопці і були кулеметниками в своїй роті.

— Велика сила ворогів їде на нас. З танками й гарматами.

— Ми їм свою артилерію покажемо! — Кременний колгоспник грізно потряс над головою кулаком.

Рота помарширувала бадьоро, з піснею. Туди, де гриміло. Іван Павлович довго дивився партизанам услід. Під'їжджаючи до дру-

гого села, на вузькій лісовій дорозі командир і Макаров побачили гурт людей. Вони, здавалося, ремонтували дорогу, бо виблискували лопати, на плечах носили туди колоди й дошки. Івана Павловича це здивувало, але на місці все вияснилося. Селяни готували пастки для ворожих танків: всю дорогу було перекопано глибокими ямами. Ями перекривали дошками, присипали землею, замаскували.

— На сталевого звіра,— пояснив старший з групи.— Ми самі мисливці, то знаємо, як ловити...

Це було дуже розумно. Піде танк і обов'язково завалиться. З такої ями його вже не витягнеш.

— Ми так по всіх дорогах,— продовжував дід.— Перекрили дороги де ямами, а у великих лісах — завалами. Ні танк, ні машина не пролізе! А піхоту — не пропустимо.

— Здорово! — торжествуюче глянув Іван Павлович на Макарова.— По всім лісі треба так. Та мін ще підкинемо!

Чим далі їхали командири, тим більше сповнювались їх серця задоволенням і впевненістю в своїй перевазі над ворогом. Люди кожного села або вийшли на лінію боїв, або готувались зустрінути ворога на місці.

Уже сонце високо стояло в небі, коли стомлені коні винесли вершників на стрімкий берег Дніпра. Ріка скресла. Швидка течія гнала, кришила кригу; великі і менші крижини налітали одна на одну, з шумом повзли на береги, з тріском і скреготом піднімалися угору, утворюючи високі тороси.

Іван Павлович довго не міг відірватись від цієї величної картини весняної стихії. Льодохід чомусь нагадав йому картину бою — тут б'ється крига з кригою, звільняється від льодового покрову вільнолюбна ріка. Цілу зиму морози тисли, давили непокірну ріку. Вона стогнала, бушувала під корою, розмивала її і руйнувала, а тепер, набравшись сили, гнівно трошила і гнала геть крижку і податливу кригу.

— Ріки скресли! — тільки й сказав Іван Павлович.

Не помітили, як до гурту підскакав вершник на змиленому коні.

— Товаришу командир! Чотири танки прорвались через нашу оборону і йдуть сюди.

— Ідуть? — чомусь перепитав Іван Павлович, що, мабуть, не відразу осмислив сказане, не в силі відірватись од думок, навіть льодоходом.

— Ідуть! Самооборона села Смолки готується перетнути їм шлях.

— Добре,— сказав, скидаючи з себе задуму, командир. Вершники помчали назустріч ворожим танкам.

Ще ніколи з таким хвилюванням не збирався Василько в розвідку. Адже ж він уже в рідних краях! Ще якихось шістдесят кілометрів, і він буде в Соколиному бору...

Загін Калачова, пройшовши довгий і важкий шлях, розрісся у велику бойову одиницю. Громлячи ворога, він підходив до районів діяльності загону Сидоренка.

Василько не міг спати, не міг всидіти на місці. Йому навіть їжа не йшла на думку. Це ж... та це ж він дома! Як його зустрінуть? Уже, напевно, поховали всі... Думають, що на світі немає Василя, а він — як сніг на голову: «Здрастуйте, товариші партизани! Я Василь Іванович, начальник розвідки загону «За свободу народів». Не впізнали? Іван Павлович... Мишко, Тимко! Здорово, друзі!»

Все частіше згадував про матір. Що з нею? Чи жива?

Сьогодні Василько виїздив у розвідку на чолі тридцяти вершників. Він пустив коня риссю. Кінь добрий, летів птахом, а Василеві цього було мало. Йому хотілося летіти швидше вітру.

Лісом йшла весна. Розкривали сині очі проліски. Але Василько не помічав всього того.

Раптом на лісовій дорозі показався вершник. Він мчав, припавши до гриви коневі, і, здавалося, не бачив і не розумів, куди він мчить. Василько підняв руку, і його розвідники миттю зникли з лісової дороги. Сам Василько взявся за автомат, поставив коня між молоді сосни.

Невідомий вершник наближався. Уже було видно, що це не дорослий, а хлопчина. Він їхав сам, і Василько подав своїм розвідникам знак рукою. Ті вилетіли з-за дерев і вмить оточили вершника. Тільки тепер хлопець побачив перед собою багатьох кіннотників, зблід і мало не впав з сідла. Та в цей час в лісі пролунав радісний вигук:

— Тимко!

Серед тисячоголосого хору пізнав би Тимко той рідний голос! Здивовано підвів голову і широко відкритими очима оглянув незнайомих. Його погляд спинився на міцному юнакові. В широкому галіфе, просторому френчі, з пістолетом і шаблею біля пояса, юнак був зовсім не схожий на колишнього Василька. Навіть обличчя стало іншим — більш витягненим, суворішим. Підборіддя вже було не по-дитячому округлим, а м'язистим, енергійним. Верхня губа покритася ледве помітним ніжним пушком.

Все це в одну мить запримітилось Тимкові. Але очі Василька і голос Василька, і це сам Василько!

— Василь... Василь Іванович! — прошепотів він тремтячими губами. Василько вже був біля Тимка. Він ледве стримував в собі готове прорватись ридання. Він був у такому стані схвильованості і невимовної радості, що аж не вірив у те, що це не сон, а правда. Він простяг до Тимка руки...

Василько ще раз запитав:

— Це ти, Тимку?

— Я,— глухо прошепотів Тимко.

Партизани, спостерігаючи за зустріччю двох давніх друзів, стояли непорушно, а Василько, їх бойовий командир, пригортаючи до грудей заплаканого Тимка, сам не міг стримати сліз і засипав друга запитаннями:

— Ну, що? Як, усі живі? Іван Павлович? Мишко?..

Тимко тільки ствердно кивав головою. А Василько зважився нарешті запитати про те, що найбільше його турбувало:

— А моя мама?

Тимко похнюпився:

— Твою маму... Лукан...

— Убив?

— Не знаю...

На Василькові лиця не стало. Партизани опустили голови.

— Заарештував?

— Еге ж...

— Коли?

— Та ось тільки зараз... В оцьому селі...

Хвилюючись і збиваючись, Тимко розповів про все з самого початку. Василько з благанням заговорив до розвідників:

— Товариші! Любі мої... Там моя мати... Хто піде зі мною?

Його спинив Андрій Майоров, заступник Василька, досвідчений розвідник.

— Підемо всі! Але ж там банда. Треба негайно сповістити командира.

Василькові стало ніяково. Як міг він не подумати про це? Та його навіть ніхто в думці не став за це карати, бо всі цілком розуміли, в якому стані був їх командир.

* * *

Луканові було чим похвалитись перед капітаном Штирке:

— Пане капітан, партизанку піймали! Допита треба вчинити. Вона багато чого скаже. Я її особисто знаю...

Штирке був задоволений. Але зараз с справи важливіші, а з допитом можна почекати.

Штирке наказав зібрати всю банду, а Лукана повів з собою до другої кімнати на нараду.

— А може, не слід всіх збирати? Один партизан утік... Боюсь, коли б він не навів інших. Хоч, правда, поблизу тут нібито немає партизанів,— міркував уголос Лукан.

Штирке звелів залишити пости на околицях села. В розмові з Луканом він найперше передав йому подяку від самого генерала фон Фрейліха, а потім перейшов до інструкцій:

— Генерал наказав розділитись на групи. По два-три чоловіки. Нашити партизанські стрічки. Кожному дамо ракетницю і ракети. На випадок зустрічі з своїми — встановлено пароль.

Лукан сподівався, що це останнє завдання. З партизанами на решті буде покінчено, і він знову заживе спокійно, по-панському.

Він уявляв уже собі майбутнє спокійне і сите життя, його руді очі теплились, жевріли надією. Він уважно слухав Штирке і в знак згоди мовчки кивав головою.

— Так війська, кажете, на партизанів пішли? — перепитав Лукан, коли Штирке закінчив.

— Пішли. О, тепер у лісах настане спокій. Ворогам та вовкам буде роздолля.

— А після того... нам як?.. який наказ буде? — поцікавився Лукан.

— О, після того! В місто, пане лейтенант, у місто. Вас чекає висока посада. Я вам заздрю, чорт візьмі!.. А мені ще доведеться...

Капітан не встиг доказати Луканові про те, що доведеться йому робити, бо в кімнату, влетів переляканий бандит.

— Партизани! — прохрипів він.

Штирке і Лукана немов окропом ошпарило.

* * *

Софію Петрівну, за наказом Лукана, замкнули в порожню комору. Було темно, тхнуло цвіллю і мишами. Жінка кілька хвилин стояла посеред комори, немов закам'яніла, а потім, коли з часом очі привичаїлись до темряви, оглянулась навколо. Від стелі до підлоги тяглося тонке мереживо павутиння. Через щілини в сіни раптом блиснули сонячні промені, заграли, заколивались в густій пилюці.

Софія Петрівна стомлено присіла на підлогу. Вона втупила нерухомі очі кудись у куток, поринула вся в думки, в спогади.

«Ось прийшов і її час! Може, десь так закатували і Василька...»

І гарячі сльози ринули з очей. Вона не з страху перед смертю плакала, не жаль їй було власного життя, вона плакала, уявивши, які муки приймав її коханий спл...

«Швидко прийде день перемоги. Повернеться з бою Іван, придуть сини, дочка. А Василька й не буде, і її теж... Не знатимуть навіть, де їх могилки одинокі».

Мати бачить своїх синів, приголублює дочку, розмовляє з чоловіком: «Мало ми зробили, Іване, дуже-дуже мало! Василько в розвідку ходив, я в партизанському таборі по господарчих справах була зайнята. А то одного разу пішла в розвідку вперше і востаннє... Така доля, Іване: зустрінула душолюбця Лукана!.. Мало я зробила, Іване, але вибачай уже. Хотілося багато зробити...»

Висохлі на очах сльози. Софія Петрівна знає, що сьогодні Лукан її тяжко скарає. Але вона помре гордо, хай не подумасе запроданець поганій, що вона смерті злякалась. Вона кине йому всю правду в вічі.

Раптом за стіною якісь голоси, вигуки. Вона схопилась на ноги. Хтось протупотів по снігах. Софія Петрівна підійшла до дверей. І раптом вона почула:

— Партизани!

Серце їй радісно заколотилося.

Партизани! Вона виразно почула це слово...

Софія Петрівна стояла, притиснувшись до дверей. А в снігах тупіт, налякані і розгублені голоси.

— Де вони? Де партизани? — почула знайомий Луканів голос. Вже коли виходили з сіней, почула чийсь голос:

— А як бути з цією?

Софія Петрівна зрозуміла, що це запитання стосується до неї. Вся зблідла.

— Стріляй! Негайно розстріляй! — долинув голос Лукана.

* * *

Вискочивши на вулицю, Лукан побачив, що його «партизани» втікали через городи й сади за село, в бік шосейної дороги, по якій часто проїжджають німці. Тепер тільки гітлерівці могли врятувати Лукана і його «партизанів».

Лукан кричав, лаявся, кликав, але ніхто не зупинився, нікому було сказати Луканові, де ті партизани зараз і скільки їх...

Лукан прожогом кинувся до підводи, за ним слідом примчав і Штирке.

— Втікайте, пане капітан! — прошепотів Лукан, ніби боячись, що його міг хто підслухати.

— Завжди у вас так! — лаявся Штирке.— Це чортзна-що, а не війна! Я не бачу, з ким же воювати!.. Розбіглись, боягузи! Ну, поганяй!

Коні рвонули, винесли візок за село. Тільки тепер, окинувши поглядом з горбка місцевість, Лукан зрозумів усе і обмертвів від жаху. На село з трьох боків лавиною мчала партизанська кіннота. Ось вона появилася на вулицях, блиснули шаблі...

Лукан почав люто шмагати коней. Вони, перериваючись, мчали під гору. Коли підвода вискочила на вершину горба, Лукан побачив, що просто на них і навперейми мчать партизани. Він згадав про свій автомат тільки тоді, коли за спиною почав стріляти Штирке. Здригнувшись від несподіванки, Лукан схопився за зброю, але з його автоматом щось сталося: він не стріляв. Тоді Лукан звернув коней просто на ріллю в напрямі до шосе і почав немилосердно шмагати їх: остання надія була на коней — а може, винесуть?

Лукан бачив тільки, як корінний упав на землю, віз налетів на збитого коня, а від удару і сам Лукан вивалився під ноги пристяжному. Навколо було чути тупіт, стрілянину.

Лукан розплющив очі, підняв голову. Над ним стояв... Василь... Іванів хлопець. Той самий, якого вивезли в Освенцім!

Василько впізнав Лукана по жовтій лисині, по вирячених з переляку рудих очах.

— Де мати? — запитав він грізно.

— Жива, жива, Василю Івановичу... Я з нею по-людському. Самі запитайте... Я...

Лукан був такий жалюгідний і бридкий, а у Васильковому серці було стільки огиди і ненависті до цього виродка, що рука з оголеною шаблею ніби сама опустилась на його голову.

На цьому й скінчилась Луканова кар'єра.

* * *

Софія Петрівна чула, як по снігах хтось наближався до комоги, взявся рукою за замок, поціляв тремтячими руками ключем.

Вона стояла вся обмертвіла. Їй було дуже-дуже жаль чогось. Не страшно, а тільки жаль. Це ж через кілька хвилин прийдуть сюди партизани, будуть тут свої, а її вже не буде. І всього кілька хвилин...

Голова працює напружено. Її раптом осяє думка — боротись! Невже так померти? Вона очі видере цьому бандитові, вона двері триматиме...

А той вже відімкнув замок... Софія Петрівна шарить по дверях, хоче за щось зачепитись, тримати двері, не дати їх відкрити.

В руку залізають скіпки, але вона не відчуває болю. Раптом вона натрапляє рукою на залізну заціпку. Серце стиснулось радісно. Вона ледве встигла заціпнутись зсередини, як бандит вже потяг двері.

— Відкривай! — люто крикнув бандит. — Стрелятиму!

Софія Петрівна сміялась, а з очей лились сльози.

Люто лаючись, бандит затупотів через сіни, настала мертва тиша.

Софія Петрівна, закривши очі, стояла, притулившись до стіни. Немов уві сні чула приглушену стрілянину, крики. Вона не знала, що їй робити: виходити чи не слід? А раптом відіб'ють бандити партизанів та повернуться сюди? Хотілось вийти, і разом з тим якась сила тримала її на місці. А що, коли той бандит вдав тільки, що він пішов, а насправді чатує за порогом?..

А Василько тим часом мотався по селу. Матері віде не було. Невже він не знайде її в живих?

Підскочив до полонених. Ті поспішно розповіли, що стара партизанка була посаджена в комору, в тій хаті, де розміщувався Луканів штаб.

Софія Петрівна здригнулась: в дворі почулись голоси, а хтось уже прибіг у сіни і щосили торгає за двері. Значить, повернулись знову ті...

І раптом вона вся випростується. Що ж це? Невже? Ні, то їй, мабуть, причулось...

Вона притискує руки до грудей, а серце як не вискочить.

— Мамо! — кличе її хтось за дверима.

— Синку... — шепоче тремтячими устами мати. Звідки ж?.. Де він міг узятися?.. Але ж це його голос! Її Василька!..

Ні, не спить вона, бо хтось кулаками гатить у двері. Вона відчуває, як хитається за її плечима стіна. І весь час хтось кличе в розпуці:

— Мамо! Мамо!

І вона відкриває двері. Перед нею — весь обвішаний ремнями, з автоматом на грудях юнак. Ні, це не Василько... Але ж очі... його очі. Вони повні сліз, а руки простягнені до неї. Він! Та це ж він!

— Васильку! — зойкнула мати і через поріг кинулась до сина.

Василько притиснув її до грудей, а вона, мов нежива, хилилась додолу. І тільки руки, натруджені і виснажені материнські руки, конвульсійно чіплялись за плечі сина, обіймали, пестили.

У СМЕРТЕЛЬНІЙ СУТИЧЦІ

Мов голодна сарана, посунули на партизанську землю фашистські війська. Вони стирали з лиця землі радянські села, утюжили танками і шматували розривами снарядів землю. Вони мали на меті знищити все живе, що зустрінеться їм на дорозі.

Та як не скувати знову кризи вільної гнівної ріки весняної, так не знищити фашистським убивцям радянського вільнолюбного народу.

Партизани прийняли бій. І ворожа сила розпорошувалась, тріщала під силою їх ударів.

* * *

Павло Сидорович був представником партійної організації і командування в одному з батальйонів, які чинили опір окупантам на південь від партизанського краю. Вони діяли на болотистій місцевості, де по весні можна було пробратись тільки довгою неширокою греблею. Ще до початку наступу Павло Сидорович і командир батальйону облюбували цю греблю і вирішили саме тут організувати окупантам гідну зустріч.

Оба́біч греблі було встановлено станкові і ручні кулемети: бійці залягли серед води, за мокрими купинами. За кілометр від греблі був виставлений один взвод, який мав розпочати бій, а потім розіграти безладну втечу.

Все відбулося так, немов німці самі захотіли допомогти партизанам розправитися з ними. Два батальйони фашистів рухались слідом за танками. Ішли впевнено, навіть не затримались, коли партизанський взвод обстріляв їх здалека. Коли ж партизани кинулись перед противником втікати через греблю, танкісти піддали газу. Німці старались якнайшвидше перескочити греблю і наздогнати втікачів.

Дико ревіли мотори. Обстрілюючи греблю і ліс за нею, колона танків і піхоти поповзла через болото. Партизани не відповідали жодним пострілом. І тільки тоді, коли вся колона забралась на багнисту греблю, фашисти зрозуміли, що наступ їх закінчено.

Сигналом для партизанів був вибух під переднім танком. Налетівши на міну, він втратив обидві гусениці і впав просто в болото. Злива кулеметного вогню залила ворожу піхоту, два останні танки палали, підпалені з протитанкових рушниць.

За якихось півгодини горіла вся гребля. Тільки поодиноким солдатам пощастило вибратися з тієї греблі і втекти.

Любов Іванівна хоч і не заперечувала на засіданні бюро проти такого рішення, але у глибині душі відчувала несправедливість і гіркоту. Чому саме це завдання дано їй? Невже вважають, що вона не досить вміє володіти зброєю або здригнеться в бою? Чому ж саме їй наказали лишатись у таборі, де були лише жінки та піонери?

Та вже через кілька годин вона забула про це, зрозумівши, що саме тут і потрібна їй тверда рука.

В таборі всі дивились на неї з надією, звертались з запитаннями, і її відповіді заспокоювали стривожених жінок і дітей.

Перша сутичка трапилась у неї з командиром роти Бідулею. Він ходив по табору темний як ніч, низько насунувши на лоба баранячу шапку. Була вже весна, сонце пригрівало, а він, мабуть, забув про неї або навмисне не хотів розлучатися з своєю шапкою. Любов Іванівна відразу помітила пригнічений командирів настрої і, знаючи його вдачу, повела з ним розмову по-своєму.

— Весна, товаришу Бідуля?

— Еге ж, весна, — буркнув він знехотя.

— Гарячі дні настають, товаришу командир...

— Як кому... Нам, як на курорті, в холодочку...

— Що це у вас за настрої, командире?

Бідулю нарешті прорвало:

— Та що ти мені, Любо, серце краєш? Глузуєш? Ніби сама не на моєму становищі! Всі б'ються... а ми з тобою тут. Тобі ще інша справа, а мене за яку провину примушують вилежуватись у таборі?

Любов Іванівна тепер добре зрозуміла, що партбюро дало їй зовсім не легку ділянку фронту. Спробуй уламати хоча б цього Бідулю! А від нього ж залежатиме життя сотень людей.

— Даремно ви, товаришу Бідуля! У нас з вами не легке завдання. Німці можуть прорватись аж сюди.

— Був би я там — чорта лесого прорвались би! А так, безперечно...

Тим часом німці й справді прорвалися в ці найглухіші ліси. Партизани скрізь зустрічали їх вогнем, влаштовували їм засади, підбивали й палили танки, нищили солдатів, але не мали досить сил, щоб спинити цю навалу. Іван Павлович наказав підрозділам не ув'язуватись у позиційні бої, які можуть призвести до великих втрат, а постаратись вийти ворогові в тил, щоб розпорозити його по лісу і бити, де буде зручніше.

Одного дня до Бідулі примчали дозорці і сповістили — близько роти фашистів йде просто на табір. Бідуля посміхнувся. Адже

більше всього Бідуля мучився від думки, що йому не доведеться повоювати з ворогом!

— Ага, ідуть, значить... Ну, що ж, милості просимо!

Він став невпізнаним. З Любов'ю Іванівною говорив особливо ласкаво й чемно. Став рухливим, живим, а його шапка тепер ледве трималась на вершечку голови.

— Ось що, товаришко Іванчук, ви організуйте тут патронат на всяк випадок, виводьте з-під вогню в надійне місце... Я думаю, що вам найкраще перейти на болото, кілометрів за шість. Дід Макар ось знає...

— Це — Безвідне?

— Воно саме... Безвідне болото...

— Та яке ж воно болото, коли безвідне? — запитала Любов Іванівна в діда Макара.

— О, то, дочко, тільки так говориться. А води там — всіх гітлерівців утопити стане! Добре, сипу, я виведу людей, а ти тут...

— Зараз ми з хлопцями тут маленький концерт їм улаштуємо.

Помолоділий Бідуля призначав бійців у засаду, обирав місця для кулеметних точок, допомагав зв'язувати гранати.

Іван Карпенко став кулеметником. Слухняний «дехтярьов» працював у нього, як швацька машина. Другим номером до Карпенка був приставлений швець Яків. За наказом Бідулі вони зайняли дуже зручну позицію: самі були в укритті, але вогонь їх мав бути згубним для ворога. Готуючись до бою, вони зрідка перекидалися словами.

Німців довго чекати не довелось. Фашистські танки йшли обережно, але навколо стояв страшний гул. Підпустивши їх до самої засади, Бідуля перший відкрив вогонь.

Любов Іванівна була серед жінок. Вона бачила: дивляться на неї з довір'ям і надією. Ще до початку бою вона сповістила їх про небезпеку. Всі молодші жінки і старші діти були з гвинтівками.

Але Любов Іванівна наказала збиратися всім у дорогу.

Щоб потрапити в Безвідне болото, оточене і покрите непролазними чагарниками, необхідно було перейти через нешироку полянку. Любов Іванівна вислала вперед розвідку — двох бійців з роти Бідулі. Розвідники повернулись швидко і доповіли, що ліс, в якому вони знаходяться, оточений з усіх боків німцями. Тоді Любов Іванівна наказала всім озброєним зайняти кругову оборону.

На ліс знепацька налетіли гітлерівські бомбовози і скинули важкі бомби. Столітні сосни з глухим шумом валились на землю.

...Іван Павлович і капітан Макаров, розбивши вщент німецький батальйон, відступали тепер на нову позицію, щоб організувати там засаду. В цей час вони почули бій у себе в тилу. Розвідники згодом доповіли, що фашисти великими силами оточили табір.

Рішення було прийняте негайно. Одна рота другого батальйону, що підійшов до Івана Павловича, лишилась в засаді, а решту партизанів вони спішно повели на допомогу оточеним.

...Німці готувались всю ніч, щоб ранком розпочати наступ на табір звідусіль. На світанку, коли у них все було вже готове до навальної атаки, як сніг на голову, звалились на них партизанські кіннотники і тачанки з кулеметами. На невеликій галявині розгорівся запеклий бій, та він закінчився швидко, як злива. Сотні фашистів групами укрили галявину, і кільце було розірване.

Любов Іванівна з дідом Макаром вивели людей у Безвідне, а Іван Павлович і Макаров пішли на допомогу Бідулі.

Рота Бідулі втратила в лютому бою понад три чверті бійців, але не відступала й па крок. Смертельно поранений втретє Бідуля не здавався. Допомога від Сидорепка прийшла вчасно. Німці не витримали і почали відступати.

Побачивши командира, Бідуля спробував був посміхнутись і доповісти, що ворога він не пропустив, але відразу знепритомнів. Через кілька хвилин він помер.

Кулемет Карпенка жив. Стріляв він якомсь дивно: то заливався сердитими довгими чергами, то, немов копаючи, посилав поодинокі прощальні постріли. Коли Іван Павлович підійшов до кулеметників, він побачив, що стріляв швець Яків. Стріляв він нерівно, бо кров заливала йому очі. Карпенко нерухомий лежав на дні окопу. З кишені його потемнілої від крові сорочки виднівся клаптик паперу. Іван Павлович узяв його в руки. То була заява: «Якщо загину... вважайте комуністом».

Іван Павлович зняв кашкета.

Уночі Іван Павлович спробував вивести свій батальйон із лісу. Але розвідка, прошишпоривши до ранку, так і не знайшла виходу з оточеного лісу. Врятувавши людей, сам Іван Павлович і капітан Макаров з батальйоном потрапили в оточення.

ЛЬОНЬКА УСТЮЖАНІН

Шлях їм вказували пожежі.

Вдень над землею стояв їдкий дим, траурним покривалом висів над лісами і весняним Дніпром; рідко показувалось зажурене сонце. Палали українські села, і нікому було гасити пожеж. Лю-

тував, біснувався ворог. Морозними ранками гріли гітлерівські солдати на пожарищах свої закоцобілі руки. Грілись на пожарищах і з неприхованим жахом поглядали на ліси.

В ліси йшли і йшли фашистські полки й батальйони. А назад повзли закривавлені машини, по вінця вантажені трупами та пораненими. Очі солдатів розширялись від жаху. Тут вони бачили не менше трупів, ніж на фронті.

...Льонька Устюжанін уперто пробивався до міста. Він добре зрозумів ідею командира і захопився нею. Він так зріднівся з цією думкою, немов вона була його власною. Гітлерівці воюватимуть у лісах, а тут, навколо міста, на всіх дорогах злітатимуть у повітря їх машини, знайдуть могилу танки.

Іти було важко. Удень по всіх дорогах снували машини, гасали мотоциклісти, а місцевість була відкрита. Хоч і траплялися ліски, але їх ще не покрила весна листям, і вони просвічувалися з краю в край.

В групі було п'ять чоловік. Вдень навіть такою групою іти було небезпечно, а тому просувалися тільки вночі. А неспокійний день пересиджували десь у глухому місці, причому кілька разів на них мало не наштотхнулись німецькі солдати, які нишпорили навкруги.

Вдалині бухали гармати, розмірено строчили кулемети, і звуки ті то віддалялися й затихали, то спалахували десь близько, і тоді не тільки було чути, а й добре видно спалахи від розривів снарядів.

Уночі теж не припинялась війна. Партизанські групи розсипались по всьому лісу, німцям важко було визначити, де тепер фронт, а де тил, бо і вдень і вночі звідусіль можна було чекати нападу.

Льонька Устюжанін вів свою групу безпомилково. За час своїх бойових походів він навчився ходити безшумно, в нього виробився надзвичайно тонкий слух, який він звав чомусь нюхом. «О, я,— казав він,— нюхом чую, де ворог».

З ним йшла Оленка. Прибувши в загін, вона відразу ж оселилась у підвизників і заявила, що буде теж диверсантом. Льонька дуже зрадів її приходу в загін, але довго і безуспішно настоював на тому, що ходити їй з мінерами небезпечно, що вона втомлюватиметься, не витримає далеких і важких переходів.

Але ці умовляння і доводи так і не переконали дівчини.

— Ще побачимо, хто буде витривалішим в дорозі,— заявила вона.

Що тут було робити? Льонька хоч і хмурився і вдавав із себе незадоволеного, але в душі був радий і пишався, що обрав достойну і відважну подругу.

Оленка справді була невтомна. Вона йшла нарівні з усіма і так само несла на плечах важку ношу — міни і тол. Під час відпочинку була якоюсь невсипущою, сторожкою і передбачливою. Льонька говорив, що вона, мабуть, народилась мінером, і йому здавалося, що вони з нею йдуть все життя поруч. Тепер він знав, що поруч вони пройдуть справді все своє життя.

Вузенькою стежкою за Оленкою йшов Мишко, згинаючись під важкою ношею, а за ним — ще два партизани.

Група йшла сторожко, безшумно. Льонька м'яко ступав по землі, яка звалась Україною і була для нього такою ж рідною, як і Урал. Він часто зупинявся, і тоді зупинялись усі. Послухавши хвилину, обережно повертав убік, обходячи небезпечне місце. Він не оглядався назад, але відчував, що за ним невідступно йде його вірна подруга, ідуть бойові товариші. Він не питав їх про втому, бо знав, що невтомні вони, і думав тільки про те, щоб якнайбільше пройти, поки ніч прикриває їх від ворожого ока.

Устюжанін відчував, що йти залишилось уже недалеко. День десь пересидять, а в наступну ніч замінюють дороги. Ех, як хотілось би йому зробити це зараз! Щоб ранком міни, закладені його досвідченою і несхибною рукою, принесли смерть гітлерівцям тут, під самим містом.

Льонька змушений був весь час пильнувати і вслухатись в кожен шелест. Як не пильнуй і не вслухайся, а думки самі лізуть в голову. Та й чому ж їх відганяти? Хай пливуть вони, думи-чарівниці, в його голову, вони не завадять йому бути пильним. Хіба думка про те, що з ним буде після війни, заважатиме йому бути обережним?

...Закінчиться війна... Прийде він з Оленкою до її матері. Найперше вони побудують нову, світлу й простору хату. Стару, мабуть, спалили фашисти... Потім поїдуть вони з Оленкою на Урал. Устюжаніну не хотілося вірити, навіть думати про те, що з його друзями може трапитись нещастя. Вони невразливі і безсмертні так само, як і він, бо вони чесні люди, люди великого серця...

Раптом Льонька спинився: він помітив попереду якісь будинки. Подав знак, і вся його група припала до землі. Він стояв непорушно. Тепер бачив не лише будинки, а й помітив рух біля великих критих машин. Ось спалахнув вогник — прикурює хтось від запальнички.

Льонька повернув назад. За ним відійшла вся група.

— Ми прийшли. За цими будинками дорога, — пошепки попереджав він своїх.

Устюжанін подивився на годинник. Фосфорні стрілки показували, що до ранку залишилось півтори години.

— До ранку ще встигнемо, — впевнено промовив він.

Він наказав Мишкові і ще двом хлопцям іти вліво, обережно пройти поза будинками і, вибравши відповідне місце, якщо встигнуть, закласти кілька мін. Сам з Оленкою рушив праворуч.

Мишкові не хотілося випускати Льоньчиної руки. Він затримав її довше ніж слід у своїй, цю широку гарячу руку, яка так часто була для нього опорою. Так не хотілося розставатись, ніби Мишко боявся, що бачаться вони востаннє. Та час був рушати. Мишко легенько зітхнув і рушив у піч. Тепер він ішов попереду своїх товаришів, а йому так би хотілось бачити перед собою міцну, кремезну Льоньку постать! Та у Мишка теж був уже немалий досвід. Він ішов сторожко, безшумно, вдивляючись в темряву широко відкритими очима...

Чим далі пробирався до дороги Льонька, тим більше переконаувався, що вони потрапили в саму гущу якоїсь ворожої частини. Він розумів, що ця частина направлялася в ліси. Потрібно було поставити перешкоду на її шляху.

Льонька не вагався. Він уже бачив, як злітають у повітря ворожі машини... Безперечно, він не зможе всі їх висадити в повітря, та кожна міна, зненацька вибухнувши там, де її ніяк не чекали, вселяла страх у таборі ворога.

...Вони вийшли на дорогу. Оленка вартувала. Вона сторожко вдивлялась у ніч і прислухалася, а Льонька працював упевнено й звично.

Мінувати тут було важко. Хоч танки і тягачі розбили й зруйнували шосе, але все ж таки нелегко було закладати на такій дорозі міни. Він обережно вивертав спеціальним ломиком каміння, вибирав лопаткою на плащ-палатку землю і впевненим рухом клав у ямку міну. Зверху прикривав її тоньким шаром землі і закладав камінням.

Світанок підкрався непомітно. Спочатку ясніше почалк вимальовуватися близькі придорожні верби і телеграфні стовпи. На сході небо покрилось багрянцем. Все навколо стало оживати. Десь зовсім близько зненацька загудів мотор, заширхався і затих. Почулись чийсь віддалені, хоч і виразні в ранковій тиші, голоси. Десь збоку озвалася весняна пташка — цю-рінь, цю-рінь, ві-іт.

Льонька кинув думку про дальше мінування. Було досадно, що мало встиг зробити, але два гостинці підсунув-таки за цей короткий час. Наступної ночі ще не те зробить.

У ранковому тумані заколивались якісь тіні. Льонька й Оленка кинулись бігти.

— Хальт! Хальт!

Вони мовчки переповзли в придорожні кущі. Позаду зірвалося кілька пострілів.

Партизани поспішно відходили вбік од дороги. Треба було знайти безпечне місце, сховатись від переслідувачів. У темряві придорожні кущі здавались густими і надійними, а тепер Льонька побачив, що це широка смуга низькорослої червоної лози, рясні котики якої аж ніяк не могли заховати їх від стороннього ока. На сході все розросталась рожева заграва, грала й мінялась барвами, а високі хмари позолотились першим промінням сонця.

Льонька й Оленка кинулися в поле.

Іх оточили звідусюди. Безстрашний партизанський мінер зрозумів, що сьогоднішні міни, закладені його твердою рукою, останні в його житті. Він жалів тільки, що з ним була Оленка. І ще подумав про Мишка: чи вдалося йому вибратись щасливо?

Вони залягли в негустому чагарнику, який був давно вже, мабуть, зритий неглибокими окопами. У відповідь нападникам першим заговорив автомат Устюжаніна. Згодом його підтримала Оленка. Німці залягли.

Та коли зійшло сонце і розвіявся ранішній туман, Льонька побачив, що їх оточило багато солдатів.

— Партизан! Здавайся! — гукали фашисти.

Над ними співали кулі, зривали землю, сікли гілля кущів, але підійти до них впритул німці боялись. А можливо, справді хотіли взяти їх живцем. Льонька знав, що цього зробити їм не вдасться, та згодом зрозумів, що загибель підходить до них з другого боку: в нього кінчались патрони. Льонька наказав Оленці стріляти одиночними, але вона відповіла, що в неї так само скоро не буде чим стріляти.

«От і закінчився наш життєвий шлях, Оленко! — гірко подумав Устюжанін.— І пройшли ми його разом».

В нього ще залишилося дві гранати...

— Партизан, здавайся!

— Партизани не здаються! — вигукнув Льонька й шпурнув у німців гранату. У ту ж хвилину відчув, як безсило повисла рука, занило плече від удару.

На його стогін підповзла Оленка. Він з жалем заглянув їй у вічі.

Обличчя дівчини було суворе і бліде. Вона перев'язувала йому плече, а він дивився на неї.

— От і все, Оленко...

— Ще не все, Льоню.

— За Вітчизну, Оленко!

Гітлерівці кричали:

— Здавайсь!

Оленка залишила на мить перев'язку і випустила автоматну чергу. Автомат захлинувся й осікся. То були останні патрони.

Льонька склав до купи весь тол і міни. Оленка зрозуміла, що надумав зробити хлопець, і її очі уперше сфовнилися жахом, мов тільки тепер зрозуміла, що вони повинні вмерти. Льонька помітив це, спробував заспокоїти:

— Ми мінери!

— Так, Льоню... помremo як мінери.

Фашисти нахабно підповзали, вони були вже в кущах:

— Здавайсь!

Льонька вставив у міну капсуль.

— Ось... тільки натиснути — прошепотів він.

А голоси вже зовсім близько.

Не відчуваючи болю, підвівся, лівою рукою кинув останню гранату і, немов підтятий косою, звалився на дно окопу. Граната розірвалась десь зовсім близько.

Оленка припала до Льоньки. Він був мертвий. Ворожа куля пробила йому голову. Вперше за весь час пригорнула до себе хлопця, вкрила поцілунками його закривавлене обличчя.

Раптом почула над головою сміх і підвела голову — круг неї збирались німці. На якусь мить підсвідомо згадала про заготовлену Льонькою міну, і їй причувся знову його шепіт: «Тільки натиснути...»

Мишко й його товариші почули недалеко вибухи мін. Спочатку один важкий, аж земля здригнулась, а пізніше ще два...

— Льонька з німцями говорить! — гордо сказав Мишко товаришам.

КАЛАЧОВ ПРИЙШОВ

Наступав третій день.

Німці думали, що оточили головні сили партизанів, і вирішили за всяку ціну знищити їх. На ліс, де був оточений батальйон Івана Павловича, кинуту було найбільші сили противника. За наказом фон Фрейліха сюди підійшов резервний полк піхоти, той самий, на який наптовхнувся під містом Льонька Устюжанін, сюди було підтягнуто важку артилерію і безліч мінометів.

Двадцять хвилин — безперервний вогонь з усіх видів зброї і десять хвилин — перепочинок. На ці десять хвилин замовкало все, і в лісі наступала тиша. Така тиша, що чути було, як плакали зранені дерева.

Затихала стрілянина, і тоді від фашистів лунали крики:

— Партизани! Виходьте, бо всім буде смерть!

Партизани мовчали. Уже три дні ні в кого і ріски не було в

роті. Так не так мучив голод, як спрага. Хоч би ковтнути води, хоч би змочити пересохлі вуста або прикласти мокру ганчірку до гарячого чола, до наболілої від шуму, напруги і безсоння голови.

Іван Павлович наказав суворо заощаджувати кожен патрон, стріляти лише тоді, коли впевнений, що куля потрапить у ворога.

Німці кілька разів кидались в атаку. Але атакувати було не легко. Тільки виткнеться солдат — і вже валиться, вражений влучною кулею. І фашисти не встигали підбирати вбитих, примушені були повертатись у свої траншеї і починати знову шалений обстріл...

Іван Павлович знав, що коли поведе партизанів на прорив — вони вирвуться з оточення. Але скільки може загинути його людей в час прориву? І головне, не відстане ворог, услід ув'яжеться. А так — хай фашист гатить боеприпаси, хай бомбить і обстрілює. А тим часом основним силам загону руки більш-менш розв'язані.

Іван Павлович чекав на допомогу комісара.

Щоденно Іван Павлович в супроводі капітана Макарова обходив укріплені позиції.

Партизани зустрічали командирів радісними поглядами. Їх очі говорили: «Коли командири з нами, нам нічого не страшно, всяку незгоду витримаємо, в першому-ліпшому бою вистоїмо».

І до кожного в Івана Павловича знаходилося особливе слово.

Побачивши дядька Якова, Іван Павлович весело запитав:

— Ну, як воно, товаришу Онишко, правда ж, чоботи шити справа спокійніша?

Яків відповів у тон командирові:

— Воно як до чого звикнеш. З кулемета строчить теж неважко.

Вони присіли і, дружньо розмовляючи, крутили цигарки. Над головами густим роєм цьвухкали кулі, шипіли, перелітаючи, міни й снаряди. Припалюючи, Яків підморгнув:

— Як думаєте, товаришу командир, надовго в нього вистачить пабоїв?

Іван Павлович подивився на кулеметників і сказав:

— На скільки не вистачить, а треба, щоб у нас вистачило на більше.

* * *

Вірочка не відходила від Петрика. Прислухаючись до шуму віддаленого бою, по-старечому склавши рученята, вона сиділа біля постелі хлопчика і не відводила погляду від його блілого обличчя.

З Петриком, який був на рік старший від неї, Вірочка дуже подружилася в таборі. Вони допомагали Тимковій матері чистити

на кухні картоплю, вдвох ліпили снігових баб, грались у піжмурки, ховаючись поза бараками. Коли настала весна і в лісі задзюрчали струмочки, вони робили з березової кори кораблики, пускали їх на холодну зелену воду озерець.

Тепер Петрик не грався з Вірочкою.

Він був тяжко поранений. Осколок, ударившись об дерево, пішов рикошетом і, пробивши хлопчикові груди, застряв у спині. Петрик метався в безпам'ятстві. Його перенесли на острів, де розташувались тепер жінки і діти. Блідий, з запалими оченятами і синіми губами, пластом лежав хлопчик у халабуді, нашвидку складеній з гілля та торішньої осоки, і важко стогнав. Ті стогони краяли серце кожному. Любов Іванівна давала Петрику ліки, але нічим не могла зменшити його страждань. Хлопчикові треба було робити операцію.

Петрик час від часу розкривав оченята, жадібно дивився на Вірочку, просив:

— Водиці!

Вірочка підносила до його посинілих сухих вуст алюмінієву фляжку з поруділою болотною водою. Хлопчик кілька разів жадібно ковтав і знову закривав очі.

— Тобі вже не болять, Петрику? — з надією в голосі запитувала дівчинка.

— Болять,— пошепки відповідав Петрик, і новий стогін виривався з його грудей.

— Поїж хлібця,— просила Вірочка.

Біля узголов'я Петрика, там, де сиділа його опечалена, безмовна мати, лежало два шматочки зачерствілого хліба. Ще й до свого шматочка не доторкнулись Петрикові вуста, але Вірочка поклала поруч і свій. Їй дуже хотілось їсти, але вона відмовилась від своєї порції. «Хай хворому Петрику,— казала,— щоб швидше видужав».

Хлопчик намагався не стогнати, але це йому не вдавалось.

— Що тобі, синочок? Де в тебе болять? — схилилася над ним мати. Її гарячі сльози капали на палаюче жаром обличчя сина.

Вона довго так сиділа, не зводячи очей з Петрика. І він враз, мов прокидаючись, розкривав повіки, незнайомим голосом лепетав:

— Я, мамо, не кричатиму. Німець не почує. Я тихенько... Болять дуже! Пече...

Петрик знав: кричати не можна. Чого доброго, ще почують фашисти, прийдуть на цей острівець, і тоді всім смерть. Хлопчик зціплював зуби й мовчав. Скрикував лише тоді, коли забувався у важкому маренні.

— Водиці!... — шепотів все частіше він.

Вірочка знову напувала його. Потім виповзала з халабуди, прокрадалась мимо озброєних партизанів до води, наповнювала фляжку і бігом поверталась до Петрика.

— Тобі краще? — запитувала вона.

Та Петрик все частіше відповідав на її питання лише тихим, жалісним стогоном...

В Любові Іванівни серце рвалось на частини. Вона вслухалась в недалеку люту стрілянину і не знала, що робити. Коли б мала силу, вона пташкою полетіла б на допомогу оточеним. Вона розуміла, як тяжко в бою зараз Івану Павловичу, але не могла ні на хвилину припустити, що гітлерівці розбіють партизанів.

Дід Макар знайшов на Безвідному болоті таке місце, що й сам дідько сюди не добереться. Жінки і діти зайняли невеличкий сухий острів серед непрохідного болота. Вела сюди, мабуть, одному тільки дідові відома стежка. Жінки і піонери не випускали з рук зброї. І кожен з них думав про те, як би допомогти оточеним. До Любові Іванівни приходили жінки, від імені піонерів говорив Ваня Семенець: «Ведіть, Любов Іванівно, на допомогу нашим». А хіба їй самій не хотілось допомогти? Але що могла зробити вона з своєю «командою»?..

Щоб заспокоїти людей, Любов Іванівна вислала в розвідку діда Макара й Ваню. Наказувала їм тільки бути обережними. А вони, мабуть, не послухались, бо ось уже минула ніч, настав ранок, ішов час, а їх не було.

А тим часом дід Макар і Ваня підійшли до самих ворожих траншей. Дід Макар розумів, що з своїми піонерами та жінками вони не зможуть виручити оточених, отож він прийняв рішення — йти шукати партизанів і привести їх на допомогу Івану Павловичу.

На ранок вони вже були далеко від місця бою. Втомлені сіли відпочити на хвилину і розговорились, що їм далі робити. За розмовою і незчулись, як біля них з'явилися якісь люди. Старий Макар не розгубився. Він ще до цього наказав Івасеві, як поводитись, коли їх зустрінуть німці або поліцаї. Дід вирішив вдатися з себе сліпого, а Ваня був йому ніби поводитир.

Та враз дід широко відкрив очі. Його кликав чийсь знайомий голос:

— Діду Макар! Здрастуйте, діду Макар! Здоров, Ванько!

Це був Тимко. А з ним незнайомі партизани.

— Діду, а ось і Василь наш! Живий-здоровий!

Через кілька годин загін Калачова понад болотом пройшов до того місця, де розташувалась з жінками і дітьми Любов Іванівна.

Іван Павлович був упевнений, що їм допоможуть. І коли знеацька по ворожих траншеях ударили партизанські автомати і кулемети, він зрозумів, що допомога прийшла. Урочистим голо-
сом командир передав довгождану команду.

— Підготуватись!

Атака почалась з такою навальною силою, ніби всі ці дні партизани не знали ні втоми, ні голоду. Одним ривком вони ввірвались у ворожі окопи. Гітлерівські солдати не витримали, вискакували з неглибоких ямок, тікали. Партизани били їх наповал.

Іван Павлович ішов у перших лавах наступаючих. Стрілянина не стихала по всьому лісу. Збуджений гарячим боєм і переслідуванням ворога, командир не відразу зрозумів, що його поранено. Тільки коли, на ходу добуваючи бинт, його спинив переляканий Соловей, Іван Павлович побачив закривавлений рукав своєї сорочки.

Поранений командир сидів під деревом, не відчував ніякого болю. Тривожна думка не давала спокою: де Макаров?

До них наближалась група партизанів. Серед них Іван Павлович впізнав Любов Іванівну. Так, значить, це вона подала оточеним допомогу?!

З нею були якісь незнайомі партизани. Хоч і багато було людей в загоні Сидоренка, та він їх знав усіх особисто, а цих він ніколи не бачив. Тільки одне обличчя здалось йому знайомим.

А Василько вже летів до свого командира.

— Іване Павловичу! Товаришу командир! — скрикнув він, пригортаючись до Сидоренка. — Ви поранені?

Іван Павлович здоровою рукою обняв хлопця, притиснув до грудей, цілував в голову:

— Васильок! Орел мій!

Любов Іванівна уже закінчувала перев'язку пораненої руки. Іван Павлович другою, здоровою, рукою продовжував тримати біля себе Василька.

— Живий, Василько? Розповідай, як же ти?

Василько тільки тепер згадав, що повинен сказати командирові:

— Ми прийшли в своїм загоні. Загін Калачова — «За свободу народів»... Зустріли Любов Іванівну і довідались про вас... А ось наш командир.

До гурту наближалось кілька чоловік.

— Федоре Івановичу! Зустрілись! Зустрілись! Це ж Іван Павлович! — закричав Василько.

Сидоренко підвівся назустріч Калачову, подав йому здорову руку, вдячно дивився в розумні, глибокі очі нового друга.

Федір Калачов бачив перед собою зарослу густою щетиною, запорошену засохлою землею людину. З Василькових оповідань він уявляв собі Івана Павловича Сидоренка велетнем-богатирем. А він такий же простий і звичайний, як і сам Калачов.

— Так ось ти який, товаришу Сидоренко! — сказав радісно. — Поспішали. Знали, що зустрінемо. І, здається, прибули вчасно?

— Вчасно, товаришу Калачов! Дякую.

Вони тричі розцілувались. Не випускаючи руки Івана Павловича, Федір Калачов урочисто заявив:

— Маю шістсот штиків. Люди бойові, загартовані, і ми готові виконати будь-яке ваше завдання.

— Спасибі, товаришу Калачов!

В цей час перестрілка, що вже, віддаляючись, затихала, спалахнула з новою силою в тій стороні, куди втікали фашисти.

На виручку командиріві йшов його комісар.

МИШКО І ФОН ФРЕЙЛІХ

Фон Фрейліх в розпачі хапався за голову. Він нічого не міг зрозуміти. Спочатку сердився, мстився за всі невдачі на підлеглих, а потім отупів зовсім, часто витаняв усіх і сидів один осоловілий.

Справи пішли зовсім не так успішно, як він сподівався. Вже десятий день ішли бої, а наслідки поки що однакові: сотні вбитих і тисячі поранених щоденно. Вийшли з ладу майже всі танки. Наступальний дух солдатів і офіцерів звівся нанівець.

Фон Фрейліх викликав обох угорських генералів, довго кричав на них, як на хлопчиськів, і наказав негайно виїхати на місце воєнних дій. Через день один з генералів повернувся напівбожевільний і весь час бурмотів про страхіття. А другого не довели навіть до міста: він підірвався на мінах.

Фон Фрейліх щоденно теж бував на місці боїв. Їхати по землі він не зважувався і вилітав на літаку. Він намагався керувати боями, але з повідомлень офіцерів і з того, що бачив сам з літака, нічого не міг зрозуміти.

З Берліна надійшов суворий наказ: військові частини, надіслані в його розпорядження, негайно відправити на фронт. Також вимагалось офіційного підтвердження про повне знищення партизанів. Це не на жарт стурбувало фон Фрейліха. Він знав, що партизани ще не розбиті. Він тільки що думав про те, що слід попросити ще дві-три дивізії додатково, отож його цей наказ огрів,

мов обухом по голові. Промовчавши про додаткові дивізії, він слізно просив на кілька днів відстрочити відправку на фронт наявних. Але на його прохання відповіли категоричною відмовою. Він вдав, що не одержав повторного наказу.

Цього дня на фон Фрейліха звалилась нова неприємність. Виявилось, що авіаескадрилья вилетіла з міста, не повідомивши навіть його про це. Тепер фон Фрейліхові не було на чому вилетіти навіть в район боїв. До того ж він одержав убивче повідомлення, що розгромити оточені головні сили противника не вдалося, а, навпаки, оточені, перейшовши в наступ, розгромили один з найбоєздатніших фашистських полків.

— Вояки, чорт би вас побрав! — лементував фон Фрейліх, бігаючи по кабінету. — Генерали! Полковники! З мужиками не зуміли розправитись!..

Враз у нього прокинулась войовнича рішучість — виїхати самому в район боїв і повести атаку. Правда, він був трохи охолов, коли згадав про угорського генерала. А згодом він зовсім кинув думку про свій виїзд. Покою не було. Прибула нова телеграма з Берліна. В ній сухо наказувалось негайно відправити на фронт затримувані ним дивізії, а самому прибути в Берлін із звітом.

У фон Фрейліха поповзли мурашки поза шкірою. Чорт візьми, воював з генералами, фельдмаршалами, знаменитостями європейськими і... чорт візьми, проганяв їх, як отару, брав у полон, а тут... світ догори дном перевернувся! Мужиків розбити не може!..

Фон Фрейліх відчував, що тоне. Він розумів: одне може його врятувати — перемога над партизанами. А для цього потрібна тверда рука, рішучі заходи. Але хто може це зробити, крім нього самого?

Фон Фрейліх наказує подавати машину. Все офіцерство повинно виїздити з ним у район воєнних дій. Наказує взяти з собою навіть угорського генерала. Потім сідає і пише коротку радіограму. Написавши, довго дивиться в папір. Він задоволений. Уявляє, як здивуються і які вражені будуть за кілька хвилин у Берліні! Мов грім, оглушає їх слова: «Партизани розбиті. Через три дні після переформування частини відправляю на фронт».

Він вийшов на вулицю. Аж спинився від несподіванки: з-за будинку війнув холодний вітер, мов шпильками пронизав генерала. Враз померкло сонце, відступила весна. Його ніколи, навіть уві сні, не турбували примари закатованих і спалених ним в освенцімських печах, та на цей раз він здригнувся, ніби відчувши за плечима холодний подих смерті. Відігнав від себе неприязну думку, настобурчив комір і пуснув у велику комфортабельну машину.

...Колона вирвалася на околицю міста. Машина фон Фрейліха йшла третьою.

Обабіч дороги миготіли руїни, напівзруйновані порожні будинки. Вдалині темнів ліс. Над ним клубочились димові хмари. Пригрівало землю весняне сонце, але воно здавалося фон Фрейліхові не таким яскравим і теплим, яким він звик його бачити паповесні в своєму маєтку.

«Чи треба йому їхати? Чи врятує справу його присутність? Коли за такий час війська нічого не зробили, то що зробить він, фон Фрейліх? Може, справді, відправити туди всіх, а самому повернутись назад у свій кабінет?»

Він мимоволі доторкнувся рукою до шоферового плеча, і той, з практики знаючи, що означає цей рух, зменшив газ.

Фон Фрейліх тим часом обмірковував, як пояснити підлеглим причину свого повернення в місто. «Ах, так, він зовсім забув про одну важливу справу... Хай пани офіцери не турбуються...» І він твердо взяв шофера за плече.

...Того ранку Мишкові пощастило вийти на околицю міста і знайти собі на день надійний притулок у руїнах великого будинку край дороги. Вночі він заклав на безлюдному шосе кілька мін. Ці міни були розраховані не на першу машину. Дві, три, п'ять машин пройде через кожну, і тільки тоді якась із наступних злетить у повітря. Але це не задовольнило Мишка. Він дуже любив старий і випробуваний метод. Він відчував при цьому методі повну насолоду і, головне, на власні очі бачив наслідки своєї роботи. Коли потягнеш за шнур і побачиш, як рвонулась міна і на тріски рознесла ворога, тоді ти цілком певний, що це твоя робота.

Старанно замаскувавши міну, він протяг від неї шнур аж до свого укриття серед руїн.

Він чекав. Уже пройшло кілька машин з лісу з трупами й пораненими... Ці не цікавили Мишка — вже й так відвоювались. Він чекав чогось особливого. І коли побачив низку блискучих легкових машин, відразу зрозумів, що треба діяти. Коли машини наблизились, Мишкові в око впала третя. Через відкрите вікно цієї машини він помітив великий круглий генеральський кашкет. Мишко затиснув у руках шнур, боячись, що потягне його передчасно.

Ось і зустрілись вони віч-на-віч. Старий вовк, досвідчений убивця, капіталіст Вільгельм-Фрідріх-Отто фон Фрейліх і український юнак, комсомолец Михайло Мирончук.

Мишко не злякався і не здригнувся, побачивши наближення генерала. Він знав — за ним майбутнє, за ним життя. Це йому

по-весняному яскраво світить сонце. А фон Фрейліх похолов, наче відчув за плечима смерть.

Машина пішла повільніше. Мишко, не переводячи подиху, чекав, поки вона підійшла до призначеного місця, і з силою потяг за шнур...

ДО НОВИХ ПЕРЕМОГ

Перше травня!

В цей весняний сонячний день раділи не тільки партизани, радів з ними й Соколинний бір. Він буйно зеленів і привітно шелестів своїм гіллям, вітаючи дорогих гостей.

...Вночі повернулась Олександра Іванівна з Віктором. Вона не знала про те, що партизанський штаб і значна частина загону спинились в Соколиному бору. Прямувала до Дніпра. Їх по дорозі зустріли розвідники і провели до штабу.

Розвідників зустріли в штабі з неприхованою радістю і пошаною. За боями та різними клопатами якомсь і забулись непомітна партизанка та синьоокий хлопчик. Тільки час від часу згадував хто-небудь про них, та й то про себе. Багато хто вважав їх уже мертвими.

Іван Павлович вірив у те, що розвідка пройде щасливо і розвідники повернуться обов'язково. Отож він зустрів розвідників не вигуком здивування, а робленим докором:

— Ну, ну, заходьте. Що ж це так забарились?

Він пішов їм назустріч, міцно обняв Олександрю Іванівну, а Віктора підхопив під руки і підняв угору.

— Ну як, Вікторе, не пристав у дорозі?

Олександра Іванівна з любов'ю дивилась на Віктора, який став їй за рідного сина.

— О, він у мене молодець! — похвалила щиро.

Згодом вони сиділи за столом. Перед командиром лежала карта, а Олександра Іванівна і Віктор пригадували, через які села і райони вони йшли і що де бачили й чули. Тут і виявилось, що Віктор не тільки витривалий і невтомний, але й кмітливий розвідник. Коли Олександра Іванівна про що-небудь забувала сказати, він обов'язково додавав, а потім знову уважно слухав, голосно поспонуючи своїм носиком.

Коли Олександра Іванівна в чомусь помилялась, Віктор енергійно заперечував:

— А отже й не так! Хіба це було в Макарівці? В Макарівці зовсім поліцаїв немає. Це в Марківці було.

Олександра Іванівна пригадувала: «Так, так, Віктор правду каже».

Після того як Олександра Іванівна і Віктор пішли відпочивати, Іван Павлович звернувся до комісара:

— Ось бачиш, Михайле, як наші розвідники працюють! Спробуй яким іншим шляхом добути такі відомості.

Комісар не заперечував. Він тільки порекомендував:

— Доведеться бойову групу в ці райони надіслати.

— Обов'язково пошлемо, — сказав командир. — А зараз всі відомості треба передати в Москву.

* * *

Василько, Мишко й Тимко знову в своєму Соколиному бору. Тільки тепер уже не самі, а з партизанами.

Вже розсвітало, коли партизани вступили в Соколинний бір. Стомлені важкою переправою через Дніпро, а також довгим переходом, люди, не гаючи часу, лягли на спочинок; лише вартові походили по табору.

Тільки нашим друзям не йшов сон на очі. Вони в Соколиному бору! Серця їх калатались радісно. Соколинний бір гостинно прийняв їх в той день, коли до села підійшли фашистські загарбники і убили Саву; в Соколиному бору зустрілись вони з партизанами і міцно зв'язали з ними свою долю; Соколинний бір незрадливо зберігав їх найбільшу таємницю — підпільну землянку...

Скільки часу минуло з того дня, як вперше з'явилися хлопці в лісі! Чи впізнає їх тепер Соколинний? Це не ті несміливі і лякливі хлоп'ята, що боязко в першу ніч розклали в ямці багаття.

Не той тепер Василько. Тільки по очах хіба його впізнати. Важку школу пройшов Василько, він виріс, зміцнів, навчився справжньої воєнної мудрості... А Мишко? Хіба це той підліток, що колись був таким нетерплячим, завжди заперечував Тимкові? Мишко зараз комсомолец, досвідчений мінер. О, він зараз не стане по-пустому суперечити Тимкові. Це не тому, що Тимко таким же й залишився. Виріс і Тимко, але все ж... не вийшов ще з піонерського віку. Йому, бач, і з Мишком дружити хочеться, він і намагається бути серйозним, але й з Віктором Тимко теж не проти того, щоб подратуватись. А втім, з Тимка теж непоганий розвідник. Молодець! А через рік-два підросте, комсомольцем стане.

В той час, коли в таборі кожен тільки й думає про те, щоб відпочити, вони йшли Соколинним бором. Не тим він здався для них, яким звикли уявляти. Коли ще рік тому він здавався нескладним і великим, то тепер це був не ліс, а так собі якісь чагарники, порівняно з тими лісами, які довелося пройти товаришам, а особливо Василькові.

Та все ж Соколиний бір був для них найдорожчим за всі ліси. Вони йшли мовчки, а в пам'яті поставали недавні і незабутні дні. Скільки передумав про свій бір Василько в тюрмі! Вже не сподівався ніколи тут побувати, а ось знову йде Василько своїм Соколиним бором, приглядається до кожної стежинки, до кожного дерева...

Соколиним бором, здавалось, пройшов страшний бурелом. Пересічені навпіл дерева волали в небо своїми напівзасохлими стовбурами, сльозились незагойними ранами, але ліс жив, з весною знову все зазеленіло, розвилось, земля покрилась густою травою.

Друзі, не змовляючись, попрямували до своєї землянки.

Йти було важко. Шлях перетинали дерева, звалені снарядами і мінами. Часто доводилось обминати глибокі воронки.

Ось знайомий дуб... Розкішний куц горішнини... Вгору тяглася молода папороть. Під кущем — суха трава, хитро переплетене, як на сорочиному гнізді, бадилля. Ледве помітно прим'ята трава.

Хлопці спинились. Сумніву не було: землянка збереглася, і, здалося, хтось тут недавно був, чиїсь ноги протоптали сюди стежку. Хлопці переглянулися між собою, і їм на мить пригадалась та осінь, коли вони ось тут обережно підходили до своєї землянки.

Василько сміливо відкинув лозяну ляду. З чорної прірви дихнуло запахом воску, ніби тут недавно хтось палив свічку.

Вони спустились в землянку. Запалили сірника. В землянці все було так само, як і колись: той же стіл, на столі недогарок свічки. Коли запалили свічку і тьмяне світло освітило землянку, здалось хлоп'ятам, ніби, вони вперше зібралися в своїй землянці після того, як її побудували. Довго сиділи вони мовчазні, урочисті.

* * *

Партизани вишикувались на галявині. До прапороносців приєднався Віктор, гордо тримаючи піонерський прапор.

Із репродуктора доносився голос диктора, який читав наказ Москви.

«...Партизанам і партизанкам — посилити партизанську війну в тилу німецьких загарбників, руйнувати засоби зв'язку і транспорту ворога, знищувати штаби і техніку ворога, не шкодувати патронів проти гнобителів нашої Батьківщини!»

Іван Павлович з любов'ю оглядає партизанські лави. Тисячі людей стоять у першотравневій колоні. Майорять червоні прапори, над ними сяє гаряче весняне сонце і синіє непроглядна небес-

на блакить. Тиша навколо. В Соколиному бору лунають на по-
вний голос слова наказу.

Немає серед партизанів Льоньки Устюжаніна, юної Оленки,
невгамовного Бідулі, Івана Карпенка і ще багатьох товаришів,
які полягли смертю хоробрих в останніх боях. Та командир ба-
чить багато нових людей — чесних і відкритих облич, ясних очей.

«Не шкодувати патронів проти гнобителів нашої Батьків-
щини!»

Ці слова були на думці в кожного.

«Нічого не пошкодуємо! Навіть життя свого!» — говорив у
думках комісар.

«Навіть життя свого!» — думав кожен з партизанів, а перед
очима стояли дорогі образи хоробрих героїв — Льоні Устюжаніна,
Бідулі, Карпенка...

— Ми даємо клятву перед Вітчизною і народом, що наказ
виконаємо з честю! — від імені всіх партизанів виголошував сло-
ва урочистої клятви комісар.

На вітрі маяли червоні прапори. Повз трибуну проходили за-
гартовані і змужнілі в боях партизани. Міцні, засмагли, рішучі.

Капітан Макаров стояв біля Івана Павловича. Він мав виїхати
сьогодні від Сидоренка кілометрів за двісті звідси в сусідні заго-
ни. Там потрібна його допомога. Так наказала Москва.

Йому шкода було розлучатися з цими чудовими бойовими
людьми. Він ніколи не забуде про них. Він вірить у швидку
і радісну зустріч з ними в день перемоги.

Повз трибуну проходять Василько, Мишко, Тимко, Віктор...

Капітан Макаров любовно махає до них рукою і голосно гукає:

— До побачення, друзі! До зустрічі в День Перемоги!

Київ. Січень 1947 — травень 1949

Збанацкий Ю. О.
З-41 Тайна Соколиного бора. Повесть. Для средн. школьн.
возраста. Худ. А. Резниченко. К., «Веселка», 1978, 309 с.
с ил.

«Тайна Соколиного бора» — волнующая повесть о сложном внутреннем мире мальчишек Тимки, Василька, Мишки и Славы, растущих и мужающих в условиях жестокой схватки с врагом. О мальчишках, нашедших свое место в единоборстве советского народа с фашизмом.

8 $\frac{70803-182}{M206(04)-78}$ ВЗ-20-16-78

У2

Юрій Олиферович Збанацький

ТАЙНА СОКОЛИНОГО БОРА

ПОВЕСТЬ

(На українському мові)

Для середнього шкільного віку

Художник *Абрам Ісаакович Резниченко*

Видавництво «Веселка», Київ-4, Басейна, 1/2

Редактор *Г. Т. Ткаченко*

Художній редактор *В. Ю. Тернавський*

Технічний редактор *М. А. Калми*

Коректори *Л. К. Скрипченко, І. М. Поліщук*

Інформ. бланк № 1280

Здано на виробництво 15.03.78. Підписано до друку 25.07.78. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк. № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк. високій. Фіз. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,99+5 вкл (0,57) = 20,56. Умовн. друк. арк. 18,14+5 вкл (0,63) = 18,77. Тираж 50.000. Зам. № 8—897. Ціна 80 коп.

Видавництво «Веселка», Київ-4, Басейна, 1/2

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, Довженка, 3.

ЛЮБІ ДРУЗИ!

Про героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни розкажуть вам книжки, що вийдуть у видавництві «Веселка» протягом 1978 року:

Близнаць В. С.

Партизанська гармата

Загребельний П. А.

Дума про невмирущого

Кириї І. І.

Над Дніпром

Комар Б. П.

Диваки. Поворотний круг. Векша. *Оповідання.*

Космодем'янська Л. Т.

Повість про Зою та Шуру

Лісенко В. О.

Таємниця зоряної кімнати

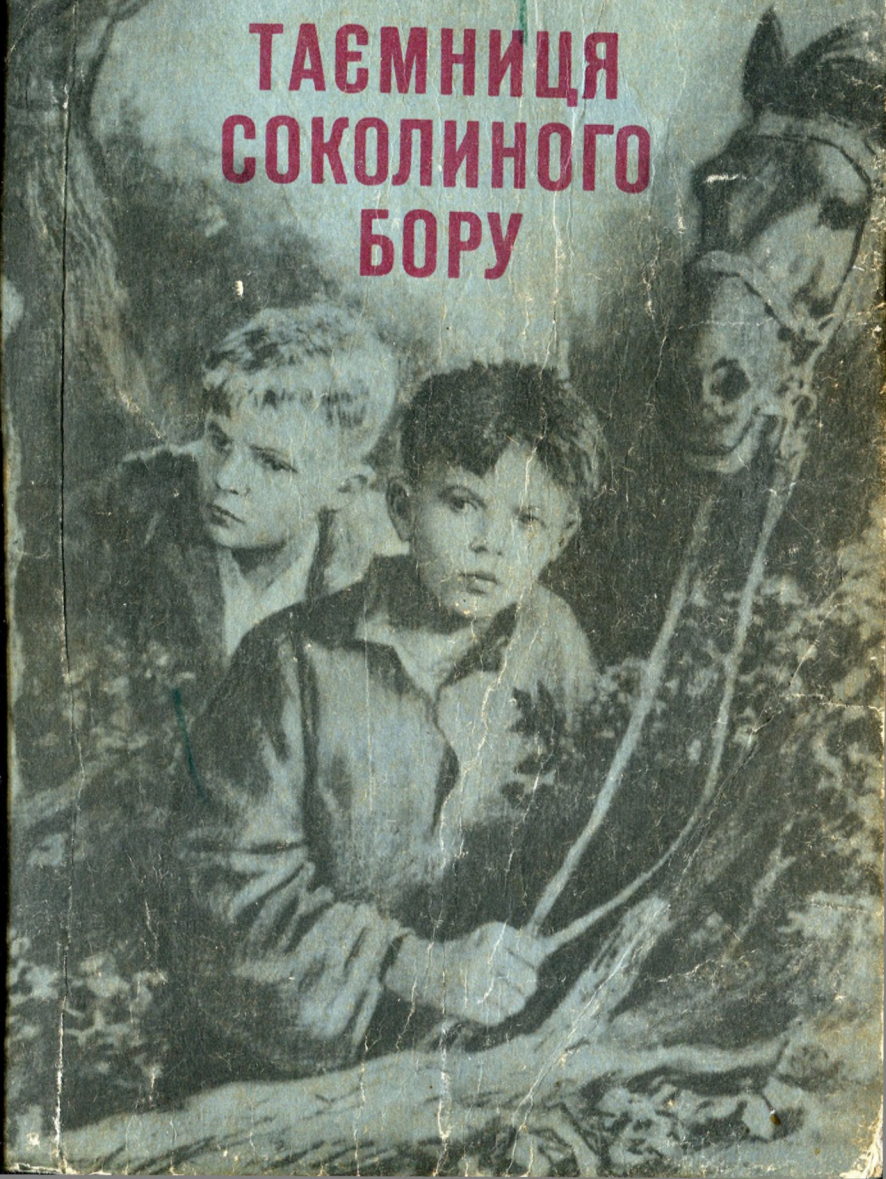
Медаль за бій, медаль за труд. *Збірник.*

824.161.2
3-41

Юрій Збанацький

ТАЄМНИЦЯ
СОКОЛИНОГО
БОРУ

Юрій Збанацький. ТАЄМНИЦЯ СОКОЛИНОГО БОРУ

ВОНОП.

Юрій Збанацький
ТАЄМНИЦЯ СОКОЛИНОГО БОРУ